

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI**

195

HADİS USÜLÜ

('ILMU MUŞTALAHİ'L-HADİT)

Dördüncü Baskı

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ISBN 975 - 482 - 146 - 1

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ ANKARA 1993

Ö N S Ö Z

Birinci Hicri asırın ortalarında, müslümanlar arasında zuhur eden siyasi ihtilâflar, ikinci asırdan itibaren yabancı kültür akımlarıyle de beslenmeye başlayınca, akâ'ide kadar varan sarsıntı, müslümanların tevhîd kelimesi üzerindeki vahdetini parçalayacak derecede şiddetini artırmış bulunuyordu. Daha, üçüncü İslâm Halifesi Osmân İbn Affân'ın öldürülmesiyle ortaya çıkan *şî'a* ve *havâric* firkaları, birbirleriyle şiddetli bir mücadeleye girişmiş; havaric, Âlî İbn Ebi Tâlib'i tekfir ederken, *şî'a*, onun tafđilinde ifrada giderek Hazreti Peygamberin vasisi ve vârisi olduğunu, hattâ bazıları da nübûvvetini veya ulûhiyyetini iddia etmişlerdir¹. Bu mücadeleler, iki firma arasında devam edip giderken, ikinci asırın başlarında *cehmiyye* ve *müsebbîhe*, *cebriyye* ve *kaderiyye* gibi felsefi-itikadî mezhepler zuhur etmiş, bunlar, kadim Yunan felsefesinden alındıkları bir takım görüşlere, İslâmî bir renk vererek onları müslümanlara mal etmeğe çalışmışlardır.

Felsefi görüşlerin İslâm akâ'idi ile uyuşması, veya asıllarının *Kur'ân* ve *Sunnette* bulunması elbette ki beklenemezdi; fakat bu görüşleri benimsemiş olan ve onların müslümanlar arasında da yayılmasını ve benimsenmesini şiddetle arzu eden mezhepler, asılları *Kur'ân* ve *Sunnette* bulunmama bile, bu görüşleri İslâmî bir renge sokmanın gerekli olduğuna inanıyorlardı. Bu inançlarını gerçekleştirmek için başlıca iki yol bulmuşlardır: Ya, *Kur'ânı Kerîmde*, dışarıdan aldıkları görüşe, çok uzaktan dahi olsa, benzer bir âyet bulmuşlarsa, bu âyete ancak *te'vil* yolu ile görüşlerine uygun manâlar vermeğe çalışmışlar, sonra da bunları delil olarak kullanmışlardır. Yahutta görüşlerine aykırı olarak gelen hadisleri, *te'vil* zahmetine katlanmaksızın reddetmişler ve eğer bir hadise dayanmak lüzumunu hissetmişlerse, görüşlerine uygun yeni hadisler *vaz'* etmişlerdir. Esasen hadis *vaz'*, Hazreti Osmân'ın katlinden sonra *şî'a* eliyle başlamış ve büyük bir sür'atle inkişaf etmiş bulunuyordu.

1 Bkz. ez-Zehebî, *el-Munteqâ min minhâci's-Sunne*, s. 386.

Kur'ân âyetlerinin ashına aykırı olarak manâlandırılması, Hazreti Peygamberin hadislerinin de reddedilmesi ve yerine uydurma hadislerin konulması, *Kitap* ve *Sunnet*'e dayanan İslâm akâ'idi için büyük bir tehlike teşkil etmeye başladı. Bu tehlikeye karşı elbette ki kayıtsız kalınamazdı. Nitekim İmam el-Gazâlî'nin de dediği gibi, "Allah, kollarına Rasûlünnün dilinde din ve dünyalarının selâmeti bakımından hak olan bir akide vermişken, şeytan, mübtedî'anının kalbine, *Sunnet*'e muhalif şeyler ilkâ etmiştir. Onlar, şeytanın bu telkinleriyle hak olan akideyi teşviş etmek üzere iken Allah, *mutekellimûn* tâifesini halkedip, davalarını Sunnetin zaferi için ehlibid'atın telbisatını çıkarıp atacak müretteb bir kelâm ile harekete geçirmiştir"².

Allah, İslâm akâ'idini mübtedî'anın teşvişinden korumak için kelâm ehlini harekete geçirdiği gibi, Peygamberinin Sunnetini korumak için de *muhaddisûn* tâifesini harekete geçirmiştir ve ilk defa, cerh ve ta'dîl imamları, hadis râvileriyle isnâdlar üzerinde daha fazla durmak lüzumunu hissetmişlerdir. Bu imamlar arasında Şu'be (Ö. 160 H.) Mâlik İbn Enes (Ö. 179 H.), Abdullah İbnu'l-Mubârek (Ö. 198 H.), Sufyân İbn Uyeyne (Ö. 198 H.) Yahyâ İbn Sa'îd el-Qattân (Ö. 198 H.) ve bunların talebeleri Ali İbnu'l-Medîni (.234 H.), Yahyâ İbn Ma'in (Ö. 233), Ahmed İbn Hanbel (Ö. 241 H.) ve daha sonra el-Buhârî (Ö. 256 H.), Muslim (Ö. 261 H.), Ebû Zur'a (Ö. 264 H.), Ebû Hâtim (Ö. 277 H.) gibi bir çok hadîşçi, râviler hakkında geniş araştırmalara girişerek cerh ve ta'dîl ilmini geliştirmekle büyük şöhret kazanmışlardır.

Bu imamların her biri, Hicaz, Şam, Mısır, Irak, Yemen ve Horasan gibi muhtelif beldelere mensûp oldukları için, herbirinin hadîs cem'inde, bu hadîslerin tertip ve tanziminde, isnâd ve râviler hakkında kendilerine has görüşleri bulunuyordu. Hâfiza ve zabit bakımından derecelere ayrıarak tasnîf ettikleri râvilerin rivayetleri olan hadîsler de, kendilerine has tabirlerle isimlendirilmiştir.

Hadîsler, ikinci asrin bidayetinden itibaren tedvîn edilmeğe başlamış olmakla beraber, bunların tedvîninde hadîs imamlarının gözönünde bulundurdukları usûl ve kâideler, henüz kitap içerisinde girmiş değildi. Hattâ tedvînden sonra kazanmış olduğu *Usûlu'l-Hadîs* veya *Ilmu Mustalahi'l-Hadîs* tabirleri bile, üçüncü asır hadîs imamları arasında marûf değildi. Bununla beraber, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, imamlar, bu ilmin birbirinden ayrı muhtelif nevilerine vâkıftular ve her nevi hakkında herbirinin görüşleri vardı.

2 Bkz. el-Gazâlî, *el-Munkîz mine'd-dalâl*, s. 132 vd.

Hâdis rivayetiyle bu rivayetin şartlarından, çeşitlerinden, râvilerin şart ve ahalinden, mervîyyatın sınıflarından bahseden Usûlu'l-Hadîs veya Mustalahu'l-Hadîs, ilk defa IV. asırda tecdîn edilmiştir. Bu konuda İbn Hacer şu bilgiyi vermiştir:

"Hadis ehlinin istilâhlarıylc ilgili ilk musannif el-Qâzî Ebû Muhammed er-Râmahurmûzî (Ö. 360 H.) olup telif ettiği kitabına *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*³ isimini vermiştir. Ancak bu kitap, hadis usûlü ile ilgili bütün meseleleri içine almamıştır. er-Râmahurmûzî'den sonra gelen ikinci musannif, el-Hâkim Ebû Abdillah (Ö. 405 H.) tür ve *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*⁴ isimli kitabını telif etmiştir. Fakat bu kitap da mürettebat ve mühezzeh değildi. Bundan sonra gelen Ebû Nu'aym Ahmed İbn Abdillah el-İsfahânî (Ö. 430 H.), el-Hâkim'in yukarıda zikredilen kitabına bir *mustâhrîc* yapmış, fakat bir çok meselleleri kendinden sonrakilere bırakmıştır. Ebû Nu'aym'den sonra el-Hatîb el-Bağdâdî (Ö. 463 H.) gelir. Bu meşhur müellif, rivayet kâideleri üzerine tasnîf ettiği kitabına *el-Kîfâye fi qavânnî'r-rivâye*⁵ ismini vermiş, bunu, rivayet âdâbı ile ilgili bir başka tasnîfi, *el-Câmi' li-âdâbi's-şeyh ve's-sâmi'*⁶ adındaki ikinci kitabı ve hadis ilminin çeşitli bölümleriyle ilgili diğer kitapları takip etmiştir. el-Hatîb'ten sonra gelen bütün muhaddislerin kaynağı, onun bu kitapları olmuştur. el-Hatîb'i takip eden diğer musanniflar el-Qâzî Iyâz İbn Mûsâ el-yahsubî (Ö. 544 H.), *el-Îlmâ' fi zabû'r-rivâye ve's-semâ'* (veya *el-Îlmâ' fi ma'rîfet usûli'r-rivâye ve taqyîdi's-semâ'*); Ebû Hafs Omer İbn Abdi'l-Mecîd el-Meyâncî (Ö. 580 H.), *Mâ lâ yasa' el-muhaddîs cehlûh'* isimli kitaplarıyla şöhret kazanmışlardır. Nihayet bunlardan sonra gelen Ebû Amr Osmân İbn Abdîrahmân eş-Şehrazûrî (Ö. 643 H.), *Mukaddîmet İbni's-Salâh* ismiyle meşhûr olan *Ulûmu'l-hadîs*⁸ isimli kitabını, el-Eşrefîyye Medresesinde hadis tecdisiyle görevlendirildiği bir sırada talebelerine imlâ ettiği derslerini biraraya getirmek suretiyle tasnîf etmiştir. Bu tasnîfinde, bilhassa el-Hatîb'in dağılmak tasnîflerini toplamış ve başka ilâveler de yapmıştır. Ancak bu kitap, bir nevi ders notlarından ibaret olduğu için, tertibi, istenilen mükemmeliyette olmamışsa da, diğerlerine nisbetle daha çok yayılmış ve şöhret

³ er-Râmahurmûzî'nin bu mühim eseri henüz neşredilmemiş olup müteaddit yazma nüshaları mevcuttur. Tarafımızdan iki İstanbul ve bir Şam nüshasının mikrofilmî temin edilerek nüshaların mukabelesi yapılmış ve neşre hazırlanmıştır.

⁴ Kahire 1937 de neşredilmiştir.

⁵ Haydarâbad 1357 de *el-Kîfâye fi ilmi'r-rivâye* ismiyle neşredilmiştir.

⁶ Henüz neşredilmemiştir.

⁷ Kitap henüz neşredilmemiş olup müteaddit yazma nüshaları vardır.

⁸ Henüz neşredilmemiştir. Yazma nüshası vardır.

kazanmıştır. Bu bakımından, İbnu's-Salâh'tan sonra gelen ve bu konuda kitap yazan müelliflerin çoğu, mesailerini İbnu's-Salâh'in bu kitabının şerh ve ihtisarına hasretmişlerdir”⁹.

Bunlardan ez-Zeynu'l-Irâqi (Ö. 806 H.) *Nazmu'd-durar fi ulmi'l-eser* ismini verdiği bir, elfiyesinde İbnu's-Salâh'ın mezkûr kitabını önce nazmetmiş ve sonra da bu nazmini *Fethu'l-muğis bi şerh elfiyeti'l-hadîs* ismiyle şerh etmiştir¹⁰. Yine aynı müellifin *et-Taqyîd ve'l-izâh* ismindeki *Mukaddime* şerhi, büyük şöhret kazanmıştır.

Mezkûr kitabın ihtisarlarına gelince, bunlar arasında en meşhuru İmam Şerefu'd-Din en-Nevevî (Ö. 676 H.) nin *el-İrşâd fi ulmi'l-isnâd* adlı kitabı olup, bunu bilâhara *et-Taqrîb ve'i-teysîr li ma'rîfet Suneni'l-beşîr en-Nezîr* ismiyle tekrar ihtisar etmiştir. Bu kitap üzerine ez-Zeyn el-Irâqi'nin, es-Sehâvî'nin ve Hâfız es-Suyûti'nin şerhleri vardır. es-Suyûti'nin *Tedribu'r-râvî şerh Taqrîbi'n-Nevevî* isimli kitabı, rivayet usûlünde telif edilen kitapların en mükemmelidir. Bu kitap müteaddit defalar tabedilmiştir.

Usûli hadisle ilgili diğer meşhur bir kitap da İbn Hacer el-Asqâlânî (Ö. 816 H.) nin *el-Muhtasar fi mustâlahî ehli'l-eser* isimli kitabıdır. Yine müellifi tarafından *Nuzhetu'n-nazar fi tâzîhi nuhbeti'l-fîker* adıyla şerh edilmiş ve konu ile ilgilenenler için daima müracaat edilen değerli bir kitap olmuştur. Bu kitap üzerine Ali el-Qâri'nin *Mustalahâtu ehli'l-eser* ismiyle yaptığı bir şerh de şöhret kazanmıştır ve her iki kitap da tabedilmiştir.

Tedvîn devrinden itibaren, hadîs usûlü ile ilgili olarak telif edilmiş kitaplardan bazlarını burada zikretmiş bulunuyoruz. Şüphesiz bunlar, bu konuda ismi zikredilen yüzlerce kitaptan ancak bir kaçını teşkil etmektedir ve “önsöz” çerçevesi içinde bunların hepsini ayrı ayrı ele alıp incelemeğe imkân yoktur. Bununla beraber, zikretmiş olduğumuz bu bir kaç kitap dahî, Hazreti Peygamberin hadîslerini korumak için muhaddislerin girişikleri geniş ve semerecli faaliyet hakkında bir bilgi vermeğe kâfi gelir.

Takdim etmekte olduğumuz bu mütevazî kitabımıza gelince, bunun, hadîs usûlü ile ilgili bazı bölümleri içine alacak şekilde hazırlanmasına burada hemen işaret etmek isteriz. Bu sahada türkçe olarak telif veya tercüme edilmiş eserlerin yok denecek derecede az, buna mu-

9 Halep 1350/1931 de es-Zeyn el-Iraqî'nin *et-Taqyîd ve'l-izâh* isimli şerhini de muh-tevî olarak tabedilmiştir.

10 Bks. *Nuhbeti'l-fîker*, s. 5-6

kabil, gerek İlahiyat Fakültesi ve gerekse Yüksek İslâm Enstitüsü ve İmam-Hatîb Okulları talebeleri arasında konu ile ilgili kitaplara duyulan ihtiyacın fazla oluşu, bizi, küçük dahî olsa böyle bir kitabın hazırlanmasına teşvik etmiştir. İlkinci ve daha mufassal bir kitabın, halen ele almadığımız hadîs usûlü ile ilgili diğer konuları da içine alacak şekilde hazırlanması ilerde düşünülebilir. Bu hususta, Cenâbî Hakkın, yardımalarını bizden esirgememesini ve takdim ettiğimiz bu mütevazi kitabımızın okuyucular için faydalı olmasını dileriz.

Talât KOÇYIĞIT

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM SUNNET VE HADİS

	Sahife
1. Sunnetin lugat ve istilah manâğı	15
2. Sôs, fiil ve takrir.....	15
3. Sunnetin İslâm dinindeki yeri	16
4. Hadislerin yazılması ve ilk yazılı hadisler	19
5. Arap yazısı, ilk müslümanlar arasındaki yazı bilgisi	20
6. Sahabenin hadis yazmaktan menedilmesi	22
7. Hadis yazan bazı sahabiler	24
8. Abdullah İbn Amr	25
9. Câbir İbn Abdillah	27
10. Ebû Hurayra	29
11. Ali İbn Ebî Tâlib	31
12. Semura İbn Cundab	32
13. Enes İbn Mâlik	32

II. BÖLÜM

HADİS RÂVİLERİ

SAHABİLER

14. Sahabi kimi的乐趣 denir	34
15. Sahabilerin tabakaları	35
16. Sahabilerin sayısı	36
17. Sahabilerin adaleti	36
18. Sahabilerin, rivayet ettikleri hadis sayılarının bakımından ikiye ayrılmaması	37

TÂBİ'İLER

19. Tâbi'i kimlere denir	38
20. Bazi meşhûr tâbi'iler: ez-Zuhri	40
21. Sa'îd İbnu'l-Musayyib	41
22. Sa'îd İbn Cubeyr	42
23. Muhadramlar	42
24. Etbâ'u't-tâbi'in	43

HADİS RÂVİLERİNDE ARANAN ŞARTLAR

25. Râvinin adaleti	44
26. Râvinin müslüman olması	45
27. Râvinin zâbit olması	46
28. Râvinin âkil ve bâliğ olması	46

HADİS RÂVİLERİNİN CERH VE TA'DİLİ

29. Cerh ve Ta'dîlin lüzumu	47
30. Cerh ve Ta'dîlin bir râvide birleşmesi	49
31. Cerh sebeplerinin açıklanması	49
32. Cerhe sebep teşkil eden haller	50
33. Cerh ve ta'dîilde kullanılan bazı tabirler	54

HADİS RÂVİLERİNİN ÂDÂB VE ERKANI

34. Hadis râvilerinin riayet edecekleri hususlar	56
35. Hadis rivayetinin başlangıç târihi.	57

III. BÖLÜM

HADİSLERİN ALINMASI

(Tahammulu'l-Hadis)

36. Hadis toplamak için yapılan seyahatlar	59
37. Hadis alma usulleri	61
a. Semâ'	61
b. Kirâ'a	64
c. İcâze	65
d. Munâvâle	68
e. Mukâtebe	69
f. İ'lâm	70
g. Vasiyye	70
h. Vicâde	70

HADİS RİVÂYETİ VE ŞARTLARI

38. Hadis rivayetinde bazı müteferri hükümler	71
39. Hadislerin manâ üzere rivayet edilmesi	76

İSNÂD

40. İsnâdın tarifi	79
41. İsnâdın değeri	80
42. Hadis rivayetinde ilk İsnâd tatbiki	81
43. İsnâdın çeşitleri	82

IV. BÖLÜM

HADİSLERİN TAKSİMİ

44. Hadislerin taksimi üzerinde bazı farklı görüşler	86
--	----

MUTEVÂTİR HADİSLER

45. Mutevâtirin tarifi	87
46. Mutevâtirin kısımları	88

SÂHÎH HADİSLER

47. Sahih hadisin tarifi	89
48. Sahihin kısımları	90
49. Sahihin, el-Buhârî ve Mualim'in rivayetlerine göre taksimi	90
50. Mücerred sahîhin ilk müellifleri	92

HASEN HADİSLER

51. Hasen hadisin tarifi	94
52. Hasen hadisin kısımları	95
53. Hasen hadisler yönünden et-Tirmîzî'nin Câmi'i	96

ZAYIF HADİSLER

54. Zayıf hadisin tarifi ve kısımları	98
55. Mursel hadisler	99
56. Munqati' hadisler	101
57. Mu'dal hadisler	102
58. Mudelles hadisler	103
59. Mu'allel hadisler	104
60. Muztarib hadisler	106
61. Maqlûb hadisler	109
62. Şâz hadisler	111
63. Munker hadisler	113
64. Metrûk hadisler	115
65. Mevqû' hadisler	115
66. Maqtû' hadisler	115

SÂHÎH HASEN VE ZAYIF ARASINDA MÜŞTEREK HÂDÎS NEVİLERİ

67. Musned hadisler	117
68. Merfû' hadisler	118
69. Muttasıl (mevsûl) hadisler	119
70. Mu'an'an hadisler	120
71. Mu'en'en hadisler	120
72. Mu'allaq hadisler	121
73. Mudrac hadisler	122
74. Meşhûr hadisler	124

75. Mustefiz hadisler	125
76. Garib hadisler	125
77. Aziz hadisler	126
78. Musahhof hadisler	127
79. Muselsel hadisler	128
80. Âlt hadisler	129
81. Nâzil hadisler	129
82. Ferd hadisler	130
83. Mutâbi' hadisler	130
84. Şâhid hadisler	131

V. BÖLÜM

MEVZÛ HADİSLER

(el-Ahâdisu'l-Mevzû'a)

85. Mevzû hadisin tarifi	132
86. Mevzû hadislerin zuhuru	132
87. Hadis vaz'ının diğer sebepleri	137
a. İslâm düşmanlığı	137
b. Cinsiyet, kabile, mezhep kavgaları	138
c. Va'z ve hikâyeler	139
d. Halife ve emirlere yaklaşmak arzusu	140
e. Halkı hayır işlere yönlitmek arzusu	140
88. Mevzû hadislerin bilinmesi	141
a. Bizzat hadis uyduranların itirafı	142
b. Râvide mevcut karineler	142
c. Hadiste bulunan karineler	143

VI. BÖLÜM

HADİS İLMİNİN DİĞER BAZI MESELELERİ

NÂSÎH VE MENSÛH

89. Neshin tarifi	145
90. Hadiste nesh meselesi	146

MUHTELİFU'L-HADİS

91. Tarif	147
92. Muhtelifin taksimî	148

İLELU'L-HADİS

93. Illetin tarifi	150
94. Illetin çeşitleri	151

RÂVİLER TARİHİ

95. Vafeyât kitapları	151
-----------------------------	-----

RÂVİLERİN İSİM KÜNYE VE LAKABLARI

96. Künyeyle şöhret kazananlar	153
97. İsimleriyle Şöhret kazananlar	155
98. Lakablar	155
99. Mu'telif ve muhtelif	155
100. Muttefiq ve müfteriq	156
101. Muteşâbih	156
Bibliyografya	157
İndeks	159

I. BÖLÜM

SUNNET VE HADİS

1. Sunnetin lugat ve istilah manâsı

Sunnet, Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takrirlerine ıtlak edilmeden önce muhtelif manâlarda kullanılmıştır. Bu manâlar içerisinde en çok kullanılanı *es-sîra* (gidiş) ve *et-tarîqa* (yol) olmuştur. Meselâ Muslim'in *el-Câmi'u's-Sâhih* isimli meşhur hadis eserinde Hazreti Peygamberden rivayet olunan bir haberde *sunnet* kelimesi bu manâlarda kullanılmıştır: *Men senne sunneten haseneten felehû ecruhâ ve ecru men 'amilebihâ ilâ yavmi'l-qiyâme . . .*¹ Şüphesiz, sunnetin bu manâsı, lugat manâsıdır ve zikrettigimiz hadisten de anlaşıldığı gibi, sunnet kelimesinin delâlet ettiği *gidiş* veya *yol*, iyi ve güzel olduğu gibi kötü ve çirkin de olabilir².

Sunnetin usulcüler arasında kazanmış olduğu manâ ise, onun lugat manâından daha farklıdır. Usulcülere göre sunnet denildiği zaman, Hazreti Peygamberden nakledilen söz, fiil ve takrirler akla gelir.

Sunnetin, bir de hadîşçiler arasında kazanmış olduğu istilah manâsı vardır. Bu manâ, usulcülerin verdiği manâdan daha umumidir ve Hazreti Muhammed (A.S.)e peygamberlik gelmeden önce, onun, dînî veya gayri dînî söz, fiil ve takrirlerinin hepsini de içine alır. Bu manâsıyla sunnet, hadisin karşılığıdır.

2. Söz, fiil ve takrir

Gerek usulcülerin ve gerekse hadîşçilerin tariflerinde sunnet karşılığı olarak verilen söz, Hazreti Peygamberin, her hangi bir mesele hâ-

1 Bkz. Muslim, *Sahîh*, *Kitâbu'z-zekât*, hadis No. 69.

2 *Lisânu'l-Arab*, XIII. 124.

kındaki şifahî beyanıdır. Buna göre, hadis kitaplarında gördüğümüz ve *qâle Rasûlu'llah* (A. S.) ibaresiyle başlayan binlerce hadis, bu guruba dâhil olmaktadır.

Fîil, Hazreti Peygamberin, namaz, oruc, hacc, zekât... vb. çeşitli ibadetlerindeki davranışlarına ait sahabenin nakletmiş olduğu haberlerdir. Meselâ, "Allah'ın Rasûlü abdesti şöyle alırdı", "yatsı namazını şöyle kılardı" veya "sabah namazının farzında Kur'ânı Kerîm'den şu süreleri okurdu" gibi, sahabe tarafından verilen haberler, Hazreti Peygamberin *fîli sunnetine* delâlet ederler.

Takrir ise, sahabe tarafından söylenen bir sözü veya işlenen bir *fîli*, Hazreti Peygamberin reddetmemeyip sükût etmesi, güzel karşılaması veya teyid etmesidir. Kitap veya sunnette hükmü bulunmamış herhangi bir mesele hakkındaki sahabe içtihadı da takrirî sunnetten sayılr.

3. Sunnetin İslâm dinindeki yeri

İslâm dininin inkişafında ve onun kısa bir zaman içerisinde bütün Arap ülkesine yayılmasında sunnetin büyük rolü olmuştur.

Bilindiği gibi ilk İslâm hükümeti, müslümanların 622 senesinde Mekke'den hicretinden sonra Medine'de kurulmuştur; fakat bu hükümet, ilk kurulduğu sıralarda, Medine'nin ancak bir kısmına hâkimdi; diğer ve daha büyük kısımlarında ise müşrik araplar ve yahudiler yaşıyordu. Kur'ân, Medine'de yeni bir devletin temelini atarken, bu araplarda halâ cahiliye devrinin bedevî hayatı hüküm sürüyordu. Buların bir hükümetleri, kazaî mercileri yoktu; aşiretler halinde yaşadıkları ve bu aşiretler de zamanla kabilelerden ayrıldığı için, aralarında ekseriya bir kan bağı ve ailevi bir karabet bulunuyordu.

Mekke'de İslâmiyetin doğuşu ve Medine'de yeni bir İslâm Devletinin kuruluşu, o zamana kadar bedevî hayatı yaşıyan ve sonra müslüman olan kabileleri yeni hir hayat sistemine bağladı. Bir taraftan evlenme (izdivac), boşanma (talâk), alımsatım (beyî'), öldürme (katl), hırsızlık (sirkat) ve daha bir çok meseelerde İslâm topluluğunun harekât hattı çizilirken, diğer taraftan, Mekke'de kısaca temas edilmiş olan itikad ve amele ait dinî meseeler yeniden ele alınmış ve kesinleştirilmiştir.

Müslümanlar, bu yeni sisteme kendilerini çabuk alıştırmışlardır. Bu intibak, kısa bir zaman içerisinde o kadar sür'atli olmuştur ki bu gün dahi buna hayret etmemek elden gelmez. Maamafih, bunun sebebini, İslâmiyetin, o günün insanına aşılamış olduğu ruh ile, o insanın bu dîne

olan bağlılığında ve bu bağlılığın samimiyetinde aramak gereklidir. Çünkü, bir kız çocuk dünyaya getirmenin, yüz karası olarak telâkkî edildiği, meşru aile bağlarının koparılıp atıldığı, içki, kumar ve fâizin, bütün fertlerin benliğini kemirip bitirdiği bir cemiyetin, bu kadar âni bir dönüş yaparak çok kısa bir zaman içerisinde ülkeler fethedecek derecede benlik kazanmasını izah edecek başka sebepler bulmak imkânı yoktur. Meselâ, yeni kurulan bu devletin hudutları, kısa bir zamanda bir taraftan Şîmâlî Afrikayı atlayıp Endülüs'e, diğer taraftan Ceyhun ve Mâverâ'unnehr'e; yine bir taraftan Bombay ve Deybil'e, diğer taraftan Ermeniye ve daha ilerisine kadar uzanmıştı. Bu kadar kısa bir zaman içerisinde, onlara böyle bir fetih imkânı hazırlayan kuvvet başka ne olabilirdi? Rumalar ve fûrsler gibi harp san'atını bilmiyorlardı; yine onlar gibi çeşitli silâhlara ve büyük ordulara sahip değildilerdi. Bil-dikleri belki tek şey, göçeve halinde yaşıarlarken birbirlerine baskınlar yapmak, birbirlerinin hayvanlarını çalmaktı; kısacası âdi yağmacılıktı. Eğer bunlar, cahiliye araplarının bir nevi san'atı sayılabilirse elbette ki böyle bir san'atla dünyalar fethetmek imkânı yoktur.

Bütün bunlar bir yana, müslümanları fetihlere sevkeden, onları muvaffak kılan bir imânvardı ve bu imân iki kaynaktan fişkiriyyordu: *Kitâb* ve *Sunnet*.

Bilindiği gibi *Kitab*, Allah tarafından Hazreti Peygambere inzal买的
buyrulan ve İslamiyetin bütün esaslarını içerisinde toplayan *Kur'anı*
Kerîmdir. *Sunnet* ise, yukarıda da tarifini verdigimiz gibi, Hazreti Pey-
gamberin söz, fiil ve takrirleridir.

Sahabe, Hazreti Peygamber devrinde, İslâm dinine taalluk eden meseleleri, Kur'âni Kerimden, Peygamber vâsitasıyla alıyordu. Çok defa, nâzil olan âyetler mücmeldi; müslümanlar, onları anlamakta güçlük çekiyor ve ekseriya Hazreti Peygambere başvurarak bu âyetlerin kendilerine açıklanmasını, ifade etmek istediği manâının iyice ortaya konulmasını istiyorlardı. Meselâ, Kur'ân, namazın muayyen vakitlerde mü'minler üzerinde yazılmış bir farz olduğunu bildirmiş,³ sık sık da müslümanlara namaz kılmanızı emretmiştir. Sahabe, her ne kadar bu emirlerin zahirî manâsını anlamış ise de namazın nasıl kılınması gerektiğini, hangi vakitlerde ve kaç rik'at kılınacağını öğrenmek için Hazreti Peygambere başvurmuştur. Hazreti Peygamber de, farz kılanın namaz vakitlerinin beş adet, öğle, ikindi ve yatsı namazlarının dörder, akşam namazının üç, sabah namazının da iki rik'at olduğunu açık-

3 Nisâ sâresi, ây. 102.

lamış, nasıl kılınması gerekiği hususunda ise arkasında cemaatle namaz kılan müslümanlara “benim kıldığım gibi kılınız”⁴ demiştir. el-Buhârî’nin rivayet ettiği bir hadise göre Allah’ın Rasûlü ise Cebrâ’îl’in arkasında namaz kılmak suretiyle namazın âdâb ve erkânını öğrenmiştir.⁵

Kur’ânı Kerîm, “ey îmân edenler,, Cum’ a günü namaz için ezan okunduğu zaman alış verisi terkedip zikru’llâha koşunuz”⁶ âyetiyle Cum’ a namazını müslümanlara farz kılmış, fakat bu namazın nasıl kılınması gerektiğini açıklamamıştır. Hazreti Peygamber ise Cum’ a namazının iki rîk’at kılınacağını ve bir de hutbe irad edileceğini müslümanlara beyan etmiştir.

Kur’ânı Kerîm, müteaddit defalar, müslümanların zekât verme-leri gerektiğini bildirmiş,⁷ fakat müslümanlar, hangi mallarından ne miktar zekât vermemeleri icab ettiğini öğrenmek için Hazreti Peygambere başvurmuşlardır. O da emvâlin bazısından zekât alınıcağını, diğer bazısı için ise zekât vermek icab etmediğini açıklamıştır. Meselâ, mâsiye tabir edilen deve, koyun ve inek gibi bazı hayvanlardan zekât alındığı halde, yine aynı sınıfa giren at, eşek ve katır gibi hayvanlardan zekât alınmamıştır.⁸

Kur’ânı Kerîm, kudreti olanlar için haccı farz kılmış,⁹ Hazreti Peygamber ise hacc vaktini, hacc kiyafetini, tavâfî, Arefe ve Muzdelîfe’deki hacc ile ilgili amelleri açıklamış ve müslümanlara, bu açıkladığı şekil-lerde hacc farizalarını ifa etmelerini bildirmiştir.

Kur’ânı Kerîmden buna benzer daha bir çok misaller zikredilebilir; fakat yukarıda vermiş olduğumuz bazı âyetlerle Hazreti Peygamberin bu âyetleri açıklaması, bahsin anlaşılması için kâfi gelecektir.

Hazreti Peygamber, Kur’ânı Kerîmde mücâmel olarak zikredilen bu âyetleri, yine, ilâhi emirle müslümanlara açıklamış ve açıklanan şekilde onların amel etmelerini istemiştir: “Biz, sana Kur’ânı insanlara açıklayasın diye indirdik”.¹⁰ Yine İlâhi emir, onun, insanların ihtilâf etmiş oldukları şeyleri açıklamak için ve mü’minlere de hidâyet ve rahmet olarak indirildiğini beyan etmiştir: “Biz, sana Kitâb’ı, insanların ihtilâf

4 el-Buhârî (Sallû kemâ ra’aytumûni nsallî) K. ezan 18.

5 el-Buhârî, *Sahîh*, (Kitâbu mevâkiti’s-salât) I. 132

6 Cum’ a sûresi, ay. 9.

7 Baqara sûresi, ây. 43,83,110; Tevbe sûresi, ây. 103.

8 el-Buhârî, *Sahîh*, II. 120.

9 Âli Imrân sûresi, ây. 97.

10 Nahl sûresi, ây. 44.

ettikleri şeyleri beyan etmek ve mü'minlere, hidayet ve rahmet olmak üzere indirdik".¹¹

Kurâni Kerîm, Hazreti Peygamberi, kendisine indirilen âyetleri müslümanlara tebliğ ve tebyin etmekle vazifelendirdiği gibi, müslümanlara da ona uymayı ve onun gösterdiği yoldan yürümeyi emretmiştir;" "Rasûl'ün size verdiklerini alınız ve nehyettiği şeylerden de çekiniz";¹² çünkü o, "...onlara iyiliği emreder, onları kötülükten nehyeder; iyi olan şeyleri onlara halâl kilar, kötü olan şeyleri haram...".¹³ Bir âyeti kerîmede de müslümanlara, Allah'a ve Rasûl'üne itaat etmeyi daha açık bir şekilde emretmiştir: "Allaha ve Rasûl'e itaat ediniz",¹⁴ "zira kim Rasûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur".¹⁵

Yukardan beri zikredilen bütün bu âyetler, sahabenin, çeşitli müşkülerinde Hazreti Peygambere baş vurmaları gerektiğini açık bir şekilde göstermektedir. Onun, gerek bu müşkülerin hallinde ve gerekse sahabenin, izahına ihtiyaç duyduğu bir çok âyetin tefsirinde ileri sürmüş olduğu fikir ve beyanlar, yukarıda tarifini verdigimiz sunnetin, geniş bir külliyat olarak vücut bulmasına vesile olmuştur. Eğer biz, burada geçen sunnet kelimesini, hadîşcilerin kullanmış oldukları istilah manâsına alacak olursak –ki bu, umumî manâsiyle *hadîs*'tir– Hazreti Peygamber henüz hayatı iken, sahabenin, dînî müşkllerinin anahtarı olarak geniş bir hadîs külliyatına sahip olduğu anlaşılır..

4 . Hadîslerin yazılması ve ilk yazılı hadîsler

İlk şahabiler arasında *hadîs* ve *sunnet*'in değeri çabuk anlaşılmıştır. Ashab, Hazreti Peygamberden duymuş olduğu herhangi bir sözü veya görmüş olduğu herhangi bir fiili, kendi aralarında daima müzakere etmiş ve günlük hayatlarını bu söz ve fiilin ifade ettiği manâya intibak ettirmeye çalışmıştır. Onların, sunnet ve hadîse karşı gösterdikleri bu yakın ilgi, yukarıda bahsettiğimiz külliyatın süratle teşekkülünde büyük âmil olmuştur.

Hazreti Peygamberin hayatında teşakkül etmiye başlıyan bu külliyatın, ilk şahabilerin elinde yazılı olarak bulunmadığı ve fakat hâfızalarda tutulduğu bir gerçekdir. Mamafih, hemen şunu kaydetmek

11 Aynı sûre, ây. 64.

12 Haçr sûresi, ây. 7.

13 A'râf sûresi, ây. 156.

14 Âli Imrân sûresi, ây. 32.

15 Nisâ' sûresi, ây. 80.

lazımdır ki, Hazreti Peygamberden işitilen herhangi bir hadisi, herhangi bir kimseden gelişti güzel işitilen bir söyle karşılaşmamak icab eder. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi hadis ve sunnet, Kur'âni Kerîm'in emir ve tavsiyeleri neticesi, ilk müslümanlar arasında en yüksek mertebeye ulaşmış ve onları aralarında müzakere ve münakaşa etmek suretiyle hâfızalarına yerleştirmiştir. Hazreti Peygamberden hadis dinlemek ve öğrenmek için onlarda bir nevi hırs, derin bir iştihad belirmiştir. el-Buhâri tarafından da nakledilen bir Ebû Hurayra hadisinde, hadise karşı duyulan bu hırsın açık misalini görebiliriz: Ebû Hurayra, kiyamet günü şefaatine nâil olacak kimseler hakkında Hazreti Peygambere bir sual sorduğu zaman, "diğerlerine nisbetle hadise karşı daha fazla hırsın olduğunu bildiğim için, bu mevzuda bana ilk sual soracak olan kimsenin sen olacağını tahmin ediyordum" cevabını almıştır.¹⁶ Bizzat Hazreti Peygamber tarafından müşahede edilen bu hırs, belki bütün sahabilerde vardı; fakat Ebû Hurayra'da daha fazla idi. Bununla beraber, Ebû Hurayra'nın Abdullah İbn Amr hakkındaki şu itirafını da zikretmek gerekmektedir; zira bu itiraf, hadis toplamak hususunda kendisinden daha hırslı kimselerin bulunduğu ortaya koymaktadır. Bu itirafa göre Ebû Hurayra, Abdullah İbn Amr'in kendisinden daha fazla hadis bildiğini, zira onun, hadislerini yazdığını, kendisinin ise yazmadığını açıklamıştır.¹⁷

5. Arap yazısı, ilk müslümanlar arasındaki yazı bilgisi

Sahabenin Hazreti Peygamberden işitmiş olduğu hadisler, uzun müddet hâfızalarda gizli kalmış değildir. Hazreti Peygamber henüz hayatı iken, yukarıda ismi geçen Abdullah İbn Amr gibi yazı bilen bazı sahabiler ve Hazreti Peygamberin vefatından sonra yazı yazmasını öğrenmiş olan pek çok sahibi, ondan işitmiş oldukları hadisleri yazmışlar ve sahifelerde toplamışlardır. Şunu, burada hemen zikretmek icab eder ki İslâmiyetin ilk günlerinde yazı bilen sahibi adedi çok azdı. el-Belâzûrî'nin rivayetine göre, bu sıralarda, Kureyş'ten ancak onyedi kişi yazı biliyordu. Bunlar: Omer İbnu'l-Hattâb, Âlf İbn Ebî Tâlib, Osmân İbn Affân, Ebû Ubeyde İbnu'l-Cerrâh, Talha, Yezîd İbn Ebî Sufyân, Ebû Huzeýfe İbn Utbe İbn Râbi'a, Hâtib İbn Amr, Ebû Seleme İbn Abdi'l-Esed el-Mahzûmî, Ebân İbn Sa'îd İbnî'l-Âs İbn Umeyye, Hâlid İbn Sa'îd, İbn Ebî Serh el-Âmirî, Huvaytîb İbn

16 el-Buhâri, *Sahîh*, I. 31; Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 373.

17 el-Buhâri, *Sahîh*, Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 403; ez-Zehebî, *Teskiratu'l-huffâz*, I. 36; İbn Abdi'l-Barr, I. 70; er-Râmahurmuzî, *el-Muhaddîsu'l-fâsîl beynâ'r-râvî ve'l-vâ'i*, 65a.

Abdi'l-Uzzâ el-Âmirî, Ebû Sufyân İbn Harb, Muâviye İbn Ebî Sufyân, Cuheyim İbnu's-Salt ve El-Alâ' İbnu'l-Hadramî idiler.¹⁸ Kadınlar arasında da ancak üç dört kişi yazı biliyordu; Hazreti Peygamberin zevcelerinden Âiše ve Ummu Seleme, yazamamakla beraber hayatı okuyorlardı.¹⁹ Hazreti Peygamber de yazı bilmiyenler arasında idi. Kur'ânî Kerîm, bu hususa şahadet eder ve der ki: "Sen, bu Kitaptan önce bir kitap okumuş ve sağ elinle yazı yazmış değildin; yoksa, bâtil söz söylemekle şöhret yapmış kimseler şüpheye düşerlerdi".²⁰ Yâni, sen okuyup yazma bilse idin, İslâmiyete düşman olanlar, Kur'ânî yalanlamak için, o'nun Allah Kelâmi olmadığını ileri sürebilmek için, senin, daha önce gönderilen kitapları, Tevrati ve İncili okuyup onlardan nakkiller yapmak suretiyle bu Kitabı vücuda getirdiğini iddiaya kalkışırlardı. Halbuki şimdi böyle bir iddiada bulunmalarına imkân yoktur; çünkü onun okuyup yazma bilmeyi onlar da gayet iyi bilmektedirler.

Arapların yazıya karşı bu derece yabancı olmaları, buna mukabil, aralarında, birbirlerine nakledecek bol ahbâra sâhip bulunmaları, onlarda, bu ahbârin bekası ve müteakib nesillere nakledilebilmesi için yazı san'atı yanında hâfızanın, bu günün insanlarını bile hayrete düşürecek derecede inkişaf etmesine vesile olmuştur. Bilhassa biyografik eserlerde, bu kavmin hâfîza kabiliyetini ortaya koyan pek çok misal görmek mümkündür. Meselâ, İbn Abbâs, Mescidi Haram'da hiç işitmediği bir kasideyi bir defa dinlediği zaman onu hemen hifzetmiş ve orada bulunanlara hata yapmaksızın tekrar etmişti. Keza, meşhur Qatâde, kendisine, ashabtan Câbir İbn Abdillâh'in hadislerini ihtiva eden bir sahîfe okunduğu zaman onu hemen hifzetmişti.²¹

Tâbiî'ûn devrinde ve daha sonraki devirlerde, yazının inkişaf etmesine ve okuma yazma bilenlerin çoğalmasına rağmen, bazı meşhur hadis imamlarının, hadis yazan ve fakat yazdıklarının hadisleri hifzetmiyen kimseleri zayıf addetmeleri de, yine, kitabet san'atının henüz inkişaf etmemiş devirlerde hâfizaya gösterilen yüksek itimadın devamından başka bir şey değildir.

Hazreti Peygamber, İslâm dinini Kur'ânî Kerîmin ilk *ikra'* (=oku) ilâhi emri ile tebliğ etmeye başlamıştır. Bu emir, İslâmiyetin okumağa verdiği ehemmiyeti göstermeye kåfidır. Bu emirle birlikte, kitabet san'atının inkişafı üzerinde büyük bir hassasiyetle durulmuştur. Çünkü

18 el-Belâzûrî, *Futâhu'l-buldân*. 452;

19 Aynı eser, 458.

20 Ankebût sûresi, ây. 48.

21 ez-Zehebî, *Teskiratu'l-huffâz*, I. 116.

yazının, vahyin muhafazasında ve risaletin sair kabile ve devlet reislerine tebliğinde çok mühim rolü vardı. Bu sebeple, Hazreti Peygamber, müslümanların en kısa zamanda okuma yazma öğrenmelerini istemiş ve bunu mümkün kılacak her firsattan istifade çareleri aramıştır. Hicretin ikinci yılında Bedr savaşı vukubulmuş ve müslümanların eline çok sayıda müşrik esir düşmüştü. Bu esirlerin fidye ile serbest bırakılması taleb ediliyordu. Hazreti Peygamber bu fırsatı kaçırmadı ve müşriklere, yazı bilen her birinin, on müslüman çocuğuna yazı öğretmek şartıyla serbest bırakılacağını bildirdi. Bu fidye şeklinin tatbikatı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmaz; fakat, herhalde bu şart tatbik edilmiş ve bir çok müslüman çocuğu okuma yazma öğrenmiş olacaktır.

Hazreti Peygamber, Kur'ân âyetlerinin tedvininde ve henüz İslâm'a girmemiş olan kabile ve devlet reislerinin yeni dîne davet edilmesinde daima yazıya başvuruyordu. Bu iş için, ashabtan yazı bilenleri vazifelendirmiştir. Kur'ândan bir âyet nâzil oldukça kâtiplerinden birini çağırır ve ona yazdırır. Yine el-Belâzûrî'nin rivayetine göre Ubeyy İbn Ka'b el-Ensârî ile Abdullah İbn Sa'd İbn Ebî Serh (sonradan irtidat etmiştir) Hazreti Peygamberin ilk vahiy kâtiplerindendi. Ubeyy bulunmadığı zamanlarda Hazreti Peygamber Zeyd İbn Sâbit'i çağırır ve ona yazdırır.²² Bunlar aynı zamanda İbranice de yazıyorlardı. Zeyd İbn Sâbit'ten gelen bir habere göre Hazreti Peygamber ona yahudi yazısını öğrenmesini emretmiş ve "yazdıracağım bir yazı için yahudiye itimad edemiyorum" demiştir.²³ Bundan sonra Zeyd İbn Sâbit, onbeş gün içerisinde yahudi yazısını öğrenmiş ve Hazreti Peygamberin yahudilere göndereceği mektupları yazmış ve onlardan gelen mektupları da Hazreti Peygambere okumuştur.²⁴

Gerek Kur'ân âyetleri ve gerekse kabile reislerine gönderilen mektuplar, bu gün kullanılan kâğıdın o zamanlar bilinmemesi sebebiyle muhtelif maddeler üzerine yazılıyordu. Bu iş için çeşitli hayvan derileri (edîm), hurma yaprakları (asîb), lavha halinde taşlar ve kemikler (azm, azlâ) kullanılıyordu. Bu çeşit yazılı maddelerin zâyi olması ihtimaline karşılık yine hâfızaya müracaat ediliyor, nâzil olan âyet ve sûreler, bir çok müslümanlar tarafından ezberleniyordu.

6 . Sahabenin hadis yazmaktan menedilmesi

Hazreti Peygamberin, okuma yazma san'atının gelişmesi üzerindeki çalışmaları kısa bir zaman içerisinde semere vermeye başlamış,

22 el-Belâzûrî, *Futûhu'l-buldân*, s. 458.

23 Aynı eser, s. 460.

24 Aynı yer.

bir çok sahabî yazımı öğrenmişti; fakat şunu itiraf etmek lâzımdır ki yazının yeni yeni inkişaf etmesi dolayısıyla sahabenin çoğu hatadan sâlim olarak yazı yazamıyordu. Bir ibarenin okunuş ve teleffuzunda ittifak etseler bile, aynı ibareyi muhtelif kimseler muhtelif şekillerde yazıyorlardı. İşte bu devirde hadislerin yazılması Hazreti Peygamber tarafından menedilmişti.

Hazreti Peygamberin, ashabını hadis yazmaktan men'ine dair gelen haberlerin en meşhuru Ebû Sa'îd el-Hudrî hadisidir. Bu meşhur sahabînin rivayetine göre Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Benden, Kur'ândan başka bir şey yazmayınız; her kim, benden, Kur'ândan başka bir şey yazdı ise onu imha etsin”.²⁵

Yine Ebû Sa'îd, bir başka hadisinde der ki: “Hadis yazmak için Rasûlullah (A. S.) tan izin istedim; bana izin vermekten çekindi”.²⁶

Hadislerin tedyâni meselesine temas eden arapça kaynaklar, Hazreti Peygamberin, ashabını hadis yazmaktan men'i hususunda aşağı yukarı buna benzer haberler ileri sürerler. Yine bu kaynaklara göre, hadis kitabetine izin verilmemesi hakkında zikredilen sebepler şu şekilde sıralanabilir:

1. Müslümanlar, yazımı henüz öğreniyorlar ve yazlarında fazla deneyecek derecede hata yapıyorlardı. Bu sebeple, hadis yazmaları herhangi fâhiş bir hata ihtimaline karşı serbest bırakılamazdı. Nâzil olan Kur'ân âyetleri de yazılmakla beraber, onlarda, böyle bir hata ihtimali yoktu; çünkü Hazreti Peygamberin nezaretinde ve güvenilir kâtibler tarafından yazılıyordu.

2. Ashab, imanın en yüksek mertebesine erişmiş kimseler olmasına rağmen, aralarında birkaçı müstesnâ, henüz cahildiler. Bu cehaletleri, sâir beşer kelâmiyle mukayese edilmesi gayri kâbil olan Kur'ân âyetlerini, Hazreti Peygamberin hadislerinden ayırt etmelerine imkân vermiyecek derecede idi. Hadisler yazıldığı takdirde, Kur'ân âyetleriyle karışabilir, halk, âyeti hadis, hadisi de âyet makamında okuyabilirdi. Bu mahzurlar göz önünde bulundurularak ashab, hadis yazmaktan menedilmiş ve muayyen bir vakte kadar onlara izin verilmemiştir.

Bazı kaynaklar, Abdullah İbn Amr'in “yâ Rasûlallah, senden işitmış olduğum hadisleri yazıyorum” diyerek Hazreti Peygamberden izin istemesini ve onun da “yaz” demek suretiyle hadis kitabetine

25 El-Hatîb el-Bağdâdi, *Taqyîdu'l-îlm*, 29.

26 Aynı eser, s. 32.

müsaadesini ele alarak, nehiy hususunda vârid olan haberlerin iyi yazı bilmeyenlere matuf olduğunu, iyi yazı bilen kimselerin ise bu nehiyden hâriç tutulduğunu ve onlara hadîs yazmak için izin veril diğini zikrederler. Bu te'vil ilk bakışta makul görünmekte beraber yukarıda zikretmiş olduğumuz Ebû Sa'îd el-Hudrî hadîsi, hakikatte, hâstan ziyade âmmî ifade eder ve ondan tahsîs mânası çıkarmak güçtür; çünkü, bu hadîste “her kim yazdı ise” denilmekte, fakat, “iyi yazı bilmeyen kimse” veya bunu ifade edecek herhangi bir ibare zikredilmemektedir. Keza aynı hadîste Hazreti Peygamber, ashabın, Kur'ân âyetlerini yazmasını menetmemiştir, “benden, her kim Kur'ândan başka bir şey yazdı ise...” demek suretiyle Kur'ân âyetlerinin yazılmasına izin vermiştir. Eğer hadîs kitabetinden nehiy, iyi yazı bilmeyen ashaba râci olsa idi, Kur'ân âyetlerinin de sadece iyi yazı bilenler tarafından yazılmasına izin verilirdi. Halbuki, yukarıda zikredilen haberde, bu manâyi verecek bir tahsîs ifadesi mevcut değildir. Şuhalde, bütün sahabî, Kur'ân âyetlerini yazmak hususunda serbest bırakılmakla beraber hadîs yazmaktan men olunmuşlardır. Abdullah İbn Amr ve diğer bazı sahabîden rivayet edilen ruhsata ait haberler ise, daha sonraki bir devre, yani, hadîs sahîfeleriyle Kur'ân sahîfelerinin karmaşma tehlikesinin zâil olduğu ve hadîs kitabetine izin verildiği bir zamana aittir.

7. Hadîs yazan bazı sahabiler

Hadîs kitabetine ait nehyin ruhsata çevrilişi hakkında kaynaklar bize bol haberler muhafaza etmişlerdir. Meselâ, bu haberlerden birisi muhtelif isnâdlarla Ebû Hurayra'dan rivayet edilmiştir: Ashabtan biri, işittiği olduğu hadîsleri ezberleyemediğini söyleyerek, Hazreti Peygambere hâfızasından şikâyet etmiştir. Hazreti Peygamber, bu sahabîye “hâfızına elinle yardım et” yani “yaz” demiştir.²⁷ Yine Ebû Hurayra'dan rivayet edilen bir habere göre, Mekke'nin fethedildiği surlarda Hazreti Peygamber, müslümanları toplamış ve onlara bir hutbe irad etmiştir. Hutbeyi dinleyenler arasında bulunan Ebû Şâh isminde Yemenli bir şahîs, hutbenin kendisi için yazılmasını istemiş Hazreti Peygamber de orada bulunanlardan birisine “hutbeyi, Ebû Şâh için yazınız” demiştir.²⁸

Bu haberler içerisinde, Hazreti Peygamberin, hadîs kitabetine müsaadesini en iyi ifade eden ibareler, yukarıda da temas etmiş olduğumuz Abdullah İbn Amr hadîsidir. Bu meşhur sahabî, hadîs yazmak

27 Aynı eser, s. 65.

28 Aynı eser, s. 86 ve İbn Abdi'l-Barr, *Câmi' bayâni'l-îlm*, I. 70; el-Aynî, *Umdatü'l-qâri*, I. 563.

İçin Hazreti Peygamberden izin istemiş o da “yaz” demiştir. Bunun üzerine Abdullah İbn Amr tekrar sormuştur: “Sen, rıdâ ve gadab hâlinde iken işittiğim hadisleri de yazıyorum mı?”. Hazreti Peygamber, onun bu sualine de müsbet cevap vermiş ve “evet” demiştir, “çünkü ben, yalnız hak olamı söylecerim”.²⁹

Bu devrede, Hazreti Peygamberin, hadis kitabı hakkında takılmış olduğu tavri müşahede ettikten sonra yazı bilen bir çok sahabînin hadis yazmağa başladığını ve Hazreti Peygamber henüz hayatı iken geniş bir hadis külliyatının vücuda geldiğini kabul etmemiz, bizi yanlış bir neticeye götürmez. Bununla beraber, hadis yazanların, sahabenin ekseriyetini teşkil ettiği de ileri sürelemez. Burada, kaynakların, hadis yazdıklarına işaret ettikleri sahabenin bazısını zikrederek, onlara ait hadislerin nasıl rivayet edildiğini gözden geçirebiliriz.

8. Abdullah İbn Amr.

Abdullah, babası Amr İbnu'l-Âs'tan önce müslüman olmuş, salâh ve ibadet bakımından üstün, Kur'ânı çok okuyan bir sahabî idi. Diğer sahabeye nazaran Arap yazısını daha iyi biliyordu. Ebû Hurayra'nın “ashab içerisinde benden daha çok hadis bilen kimse yoktu; yalnız Abdullah İbn Amr müstesnâ; çünkü o, yazıyordu; ben ise yazmıyorum” şeklindeki sözlerinden de anlaşılıcağı üzere Abdullah, ashab arasında en çok hadis bilen ve en çok hadis yazan bir sahabî idi.

Abdullah İbn Amr, hadis yazmış olduğu sahifeye “es-Sâdiqa” ismini verdi.³⁰ Tâbiî'inden olan ve tefsîr rivayetiyle şöhret kazanan Mucâhid, mezkûr sahifeyi, Abdullah İbn Amr'in yanında gördüğünü ve onun hakkında Abdullah'ın “bu, Sâdiqa'dır; onun içerisinde Rasûlullah (A. S.) tan işittiğim hadisler vardır ve Rasûlullah (A. S.) ile benim aramda hiç kimse yoktur” dediğini zikreder.³¹ Bu sözlerden anlaşıldığına göre Abdullah İbn Amr, sahifeye, yalnız Hazreti Peygamberden işitmış olduğu hadisleri yazmış, diğer sahabiler vasıtasyaile gelen haberleri sahifenin hâricinde bırakmıştır. Çünkü, ashabin bir kısmı, Hazreti Peygamberden işitmeyikleri ve ancak kendi aralarında müzakere yolu ile öğrendikleri hadisleri, Hazreti Peygambere ırsâl ederek naklediyorlardı. Daha sonraları mursel tabir edilen bu çeşit hadisler, sahabenin adaleti dolayısıyle, herhangi bir ihtilâf ve münakaşa konusu olmamıştır.

29 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Taqyîdu'l-îlm*, s. 72; ez-Zehebtî, *Târihu'l-Îslâm*, III. 38.

30 İbn Sa'd, *Tabaqât*, VII/2, 189; ez-Zehebtî, *Târihu'l-Îslâm*, III. 38.

31 İbn Sa'd, *Tabaqât*, VII/2,189; az-Zehebtî, *Târihu'l-Îslâm*, III. 38.

Abdullah İbn Amr'in, Hazreti Peygamberden bin kadar hadis isittiğine dair bazı rivayetler vardır. Eğer onun, bu hadisleri, *Sâdiqa* ismini verdiği sahifede topladığı düşünülürse, Hazreti Paygamber henüz hayatı iken, oldukça geniş bir hadis külliyatının vücuda geldiği anlaşılır.

Abdullah İbn Amr'in bu hadis sahifesi, onun vefatından sonra torunlarına intikal etmiş ve onlar tarafından rivayet edilmiştir. Bu hı susta kaynaklar, çeşitli haberler vermektede ve umumiyetle, Abdullah'ın torunu Amr İbn Şu'ayb'in, ceddinden kendisine intikal eden bir sahifeden rivayet ettiğini zikretmektedirler. Ahmed İbn Hanbel'in *Musned* adlı eseri gözden geçirilecek olursa, Amr İbn Şu'ayb vâsitasıyla ceddi Abdullah İbn Amr'den gelen pek çok hadîsin, bu eserde birbiri arkasına sıralandığı görülür. Bununla beraber, el- Buhari ve Muslim gibi *Sahîh* sahipleri, Abdullah İbn Amr'den çok az hadis nakletmişlerdir. Eğer Abdullah'ın, Ebû Hurayra'ya nisbeten çok hadis bildiği ve hattâ hadislerini yazması bakımından, onların, Ebû Hurayra'nın hadislerine nisbeten daha sıhhatlı olması gerektiği düşünülürse, Abdullah'tan az hadis nakletmeleri, karşımıza, halledilmesi oldukça güç bir mesele gibi çıkmaktadır. Bununla beraber, bir kaç maddede sıralayabileceğimiz bazı hususlar, bunun sebebini ortaya koyabilir.

a . Abdullah İbn Amr, her şeyden çok ibadetle mesgul oluyordu. Her ne kadar, Ebû Hurayra'ya nisbeten daha çok hadis biliyor idiyse de, rivayet hususunda onun kadar ileri gitmiyor, nâdiren rivayet ediyordu. Ebû Hurayra ise, bütün vaktini hadis rivayetine vakfetmişti ; nitekim, fazla hadis rivayetinden dolayı bazı ashabın itirazlarına maruz kaldığı halde, Abdullah İbn Amr hakkına böyle bir itiraz vâki olmuş değildir.

b . Abdullah İbn Amr, Mekke'nin fethinden sonra çok vakitlerini Misir'da geçirmiştir. Ebû Hurayra ise Medine'den ayrılmamış, gerek hacc için ve gerekse hadis dinlemek için Mekke'ye gelen müslümanlar, daha ziyade Ebû Hurayra ile temasa geçmişler ve daha çok onun hadisini almışlar ve yapmışlardır.

c . Abdullah İbn Amr, arapçadan başka diğer bazı dilleri daha biliyor ve yabancı menşeli kitapları okuyordu. Hazreti Peygamberin isrâ'iliyyattan da rivayet edilebileceği hususundaki müsaadesine istinaden, okumuş olduğu kitaplardan rivayetlerde bulunuyordu. Hazreti Peygamberin hadislerini toplayan hadisçiler, hadislerinin, isrâ'iliyyatla karışma ihtimaline karşı, Abdullah'tan mümkün olduğu kadar az hadis almağa gayret ediyorlardı.

d. Hazreti Peygamberden yazmış olduğu hadisler, torunlarına intikal etmiş ve onlar tarafından rivayet edilmiştir; fakat rivayet isnâdi olan *Amr Ibn Şu'ayb an ebîhi an ceddihi* zincirinde hadisçiler ihitâf etmişlerdir. Bazları, isnâda zikri geçen *ced* kelimesini, Amr'in dedesi Muhammed'e atfederek bu isnâda nakledilen hadislerin *mursel* olduğunu söylemişler, diğer bazıları ise *ced*'ten murad, Şu'ayb'in dedesi Abdullah'tır demişler ve bu isnâda gelen hadislerin *munqaṭî* olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu hadisçilere göre, *ced* kelimesi hangi manâya alınırsa alınsun, Amr Ibn Şu'ayb vâsıtasyile Abdullah İbn Amr'den gelen hadisler zayıftır, kabule şayân değildir; çünkü *ced*'ten murad, eğer, Şu'ayb'in babası Muhammed ise, onun, Hazreti Peygamberle sohbeti yoktur; bu halde Muhammed'in, hadisleri kimden aldığı meçhuldür. Eğer *ced*, Şu'ayb'in dedesi Abdullah ise, Şu'ayb, Abdullah'a mülâkî olmamıştır. Bu halde de isnâda inkîta var demektir. Bu ciheti ileri süren hadisçiler, Şu'ayb'in, dedesi Abdullah'tan kendisine intikal eden bir hadis sahifesine sâhip olduğunu, bu sahifenin, sonradan oğlu Amr'e kaldığını ve Amr'in bu sahifeden rivayet ettiğini kabul etmişlerdir. Binaanaleyh, Amr'in rivayeti sahifeden olsa bile,babası Şu'ayb'in Abdullah'ı işitmemesi sebebiyle bu rivayet, *vicâde* yolu iledir. İlleride de görüleceği üzere *vicâde* (bulma), bazı hadisçiler tarafından zayıf bir rivayet şekli olarak kabul edilmiş ve bu usulle rivayet edilen hadisler ihtiyatla karşılanmıştır.³²

9. Câbir İbn Abdillah

Hazreti Peygamberin ashabı arasında çok hadis rivayet etmekle şöhret kazananlardan biridir. Babası, Hazreti Peygamberle birlikte Uhud savaşına iştirak edip orada şehîd düştüğü vakit, Câbir çok küçüktü ve kendisine oldukça yüklü bir borçla, bakılıp büyütülecek bir çok kardeş kalmıştı. Maamafih, Hazreti Peygamberin ve diğer sahabenin yardımlarıyle bu yük hafiflemiştir.

Câbir İbn Abdillah, küçük olmasına rağmen Hazreti Peygamberle bir çok gazvelere iştirak etmiş ve vaktinin büyük bir kısmını onun yanında geçirmek suretiyle, ondan pek çok hadis işitmıştır. Hazreti Peygamberin vefatından sonra daha 64 sene yaşamış ve ondan işitmış olduğu hadisleri, yeni yetişen nesle öğretmekle meşgul olmuştur. Kay-

32 Ahmed İbn Hanbel ve meşhur dört *Sunen* sahibi gibi bazı hadisçiler, Şu'ayb'in Abdullah'a mülâkî olduğunu ve ayrıca onun vâsıtasyile Amr'e intikal eden hadis sahifesinin, bizzat Abdullah İbn Amr tarafından Hazreti Peygamberin sağzandan yazılığını ve dolayısıyle bu hadislerin diğer hadislerden daha sahî olmasının gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna benzer bir müttalaa için bkz. ex-Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, IV. 286.

naklar, Mescidi Nebevîde, onun etrafında, daima ondan hadîs dinleyen bir ilim halkasının mevcudiyetinden bahsederler.³³

Câbir İbn Abdillah'ın bizzat hadîs yazdığını dair herhangi bir kayda rastlamıyoruz. Bununla beraber, bir çok kaynaklar, Câbir'e ait bir sahifeden, *Sahîfetu Câbir* şeklinde bahsederler.³⁴ Ancak, tâbi'iinden olan ve Câbir'in talebesi olarak bilinen Suleymân İbn Qays'ın da Câbir'in huzurunda bir hadîs sahîfesi yazdığı zikredilmektedir.³⁵ Kaynakların verdiği malûmata göre, Câbir'den hadîs rivayet eden bir çok tâbi'i, ashında hadîslerini bu sahifeden rivayet etmişlerdir. Meselâ "Ebû'z-Zubeyr, Ebû Sufyân ve eş-Şâ'bî, Câbir'e mülâkî olmuşlar ve ondan hadîs dinlemişlerdir; fakat rivayet ettikleri hadîslerin çoğu, Suleymân İbn Qays'ın sahîfesindendir" denilmektedir.³⁶ Keza meşhur hadîşçi Qatâde'nin, kendisine okunan Câbir'in sahîfesini, daha ilk okunuşta ezberlediği rivayet edilir.³⁷ Halbuki bir başka haberde, Suleymân İbn Qays'ın anası tarafından getirilen bir sahîfenin, Qatâde'ye okunduğu ve onun bu sahifeden rivayet ettiği zikredilir.³⁸ Bütün bu haberler bize gösteriyor ki, Câbir'e atfedilen bir hadîs sahîfesi, ashında Suleymân İbn Qays tarafından yazılmıştır. Maamafih, bizce bunun ehemmiyeti yoktur; zira Suleymân İbn Qays, Câbir İbn Abdillah'tan önce vefat etmiş ve onun tarafından yazılan sahîfe *sahîfetu Câbir* olarak şöhret kazanmıştır.

Sahîfeyi rivayetine gelince, bu hususta elimizde müselsel haberler bulunmamakla beraber, münferid rivayetler, bize az çok bilgi vermektedirler. Meselâ, Ebû Sufyân Talha İbn Nâfi', Câbir İbn Abdillah'tan pek çok hadîs nakleden râvilerden birisidir. Kaynaklar, onun, Câbir'den rivayet ettiği hadîsleri, bir sahifeden aldığı zikrederler; her halde bu sahîfe, Suleymân İbn Qays'ın sahîfesi olacaktır.³⁹ Ebû Sufyân'dan rivayet eden el-A'meş hakkında da buna benzer bir haber zikredilir. El-A'meş, Ebû Sufyân'dan yüz kadar hadîsi ihtiva eden bir

33 Ibn Hacer, *Tehzîb et-Tehzîb*, II. 43; aynı müellif, *el-Islâbe*, I. 213.

34 Ibn Sa'd, *Tabaqât*, VII /2,1; İba Ebi Hâtîm, *Taqdimetu'l-cerh*, s. 46; el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye fi ilmî'r-rivâye*, s. 354; Ibn Hacer, *Tehzîb et-Tehzîb*, V. 27, VIII. 355; ez-Zehebi, *Tezkiratu'l-huffâz*, I. 116; aynı müellif, *Târihu'l-İslâm*, IV. 296; aynı müellif, *Tekâbu'l-esmâ'*, II. 58.

35 İba Ebi Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, II. /1,136.

36 Aynı yer ve el-Buhârî, *Târihu'l-kebir*, II. /2,354.

37 ez-Zehebi, *Tezkiratu'l-huffâz*, I. 116; aynı müellif, *Târihu'l-İslâm*, IV. 296.

38 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 354; Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve ma'rîfeti'r-ricâl*, v. 106 a.

39 İba Ebi Hâtîm, *Taqdimetu'l-cerh*, s. 46; aynı müellif, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, II. /1,475; el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 355.

sahîfe rivayet etmiştir.⁴⁰ Bu sahîfenin de Câbir'e isnâd edilen Suleymân İbn Qays'ın sahîfesi olduğunu tereddüt etmeden söyleyebiliriz.

Câbir'in bir başka râvisi Ebu'z-Zubeyr'dir. Bu meşhur hadîşçi de Câbir'den hadîs dinlemek için onun meclislerine devam etmiş ve ondan pek çok hadîs öğrenmiştir. Aynı zamanda Sulcymân İbn Qays'ın sahîfesini görmüş ve bu sahîfeden de rivayet etmiştir.⁴¹

Câbir İbn Abdillah'a atfedilen sahîfenin müteâkip nesillerde rivayetine ait elimizde daha bazı haberler vardır; fakat biz, sahebe devrinde yazılan sahîfelerle bu sahîfelerin rivayetine ait kısa örnekler vermekle iktifa ettik.

10. Ebû Hurayra

7 nci Hicri senede Yemen'den Medine'ye gelerek müslüman olmuş, Hazreti Peygamberin vefatına kadar ona hizmet ederek pek çok hadîs öğrenmiştir. Diğer sahabilere nisbeten geç müslüman olmasına ve Hazreti Peygamberle sohbetinin kısa devam etmesine rağmen, hadîs rivayetinde çok ileri gitmiş ve bu hal, daha ilk devirlerden itibaren bazı itirazlara yol açmıştır. Bize kadar gelen haberlerden öğrendiğimize göre, bu itirazlardan bazıları, yine kendi muasırları arasında yükselmiştir. Ebû Hurayra, bu itirazlara karşı, kendisini şöyle müdafaa etmek zorunda kalmıştır:

"Ebû Hurayra çok hadîs rivayet ediyor, diyorsunuz; Allah'a yemin ederim ki Kitâbu'llah'ta şu iki âyet olmasa idi bir tek hadîs rivayet etmezdi: (-0 kimseler ki bizim indirdiğimiz bürhanları ve hidayeti, Kitapta insanlar için açıklamamızdan sonra yine de gizlerler, Allah ve lânet ediciler onlara lânet ederler. Ancak tevbedenlerin, kendilerini islah edenlerin ve hakkı izhar edenlerin tevbelerini kabul ederim. Ben, tevbeleri kabul edici ve günahları bağışlayıcıyım-).⁴² Muhacirler, çarşıda ticaretle, ensârîler, bağ ve bahçelerinde ziraatle uğraşırken, Ebû Hurayra, karın tokluğuna Hazreti Peygambere hizmet ediyor ve hadîs topluyordu; başkalarının bilmediği şeylere şâhid oluyordu".⁴³

Fazla hadîs rivayet ettiği için kendisine karşı yapılan itirazlara verdiği bu nevi cevaplarından, Ebû Hurayra'nın, hadîs öğrenmeğe ve

40 İbn Hacer, *Tehsîbu't-tehrib*, IV. 224.

41 İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl*, II./1,136.

42 Bakara sûresi, ay. 159, 160.

43 İbn Hacer, *Tehsîb et-tehrib*, XII. Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 240, 274 ; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sâhabe*, VII. 203.

öğrendiği bu hadisleri büyük bir dikkatle muhafaza etmeye çalıştığını anlıyoruz. Filhakika, yine kendisinden rivayet edilen bir haberden öğrendiğimize göre, onun hadise karşı olan bu iştıyakı, bizzat Hazreti Peygamber tarafından kabul ve açık bir şekilde ifade edilmiştir: Bir gün Ebû Hurayra, Hazreti Peygambere şöyle demiştir: “Kiyamet günü senin şefaatine kimler nâıl olacaktır ey Allahın Rasûlü?” Hazreti Peygamber, Ebû Hurayra'nın bu sualine şöyle cevap vermiştir: “Ey Ebû Hurayra, diğerlerine nisbetle hadise karşı daha fazla hırsın olduğunu bildiğim için, bu mevzuda bana ilk sual soracak kimsenin sen olacağını tahmin ediyordum. Kiyamet günü benim şefaatime nâıl olacak kimse hulusu kalb ile *la ilâhe illâah* diyen kimse olacaktır”.⁴⁴

Ebû Hurayra, diğer sahabilere nisbetle çok hadis rivayet etmekle beraber, onun, Hazreti Peygamberden işitmış olduğu bu hadisleri yazıp yazmadığını bilmiyoruz. Meşhur hadis sahifesi sâhibi Abdullah İbn Amr'den bahsederken, zikretmiş olduğumuz bir haberde, en fazla hadis bilen sahabinin Abdullah İbn Amr olduğunu, çünkü onun, Hazreti Peygamberden işitmış olduğu hadisleri yazdığını, halbuki yine çok hadis bilenlerden Ebû Hurayra'nın hadis yazmadığını kaydetmiştir. Ebû Hurayra'nın kendisinden nakledilen bir habere göre “Ebû Hurayra yazmaz ve gizlemez” denilmektedir.⁴⁵ Buna mukabil elimizde bulunan bazı haberlerde de Ebû Hurayra, “biz hadis yazarken Hazreti Peygamber yanımıza geldi” demekte,⁴⁶ bir diğerinde ise, kendisine bir hadis soran şahsa “eğer bu hadisi ben rivayet etti isem yanında yazılıdır” deyip o şahsi evine götürdügü, orada, bir çok kitaplar içerisindeki istenilen hadisi bulup çıkardığı belirtilmektedir.⁴⁷

Ebû Hurayra'nın hadis yazmadığını belirten ve bizzat kendisinden rivayet edilen hadislerle bu son zikredilen iki haber arasında bir ihtilâfin mevcudiyeti açık bir şekilde görülmekte; bu haberler arasında herhangi bir tevil imkânı da bulunmamaktadır. Maamafih biz, bu gün için halledilmesi güç olan bu mesele üzerinde muhtelif ihtimaleri nazari itibara almaksızın, Ebû Hurayra'ya ait 140 kadar hadisi inтиva eden ve bizzat onun hayatında yazılan bir hadis sahifesinden kısaca bahsedeceğiz.

Ebû Hurayra, hicretin 58 veya 59 senesinde vefat etmiştir. Hazreti Peygamberin vefatından sonra bütün ömrünü hadis rivayet etmekle

44 el-Buhârî, *Sahîh*, I. 31; Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, II. 373.

45 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Taqyîdu'l-îlm*, s. 42.

46 Aynı eser, s. 33, 34.

47 İbn Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-îlm* I. 74.

geçirmiştir. Bazı kayıtlara göre kendisinden 800 e yakın sahabî ve tabî'î hadîs öğrenmiştir. Eğer hayatının sonlarına doğru, Arap yazısının daha çok inkişaf etmiş ve hadîs yazanların Hazreti Peygamber devrine nisbetle daha da çoğalmış olacağı düşünülürse, ondan hadîs rivayet eden bir çok tâbi'înin, rivayet etmiş oldukları bu hadîsleri kitap ve sahîfelerde toplayacakları tabiidir. Meselâ, bunlardan Beşîr İbn Nehîk, Ebû Hurayra'dan işittiği bütün hadîsleri yazdığını ve bunları Ebû Hurayra'ya arz ederek ondan rivayet hakkını aldığı zikreder.⁴⁸ Bir başka habere göre, halife Omer İbn Abdi'l-Azîz, Hazreti Peygamberin ashabından işitmiş olduğu hadîsleri bir kitapta toplaması için Kesîr İbn Murra el-Hadramî'ye yazdığı bir mektupta, Ebû Hurayra'nın hadîslerini yazmasına lüzum olmadığını, çünkü onların yazılı olarak elinde bulunduğuunu bildirmiştir. Bu haberler, Ebû Hurayra hadîslerinin, daha o zamanlar kitap ve sahîfelerde toplanmış olduğunu gösterir.

Ebû Hurayra'ya ait 140 kadar hadîsi ihtiva eden ve talebesi Hemmâm İbn Munebbih tarafından yazılan bir kitap ise, Ebû Hurayra'dan yazılan hadîs kitaplarının en mühimmini teşkil eder. Abdüllâh İbn Amr'in *es-Sâhihe es-Sâdiqa* isimli meşhur hadîs kitabına karşılık *es-Sâhihe es-Sâhiha* ismini taşıyan bu kitap, zamanımıza kadar muhafaza edilmiş ve 1953 senesinde Prof. M. Hamîdullah tarafından Şam ve Berlin'de iki nüshası bulunarak neşredilmiştir. Ahmed İbn Hanbel de bir tek isnâd zinciri altında, sahifeyi ihtiva ettiği hadîsleri *el-Musned* adlı eserinde aynen sıralamıştır.

11. Ali İbn Ebî Tâlib.

Hazreti Peygamberin amcazadesi Ali İbn Ebî Tâlib'in elinde de sadakât ve ferâ'iz hükümlerini ihtiva eden bir hadîs sahîfesinin bulunduğu çeşitli haberlerden öğrenilmektedir. Bu haberlerden birinde Hazreti Ali şöyle der: "Hiç kimse zannetmesin ki biz, Kur'ândan ve şu gördüğünüz sahîfeden başka şeyler de okuyoruz".⁴⁹ Meşhur hadîs imamlarından Şu'be İbnu'l-Haccâc, hicretin 104'üncü senesinde vefat eden eş-Şâ'bi'nin, el-Hâris el-Â'ver (Ö. 65) vasıtasyile Ali İbn Ebî Tâlib'ten rivayet etmiş olduğu hadîslerin bir kitaptan ibaret olduğunu söyler.⁵⁰ Bu kitabın, Ali'nin sahîfesi olduğundan asla şüphe edilemez.

48 Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-İslâl ve ma'rîseti'r-ricâl*, I. 42-43; İbn Sa'd, *Tabaqât*, VII/1, 162; el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-kîfâye*, s. 275, 283; İbn Hacer, *Tehzîb et-tehzîb*, I. 470.

49 Muslim, *Sahîh*, V. 115; Ebû Dâvûd, *Sunen*, II. 275; Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, I. 81, 102, 118, 119, 126; Ebû Ubeyd el-Qâsim İbn Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 494; ez-Zehebi, *Teskîrâtu'l-huffâz*, I. 12; aynı müellif, *Târihu'l-İslâm*, II. 199.

50 İbn Ebî Hâtim, *Tegdimetu'l-Cerh*, s. 130.

Zira, *Tabaqât* sahibi İbn Sa'd, Hazreti Ali'nin el-Hâris el-A'ver için sadakâta ait bir çok hadis yazdığını kaydettiği gibi,⁵¹ eş-Şâ'bî'nin, el-Hâris'ten rivayet ettiği hadislerin de sadakâta ait hadisler olduğu söylenir; hattâ eş-Şâ'bî vefat ettiği zaman, evinde, ferâ'iz ve cerâhâta ait hadisleri ihtiva eden kitaplar bulunduğu da, rivayet edilen haberler arasındadır.⁵²

12. Semura İbn Cundeb.

Hazreti Peygamber zamanında yaşıının küçük olmasına rağmen, ondan hadis hifzettigine dair rivayetler gelir.⁵³ Onun, Hazreti Peygamberden öğrenmiş olduğu hadisleri ne zaman yazdığını bilemiyoruz; fakat, elinde böyle bir sahîfeyi bulduğunu, Muhammed İbn Sîrîn'in şu haberinden öğreniyoruz: "Semura'nın, oğulları için yazdığı risalede çok ilim vardi".⁵⁴ el-Buhâri'nin kaydına göre, bu risale, besmele ile başlamakta ve onu, "min Semura İbn Cundeb ilâ benîhi" (= Semura İbn Cundeb'ten oğullarına) ibaresi takip etmektedir.⁵⁵

Risalenin rivayetine gelince, bu hususu da açıklayan bazı habere lere sahip bulunuyoruz. Meselâ, İbn Hacer, Suleymân İbn Semura İbn Cundeb'in terceme halinden bahsederken, onun, babası Semura'dan bir nüsha rivayet ettiğini haber verir.⁵⁶ Bu nüshanın, yukarıda zikredilen risale olduğuna şüphe yoktur. Keza aynı nüsha, Suleymân'dan oğlu Hubeyb tarafından rivayet olunmuş,⁵⁷ ondan da amcasının oğlu Cafer İbn Sa'd İbn Semura nakletmiştir.⁵⁸

Ebu Dâvud ve İbn Mâce'nin *Sunen*'lerinde, bu isnâdlı Semura'dan gelen hadisler görülmektedir.

13. Enes İbn Mâlik.

Hazreti Peygamberin Medîne'ye hicretinde henüz on yaşlarında bir çocuk olan Enes İbn Mâlik, ailesi tarafından, hizmet etmesi için Hazreti Peygamberin evine gönderilmiş ve vefatına kadar onun yanında kalarak bir çok hadis işitmıştır. Enes İbn Mâlik'in, hadis

51 Bkz. VI. 116.

52 el-Hatîb el-Bağdâdi, *Târihu Bağdâd*, XII. 232.

53 İbn Hacer, *İsâbe*, III. 130; İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-gâbe*, II. 354.

54 Aynı yerler ve İbn Hacer, *Tehsîb et-tehsîb*, IV. 236.

55 el-Buhâri, *Târihu'l-kâbir*, I/1,26.

56 İbn Hacer, *Tehsîbu'l-tehsîb*, IV. 198.

57 Aynı eser, III. 135.

58 Aynı eser, II. 94 ve İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerh ve'l-tâ'dîl*, II. /2, 186.

yazıp yazmadığını bilmiyoruz; fakat elimizde bulunan bazı haberlerden öğrendiğimize göre, o da bir hadis sahifesine sâhiptir ve hadislerimi daima bu sahifeden rivayet etmektedir. Bir gün, fazla hadis rivayet ettiği için, kendisine yapılan itiraz üzerine yanında bulunan sahifeyi çıkarıp “bu, Hazreti Peygamberden işiterek yazdiğim ve sonra da ona okuyup tashih ettiğim hadîslerdir” demiştir⁵⁹. Muhtemelen bu sahîfe de diğerleri gibi sonraki nesillere intikal etmiş, aslen zâyi olsa bile, muhtevası zamanımıza kadar gelmiştir.

Câhiliye devri kâtiplerinden Sa'd İbn Ubâde, Amr İbn Hazm, Abdullah İbn Abbâs, Abdullah İbn Omer İbni'l-Hattâb ve daha bir çok sahabînin, Hazreti Peygamberden hadis yazdıklarını belirten haberler zikredilir. Biz, burada misal olmak üzere ancak bir kısmına temas etmiş bulunuyoruz. Bu misaller, hadîslerin, hicretin ikinci ve üçüncü asrından sonra yazılmaya başladığını ileri süren bazı garpli müsteşriklerin hatalı görüşlerini ortaya koymağa kâfi gelecektir. Onların bu çeşit davranışları, diğer mevzularda da olduğu gibi, İslâm dininin ikinci kaynağını teşkil eden hadis ve sunneti zayıflatmağa matuf gibi görülmektedir. Çünkü Ahmed İbn Hanbel'in dediği gibi sunnet, Kur'ân ilminin öğrenilmesinde yagâne vâsitadır; sunnet olmaksızın Kur'ân ilmini öğrenmeye kalkışanlar dalâlete düşerler. Bu bakımdan, sunnetin yok olması, Kur'ân ilminin yok olması demektir.

59 er-Râmahurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, Bâbu'l-Kitâbe; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Taqyîdul-îlm*, s. 95-96.

II. BÖLÜM

HADİS RÂVİLERİ

SAHABİLER

Hazreti Peygamber devrinde vücuda geldiğini daha evvelki bahislerimizde gördüğümüz geniş hadis külliyatının, sonraki nesillere naklinde, sahabे neslinin birinci derecede rol oynadığı, herkes tarafından bilinen bir gerçektir. İlkinci nesil, keza aynı şerefi kazanmış ve Hazreti Peygamberin senâ'ına mazhar olmuş tâbi'ûn neslidir. Fakat sahabे veya tâbi'ûn kimlerdir., kimlere bu isimler verilmiştir. bunların hadis rivayetinde gerçek rolleri ne olmuştur?.. Bu gibi sualler, bu mevzu çerçevesi içerisinde ilk akla gelen suallerdir ve cevaplarının, kısa da olsa verilmesi gereklidir.

14. Sahabî kimlere denir?

Bir çok hadisçiler tarafından kabul olunan tarife göre *sâhib* (*cem'i: ashâb*) veya *sahabî* (*cem'i sahabé*), Hazreti Peygamberi gören veya onunla sohbet eden müslümanlardır. Ancak, usulcülerden bazıları bu tarifi kabul etmemişler ve daha çok tahdit yoluna giderek, onu, sadece görmenin sahabî olmağa kâfi gelmeyeceğini, hiç olmazsa, bir veya bir kaç sene onunla beraber bulunmak veya birlikte bir gazveye iştirak etmek gerektiğini ileri sürmüştürlerdir. Maamafih, yine usulcülerin çoğu bu tarifi kabul etmemişlerdir.⁶⁰

Hazreti Peygamberi ârizî sebeplerle görmiyen (meselâ âmâ), fakat onun sohbetinde bulunanlar da sahabî olarak kabul edilmişlerdir. Meselâ, âmâ İbn Ummi Mektûm, sahabîden addedilmiştir.

Hazreti Peygamberi gören veya onunla sohbet eden bir müslüman, sonradan irtidad ederse, İslâm vasfi gibi sahabî olmak vasfını

60 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 396.

da kaybeder. Ancak, tekrar ihtiada etmek suretiyle bu vasfi kazanabilir.

Sahabî olabilmek için bülûğ şart koşulmamıştır. Temyiz kaabiliyetine sahip her küçük çocuk, sahabî sayılır. Temyîz kaabiliyetine sahip olmayan yeni doğmuş çocukların çocukluğundan itibaren aynı vasfi taşıyan yaşıllar da sahabî olamazlar.⁶¹

Usul kitapları, bir şahsin sahabiliğini ortaya koyacak çeşitli yollar zikrederler. Bunların en mühimmi tevatür yoludur. Yâni yalan üzerinde ittifak etmelerine imkân olmayan kalabalık bir cema'atin, bir şahsin sahabî olduğuna şehadetleridir. Diğer yollar, tevatürün daha aşağı derecesi olan *istifâde* ve *şöhret* ile; bir sahabînin, "fulan kimse sahabîdir" şeklindeki şehadeti ve bir de bir şahsin, kendisi hakkında "ben sahabîyim" demesidir. Ancak, bu son şıkta dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Kendi şahsi hakkında beyanda bulunan kimsenin, adaletinin ve Hazreti Peygamberle sohbetinin bilinmesi icab eder. Son sahabînin, 100 veya 110 Hicri senelerinde vefat ettiği gözönünde bulundurularak, bu târihten sonra kendisinin sahabî olduğunu iddia eden kimselere inanmamak lâzımdır,

15. Sahabilerin tabakaları.

Hadîşçiler, sahabileri, derece, itibar ve fazilet bakımından muhtelif tabakalara ayırmışlardır. Bunlar arasında, el-Hâkim en-Naysâbûrî'nin tasnîsi çok şöhret kazanmıştır. Bu tasnîfe göre sahâbe, fazilet bakımından 12 tabaka ayrılr. Bunlar sırasıyla söyledir:

1. Mekke'de ilk defa müslüman olanlar. Bunlar arasında cennetle tebşîr edilen şu on sahabî de vardır: İlk dört halife, yâni Ebû bekîr, Omer İbnu'l-Hattâb, Osmân İbn Affân, Âlî İbn Ebi Tâlib ile Talha İbn Ubeydîllâh, ez-Zubeyr İbnu'l-Avvâm, Abdurrahman İbn Avf, Sa'd İbn Ebi Vaqqâs, Ubeyde İbnu'l-Cerrâh ve Sa'd İbn Zeyd,

2. Dâru'n-Nedve âzaları,

3. Habeşistan'a hicret eden müslümanlar.

4. Birinci Akabe'de Hazreti Peygambere bî'at eden müslümanlar,

5. İkinci Akabe'de Hazreti Peygambere bî'at eden müslümanlar,

6. Hazreti Peygamber, Kuba'da iken kendisine iltihak eden müslümanlar,

61 Aynı eser, 397.

7. Bedr savaşına iştirak eden müslümanlar,
8. Bedr savaş ile Hudeybiye muahedesinde hicret eden müslümanlar,
9. Hudeybiye yakınındaki ağaç altında Hazreti Peygambere bî'at eden müslümanlar,
10. Hudeybiye muahedesesi ile Mekke'nin fethi arasında hicret eden müslümanlar,
11. Mekke'nin fethedildiği gün müslüman olanlar.
12. Mekke'nin fethinde ve Hazreti Peygamberin son haccında kendisini gören çocuklar.⁶²

16. Sahâbilerin sayısı.

Sahabilerin sayısı hakkında kat'î bir rakam söylememiştir. Ebû Zur'a er-Râzî, Hazreti Peygamberin vefat ettiği sıralarda Mekke, Medina ve civarlarında 114 bin müslüman bulunduğuunu söyler. el-Medinî "yüz binden fazla" demek suretiyle yukarıdakine yakın bir rakam vermekle beraber er-Râfiî ve eş-Şâfiî, 60 bin rakamını ileri sürerler.⁶³

Sahabilerin tercemei hallerince tahsis edilen eserlerde sahabî sayısının 10 binin üzerine çıkılmaması da bu mevzuda kat'î bir bilginin mevcut olmadığını gösterir.

17. Sahabilerin adaleti.

Mubtedî' firkalar müstesnâ, bütün ehli sunnet, gerek Kur'âna ve gerekse hadis ve sunnete taalluk eden meselelerde, her sahabînin itimada şayân "udûl" kimseler olduğunu kabul etmiş, bîhassa hadîslerin, sahîhini sakîminden ayırt etmek maksadıyla girişilen cerh ve ta'dil faaliyetinde, onları, tamamıyla tenkit hârici tutmuştur. Çünkü Allah'a ve Resûl'üne îmân ederek İslâm peygamberinin safında yer alan bir sahabînin adaleti, Allah'ın ve Rasûl'ünün ta'dili ile sâbit olmuştur. Kur'âni Kerîmin muhtelif yerlerinde, sahâbeyi hedef tutan çeşitli âyetler vardır:

"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emr, kötülüğü nehyedersiniz, Allah'a inanırsınız".⁶⁴

62 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 22-24.

63 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 405-406.

64 Âli Imrân sûresi, ây. 110.

“Biz sizi, işte böylece, insanlara, Rasûl de size bir numâne olsun diye vasat (âdil ve güzide) bir ümmet kıldık”.⁶⁵

“Mu'minler, ağaç altında sana bî'at ettikleri vakit, Allah, onlardan razi olmuştu ve onların kalplerindekini bildi de onlara huzur ve yakın bir zafer verdi”.⁶⁶

“Muhacirîn ile ensardan ileri ve evvel gelenler ve iyilikte onlara tâbi olanlardan Allah râzi oldu; onlar da Allah'tan râzi oldular”.⁶⁷

“Ey Peygamber, Allah, sana ve sana tâbi olanlara yeter”.⁶⁸

“(O mallar), yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlere aittir. Onlar, yalnız Allah'ın fadîl ve rizasını isterler, Allah'a ve Rasûlüne yardım ederler; işte gerçek sâdîk bunlardır”.⁶⁹

Zikretmiş olduğumuz bu âyetler, sahabenin ta'dili hususunda tam bir kat'îyyet ifade eder ve başka her hangi bir kimsenin, onlar hakkında bir mütalaa serdine lüzum bırakmaz. Oysa ki bu mevzuda Hazreti Peygamberden dc söylemeyecek kadar çok hâdîs gelmiştir. Bu hadislerin en meşhuru tevatür derecesinde rivayet edilen “hayru'n-nâsi karnî, summa'llezâne yelûnehum, summe'llezâne yelûnehum” (= İnsanların en hayırlısı, benim muâsırılarım, sonra onları takîb edenler, sonra onları takîb edenlerdir) hadisidir.⁷⁰

18. Sahabilerin , rivayet ettikleri hadis sayısı bakımından iki gruba ayrılması

Usûl kitapları, sahabileri, rivayet ettikleri hadîs sayısına göre iki gruba ayırmışlardır. Birinci grupta, çok sayıda hadîs rivayet eden sahabileri zikretmişlerdir ki bunların başında Ebû Hurayra gelir. Es-Suyûtî'nin *Tedribu'r-râvî*'de verdiği bilgiye göre⁷¹, bu meşhur sahabî, 5374 hadîs rivayet etmiş, el-Buhâri ve Muslim, bu hadislerin 325 ini *el-Câmi'u's-Sahîh*'lerine ittifakla almışlardır. Ayrıca el-Buhâri 93, Muslim de 189 hadîsle infirad etmiştir. Yine es-Suyûtî'nin eş-Şâffi'iden naklen

65 Baqara sûresi, ây. 143.

66 Feth sûresi, ây. 18.

67 Tevbe sûresi, ây. 101.

68 Enfal sûresi, ây. 64.

69 Haşr sûresi, ay. 8.

70 Hadîsin varyantları için Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-kîfâye*, s. 46, 47; el-Buhâri, *Sahîh*, IV, 189.

71 Bkz. s. 401-403; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hâsis şerh ihüsâri ulâmi'l-hadîs*, s. 211-212. - Burada Ahmed İbn Hanbel'in *musned*'inde yer alan hadislerle yukarıda verilen rakamlar arasında mukayese imkânını sağlayan bir liste mevcuttur ve müellifinin de işaret ettiği gibi, mühim olan mesele, mükerrer hadislerin tesbit edilip gerçek rakamın bulunmasıdır.

verdiği habere göre, Ebû Hurayra, zamanında hadîs rivayet edenlerin en kuvvetli hâfizi idi. Kendisinden, 800 den fazla kimse hadîs rivayet etmiştir.

Ebû Hurayra'dan sonra, rivayet ettiği 2630 hadîsle Abdullah İbn Omer İbni'l-Hattâb gelir. Bunu, sırasıyla 2286 hadîsle Enes İbn Mâlik, 2210 hadîsle Hazreti Âîşe, 1660 hadîsle Abdullâh İbn Abbâs, 1540 hadîsle Câbir İbn Abdillâh, 1170 hadîsle Ebû Sa'îd el-Hudrî takip eder. İsimleri zikredilen bu sahabilerden başka binin üzerinde hadîs rivayet eden kimse yoktur.

“El-Muksîrûn” denilen ve çok sayıda hadîs rivayet eden bu grubun yanında bir de az sayıda hadîs rivayet eden ve “el-mukîlûn” denilen ikinci grup sahabiler vardır ki dört halife ile ekser sahaba bunlar arasında yer alır. Ashabın büyük bir kısmının ve bîlhassa ilk dört halife gibi en meşhurlarının, az sayıda hadîs rivayet edenler arasında bulunmasını, muhtelif sebepler ileri sürerek izah etmek mümkünündür. Bu hususta ilk akla gelen şık, şüphе yoktur ki Hazreti Peygamberle olan sohbet müddetinin kısalığıdır. Maamâfih bu şık, ekser sahabî hakkında sahîh kabul edilse bile, ilk dört halifenin, Hazreti Peygamberle sohbetlerinin kısa sürdüğünü ileri sürmek mümkün değildir. Bununla beraber, harpler, devlet işleriyle iştigal, diğer bir çok sahabîyi hadîs rivayetinden alıkoyduğu gibi ilk dört halifeyi daha fazla meşgul edecektir. Bîlhassa Osmân İbn Affân'ın katlinden sonra genişleyen fitne, şî'a ve havâric gibi firka-ların doğuşu, uydurma hadîslerin çoğalıp yayılmasında en büyük âmil olmuştur. Bu ise, Âli İbn Ebî Tâlib ile böyle hâdiselere adı karışan bir çok sahabîden hadîs rivayetinin azalmasına vesile teşkil etmiştir.

Nihayet bu mevzuda zikredilebilecek mühim sebeplerden biri de yukarılarda zikretmiş olduğumuz Ebû Hurayra hadîsindeki hîrs meselesiştir. Her sahabînin hadîs öğrenmeye karşı sahip olduğu hîrs, farklıdır; bazıları, bütün ömürlerini bu işe vâkfettikleri halde, diğer bazıları onu, vak'aların seyrine bırakmışlardır. Nitekim, Ebû Hurayra'nın “muhacirler, karşında ticaretle, ensarları, bağ ve bahçelerinde ziraatle uğraşırlarken, (ben), karın tokluğuna Hazreti Peygambere hizmet ediyorum ve hadîs topluyordum; başkalarının bilmediği şeylere şâhid oluyordum” sözleri, bunun en güzel ifadesini teşkil etmektedir.

TÂBÎ'İLER

19. Tâbi'î kîmlere denir?

Tâbi' veya tâbi'î (cemî:tâbi'ûn) nin tarifi hakkında bazı ihtilâflar meydana gelmiştir. El-Hâkim en-Naysâbûrî, bir sahabîye mülâkî

olan kimseleri, tâbi'ündan addetmekle beraber, el-Hatîb el-Bağdâdi, mücerred likâ'ın kâfi gelmiyeceğini, bir kimsenin tâbi'i olabilmesi için bir sahabî ile bir müddet sohbet etmesi gerektiğini ileri sürdürmüştür.⁷² Maamafih ekser hadîşçiler, el-Hâkim'in tarifini kabul etmişler ve herhangi bir sahabîye mulâkî olan bir şahîs hakkında, bu tarife göre huküm vermişlerdir. Meselâ, Muslim ve İbn Hibbân, el-A'meş (Ö. 148) i tâbi'ündan addetmişlerdir; zira el-A'meş, Enes İbn Mâlik'e mulâkî olmuş, ondan musned rivayeti olmasa bile, onu görmüştür.⁷³ Keza, Yahyâ İbn Ebî Kesîr (Ö. 129), Enes'e, Mûsâ İbn Ebî Â'işe, Amr İbn Hureys'e mulâkî oldukları için tâbi'ündan sayılmışlardır.⁷⁴

El-Hâkim, tâbi'ileri onbeş tabakaya ayırmış ve bu tabakaların ilkinde, *Aşere-i mubeşsere*'ye mulâkî oldukları zikrettiği bazı isimler vermiştir. Bunlar arasında, Sa'id İbnu'l-Museyyib (Ö. 93), Qays İbn Ebî Hâzîm (Ö. 98), Ebû Osmân en-Nehdî (Ö. 100) ve diğer bazı isimler daha vardır.⁷⁵ Ancak, İbnu's-Salâh, Sa'id İbnu'l-Museyyib'in *aşere-i mubeşsere*'ye mulâkî olduğu hususundaki el-Hâkim'in sözüne itiraz etmiş ve "onun, Sa'd İbn Ebî Vaqqâs müstesnâ, *aşere-i mubeşsere*'nin hiç birisine mulâkî olmadığını" söylemiştir.⁷⁶

El-Hâkim, tâbi'ilerin onbeş tabaka olduğunu zikretmekle beraber, bunlardan, yalnız ilk üç tabakaya mensûb olan bazı isimler vermiş, diğer tabakaları saymamıştır.⁷⁷

Tâbi'iler, yukarılarda zikretmiş olduğumuz "hayru'n-nâsi karnî..." hadisi şerîfîne göre, sahabeden sonra gelen en hayırlı nesildir. Hadîşler, sistemli bir şekilde, onlar tarafından toplanmış ve yazılmıştır. Sayıları hakkında herhangi bir rakam ileri sürülmemiştir. Esasen, bilhassa Hazreti Peygamberin vefatından sonra dört bir tarafa yayılan sahabilere mulâkî olan her şahîs tâbi'i addedildiği için, bunlar sayılamayacak kadar çoktur. İslâmî ilimler ve bilhassa hadîs sahasında en meşhur tâbi'iler şunlardır:

Mekke'de: Abdullâh İbn Abbâs'ın kölesi İkrîme (Ö. 105), Atâ İbn Ebî Rabâh (Ö. 115), Ebu'-z-Zubeyr Muhammed İbn Muslim (Ö. 128).

72 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 416; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 274; Ahmed M. Şâkir, *el-Bâ'is'u'l-hasîs*, s. 216.

73 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, 416.

74 Aynı yer.

75 el-Hâkim Ebû Abdillâh, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 42.

76 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 274-275.

77 Bkz. el-Hâkim Ebû Abdillâh, *Ma'rîfet Ulûmi'l-hadîs*, s. 42.

Medîne'de: Sa'îd İbnu'l-Museyyib (Ö. 93), Suleymân İbn Yesâr (Ö. 93), Urva İbnu'z-Zubeyr (Ö. 94), Sâlim İbn Abdillah İbn Omer (Ö. 106), el-Qâsim İbn Muhammed İbn Ebî Bekr (Ö. 112), Abdullâh İbn Omer İbni'l-Hattâb'ın kölesi Nâfi' (Ö. 117), İbn Şihâb ez-Zuhri (Ö. 124), Ebû'z-Zinâd (Ö. 130).

Kûfe'de: Alqama İbn Qays en-Naha'i (Ö. 62), İbrâhîm en-Naha'i (Ö. 96), Âmir İbn Şurâhil eş-Şâ'bî (Ö. 104).

Basra'da: El-Hasan el-Basrî (Ö. 110), Muhammed İbn Sîrin (Ö. 110), Qatâde (Ö. 117).

Şam'da: Qâbîsa (Ö. 86), Omer İbn Abdi'l-Azîz (Ö. 101), Mekhûl (Ö. 118).

Yemen'de: Tâvûs İbn Keysân (Ö. 106), Vehb İbn Munâbbih (Ö. 110).

Burada, tâbi'ilerin hadîs kitâbeti ve rivayetindeki mertebelerini anlamak için bazlarının tercemei hallerinden kısaca bahsedeceğiz.

20. Bazı Meşhur Tâbi'iler: İbn Şihâb ez-Zuhri.

Ez-Zuhri, Hicri 50, bir rivayete göre 51 senesinde dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan itibaren halifelerin yanında bulunmuş ve onların teşviki ile hadîs öğrenmeye başlamıştır. Omer İbn Abdi'l-Azîz, hilâfete geçtiği zaman, hadîslerin resmî kanaldan toplanması faaliyetine girişmiş ve muhtelif vilâyetlerde bulunan vâlilerine mektuplar göndererek, bulundukları yerlerde, hadîs rivayetiyle şöhret kazanmış olan kimselerin hadîslerini yazıp kendisine göndermelerini emretmiştir. Bu mektuplardan birisinin de ez-Zuhri'ye geldiği zikredilir.⁷⁸ Fakat, onun hadîs kitabetindeki faaliyeti Hişâm İbn Abdi'l-Melik'in hilâfeti zamanında görülür. Bu halife, kaynakların verdiği malûmata göre, ez-Zuhri'yi, çocukları için hadîs yazmağa memur etmiş ve hâtâ yanına iki de kâtip göndermiştir. Kâtipler, bir sene müddetle ondan hadîs yazmışlardır.⁷⁹ Bu kâtiplerden birisinin, meşhur hadîs râvilerinden Şu'ayb İbn Ebî Hamza olduğu zikredilmekle beraber ikinci kâtibin kim olduğu hakkında her hangi bir kayda rastlanmamıştır. Şu'ayb İbn Ebî Hamza' (Ö. 162)ının tercemei hâlinden bahseden biyografik kaynaklar, onun kâtip olduğunu ve sultan için, ez-Zuhri'den imlâ yolu ile hadîs yazdığını zikrederler.⁸⁰

78 Goldziher, II. 210.

79 ez-Zehebî, *Târihu'l-Îslâm*, s. V. 143.

80 İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-Cerh ve'l-tâ'dîl*, II./1,345; İbn Hacer, *Tehzîb et-tehsîb*, IV. 351; ez-Zehebî, *Târihu'l-Îslâm*, V. 151.

Ez-Zuhri'nin halifeler için yazdığı hadislerin azameti hakkında Mâmer İbn Râşîd'in şu sözü, bize kâfi bir bilgi vermektedir. "Biz, kendimizi, ez-Zuhri'den pek çok hadis rivayet eden bir kimse zannederdim; fakat yanıldığımızı, el-Velid öldürülüpte hazinelarından ez-Zuhri'ye ait yüklerle kitap çıkarıldığını gördüğümüz zaman anladık".⁸¹

Ez-Zuhri, Hicri 124 senesinde Şam'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.

21. Sa'îd İbnu'l-Museyyib (İbn Hazn İbni Ebî Vehb el-Quraşî).

Medîne'nin meşhur yedi fakihinden birisidir. Omer İbnu'l-Hattâb'ın hilâfetinin ikinci senelerinde dünyaya gelmiştir. Sa'îd İbni Ebî Vaqqâs, Ebû Hurayra, Abdullâh İbni Omer, Abdullâh İbni Amr gibi bir çok meşhur sahabileri görmüş ve onlardan hadis dinlemiştir. Hadîs-le fikhî, zühâde ibadeti şahsında cemetmiş, fetvalarıyle büyük bir şöhret kazanmıştır. Abdullâh İbni Omer, kendisine bir mesele hakkında sual soran bir şahsa "Sa'îd İbnu'l-Museyyib'e git ve ona sor, sonra da verdiği cevabı bana bildir" demiştir; bu şahıs, Sa'îd'e gelerek sualını sormuş, sonra İbni Omer'e aldığı cevabı bildirmiştir. Bunun üzerine İbni Omer "ben size onun ulemâdan birisi olduğunu söylemedim mi?" diyerek onu methetmiştir.⁸² Ondan bir çok hadis rivayet etmekle şöhret kazananlardan ez-Zuhri ve Mekhûl, hadis alındıkları imamlar arasında Sa'îd İbnu'l-Museyyib'ten daha fakih bir kimse görmediklerini açıkça belirtmişlerdir.⁸³

Sa'îd İbnu'l-Museyyib zuhd ve ibadet sâhibi olarak da şöhret kazanmıştır. Kendisinden rivayet edilen haberlere göre, 40 defa haccetmiş, birinci saftaki yerini muhafaza etmek maksadıyla 50 sene müddetle câmide namaz kılmış ve namaz esnasında bir tek adamin kafasını görmemiştir.⁸⁴ Yine rivayete göre, 50 sene yatsı namazının abdesti ile sabah namazı klmıştır.⁸⁵

Hadîs sahasındaki şöhreti ise bunların üstündedir. Ebû Hurayra'nın kızı ile evlendiği için, onun hadislerini en iyi bilenlerden addedilir.

Sa'îd İbnu'l-Museyyib, Hicri 93 senesinde vefat etmiştir. Bununla beraber, vefat tarihi hakkında zikredilen bu rakam kat'î değildir; onun,

81 ez-Zehebî, *Târîhu'l-Îslâm*, V. 141.

82 İbn Hallîkân, *Vafeyatu'l-a'yân*, II. 117.

83 Aynı yer ve ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I. 54.

84 İbn Hallîkân, *Vafeyatu'l-a'yân*, II. 117.

85 Aynı yer.

89 da, 91, 92 ve 93 de öldüğü söylendiği gibi, 105 senesinde öldüğünü söyleyenler de olmuştur.

22. Sa'íd İbn Cubeyr.

İbn Abbâs, Adı İbn Hâtim ve İbn Omer gibi bazı meşhur sahabilerden hadis dinlemiştir. İlminin büyük bir kısmının İbn Abbâs ile Abdullah İbn Omer'den geldiği söylenir. Bilhassa tefsir sahasında şöhret kazanmış ve halife Abdu'l-Melik İbn Hişâm için bir de tefsir kitabı yazmıştır.⁸⁶ Kûfe halkı Abdullah İbn Abbâs'la birlikte hacc ederken ona bazı meseleler hakkında sual sorarlar, o da "sizde Sa'íd İbn Cubeyr yok mu? Gidiniz ve ona sorunuz" derdi.⁸⁷

Sa'íd İbn Cubeyr, hadis kitâbetiyle de şöhret kazanmıştır. Bilhassa Abdullah İbn Abbâs'tan hadis yazarken kâğıdı dolar, diğer hadîsleri elbiselerine, ayakkabısına ve avcuna kaydeder, eve döndükten sonra da onları tekrar kâğıda geçirirdi⁸⁸ Atâ İbn Ebi Rabâh'ın hacc ait, Tâvus İbn Keysan'ın halâl ve harama ait, Mucâhid'in tefsire ve Sa'íd İbnu'l-Museyyib'in talâka ait meselelerdeki bilgilerini şahsında cemetmiştir.⁸⁹ Bu bilgileri, kendisinden Ca'fer İbn Ebi'l-Muğire, Ebû Bişr Ca'fer İbn İyâs, Eyyûb es-Sahtiyâni, el-A'meş ve Atâ İbnu's-Sâib gibi bir çok meşhur hadîsciler rivayet etmişlerdir.

Sa'íd İbn Cubeyr, Hicri 95 senesinde el-Haccâc tarafından öldürülmüştür.

Tâbi'ûn tabakası içerisinde, hadis rivayetiyle şöhret kazanmış yüzlerce isim saymak mümkündür. Biz burada, sadece üç tâbi'înin tercemei hâlini vermekle iktifa ettik.

23. Muhadramlar.

Câhiliye ve İslâm devirlerini idrak ettikleri halde Hazreti Peygamberle sohbeti olmamışlara *muhadram* (cem'i: *muhadramûn*) denilmiştir. İbnu's-Salâh ve es-Suyûti, Muslim İbnu'l-Haccâc'tan naklen bunların yirmiye bâliğ olduğunu zikretmişlerse de bu adedi daha fazlaya çikaranlar vardır.⁹⁰ Muhadramların en meşhurları şunlardır:

86 İbn Ebf Hâtim, *Kutâbu'l-Cerh re't-la'dîl*, III./1,332.

87 ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I.76

88 İbn Sa'd, *Tabaqât*, VI. 179; Ahmed İbn Hanbel, *Kutâbu'l-ilel ve ma'rîfe-i'r-ricâl*, I. 50 (Hadîs No. 281).

89 İbn Hallîkân, *Vafeyâtu'l-a'yân*, II. 113.

90 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 281; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî* , s. 420.

Ebû Amr eş-Şeybânî, Suveyd İbn Gafele, Amr İbn Meymûn, Abd Hayr İbn Yezid, Ebû Osmân en-Nehdî, Abdurrahman İbn Mell, Ebu'l-Halâl el-Atekî, Ebû Muslim el-Havlânî ve el-Ahnef İbn Qays.

24 . Etbâ' u't-tâbi'în.

Hazreti Peygamberin, yukarıda zikretmiş olduğumuz hadisi şerifinde, üçüncü derecede hayırı nesil olarak zikri geçenlerdir. Bu nesle mensub olanlar, çok defa tâbi'îlerle karıştırılırlar ve her hangi bir sahabîyi idrak etmedikleri halde tâbi'î'ündan addedilirler. el-Hâkim, etbâ' u't-tâbi'î'ne mensub olan bazı isimler vererek, bunların ekseriya, cedlerine nisbet edilerek tâbi'î'ündan addedildiklerini zikreder ve bu bakımdan, etbâ' marifeti, hadis ilminin en mühim kollarından biridir, der.⁹¹

El-Hâkim'in vermiş olduğu bu isimler arasında, meselâ, İbrâhim İbn Muhammed İbn Sa'd İbn Ebî Vaqqâs vardır ve sahâbeden hiç kimse ile karşılaşmamıştır; çok defa İbrâhim İbn Sa'd İbn Ebî Vaqqâs olarak zikredilir ve bunu işten râvi, İbrâhim'i, meşhur sahabî Sa'd İbn Ebî Vaqqâs'ın oğlu zannederek, onu, tâbi'î'ündan sayar. Keza, Hafs İbn Omer İbn Sa'd, ceddine nisbet edilir ve tâbi'î'ündan addedilir; halbuki Sa'd, sahabîdir, Hafs ise onu idrak etmemiştir.⁹²

Etbâ' u't-tâbi'î'n devri, hadis tahammülü ve rivayeti usullerinin en mükemmel şekilde girdiği devir sayılır. Bu devrede, hadislerin, gelişen güzel toplanıp sahîfelerde sıralanmasıyla iktifa edilmemiş, aynı zamanda mevzularına göre hâblara ayrılmış, bir tasnife tâbi tutulmuştur. Bu hususta er-Ramahurmuzî bize şu malûmatı vermektedir: "Bildigime göre hadisleri ilk tasnif eden kimse, Basra'da er-Rebî' İbn Subeyh (Ö. 160), Sa'id İbn Ebî Arûbe (Ö. 156), Yemen'de Hâlid İbn Cemîl ve Mâmer İbn Râşîd (Ö. 152), Mekke'de İbn Cureyc (Ö. 150), Kûfe'de Sufyân es-Sevrî (Ö. 161) ... dir.⁹³ Şüphesiz, bu devreye ait, zamanımıza kadar intikal eden en mühim musannaf eser, Mâlik İbn Enes (Ö. 179) in el-Muvattâ'ıdır.

Yukarıdan beri zikretmiş olduğumuz bu üç nesil, sahâbe, tâbi'î'n ve etbâ' u't-tâbi'î'n, İslâm dininin, Kur'âni Kerîm'den sonra ikinci esas kaynağı olan hadislerin toplanıp muhafaza edilmesinde ve müteâkip nesillere rivayetinde en mühim rolü olan kimselerdir.

91 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 48.

92 Aynı eser, s. 47.

93 er-Râmahurmuzî, *el-Muhaddîsu'l-fâsil*, v. 126a.

HADİS RÂVİLERİNDE ARANAN ŞARTLAR

Hadis rivayet eden râvilerin şahıslarında, rivayet ettikleri hadislerin kabul edilebilmesi için bazı şartlar aranır. Bu şartlardan herhangi birisinin o râvide bulunmaması, hem râvinin zayıf addedilmesine hem de rivayetinin reddine sebep olur. Es-Şâfiî, bu şartları toplu bir şekilde şöyle sıralamıştır:

“... Hadis rivayet eden bir râvi: dîninde *siqâ*; hadisinde *sîdîq* ile marûf; rivayet ettiği şeyi bilir (*âql*); hadisin manâsını bozacak lafzi anlar (*âlim*), yahut hadisi, iştittiği şekilde harfleriyle rivayet eder ve manâ üzere rivayet etmez, -zira, manâ üzere rivayet ederse, manâyi bozacak lafzi anlamamış demektir, bu halde halâlı haram yapabilir; hîfzından veya kitabından rivayet ederse hâfîz; bir hadisin rivayetinde diğer hâfîzlarla birleşirse, rivayet ettiği hadis, diğerlerinin hadisine uyar; mulâki olduğu şahıslardan işitmeyeceği şeyleri, ve *siqât*'ın, Hazreti Peygamberden rivayet ettiği hadislere muhalif rivayet etmez ve hadisi Hazreti Peygambere kadar mevsûl olursa, bu râvinin rivayet etmiş olduğu hadisin alınmasında tereddüt edilmez”.⁹⁴

Es-Şâfiî'nin bu ibarelerinde toplanan şartlar, gerek İbnu's-Salâh'ta ve gerekse en-Nevevî'nin *Tâqrîb*'i ile onun şerhi *Tedrib*'de görüldüğü gibi, meşhur hadis ve fıkıh imamları tarafından formüle edilmiş ve “bir râvinin, rivayetinin kabul edilebilmesi için adalet ve zabit şart koşuldu” denilmiştir.⁹⁵ Adalet, İslâm ve akıl ile, zapt ise müteyakkız ve hâfîz olmakla izah edilmiştir. Şimdi, bu şartlar üzerinde kısaca duralım.

25. Râvinin adaleti.

Adaletten murad, râvinin din işlerinde tam istikamette olması, fisk ve fûcûrdan uzak bulunmasıdır. Bu râvi, dîni farîzayı gereği gibi ifa eder, emr olunanı işler, nehyolunandan kaçınırsa adl ile mevsûf olur. Nitelik böylesi kimseler hakkında, *dîninde adl ile mevsûf, hadisinde sîdîq ile marûf*, denir.⁹⁶

Bir râvinin adaleti, bazan, adaleti sâbit olan kimselerin o râvinin adaleti hakkında şehadet etmeleriyle, bazan, adaletinin, ilim ehli arasında şöhret kazanmasıyle ve *siqâ* (güvenilir) olan kimselerin, o râviden senâ ile bahsetmeleriyle bilinir. Bu ikinci şikta, râvinin adaletinin tesbiti hususunda herhangi bir beyyine veya şâhit aranmaz. Meselâ, Mâlik İbn Enes, Şu'be İbnu'l-Haccâc, Sufyân es-Sevrî ve Sufyân İbn Uyey-

94 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 23, 24.

95 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 114; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 197

96 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 80.

ne, el-Evzâ'i, Abdullah İbnu'l-Mubârek, Veki' İbnu'l-Cerrâh, Ahmed İbn Hanbel, Yahyâ İbn Ma'in, Ali İbnu'l-Medînî ve bunların emsali bir çok hadisçilerin adaleti, ilim ehli arasında büyük bir şöhret kazanmış ve her biri hakkında diğerleri, hayır ve senâ ile bahsetmişlerdir.

İbn Abdi'l-Barr, -İbnu's-Salâh ve en-Nevevi'nin beyanlarına göre-bu mevzuda daha geniş bir tarif yapmış ve "ilim hâmili olan herkes, o ilimle meşgûlîyeti bilindiği müddetçe, daima adalet ile mevsûftur" demiştir.⁹⁷ El-Hatîb'in, Ebû Zur'a tarikıyla İbn Câbir'den naklettiği bir haber de aşağı yukarı İbn Abdi'l-Barr'in tarifine uymaktadır; bu haberde denildiğine göre "ilim, yalnız ilim tâlibi olarak bilinen kimseden alınır".⁹⁸ Aynı haberin bir başka varyantı "ilim, yalnız âlimlerle oturup kalkan kimselerden alınır, zira bu, o kimselerin ilim tâlibi olduklarına delâlet eder"; âlimlerle mücaleseti bilinen kimseler ise adl ile mevsûftur ve onların sair halleri hakkında araştırma yapmağa lüzum yoktur.⁹⁹

İlim talebiyle şöhret kazanmamış veya âlimler tarafından ilim tâlibi olarak tanınmamış olan kimseler, hadis dilinde *mechûl* denir. Bu gibi kimselerden yalnız bir kişi rivayet ettiği için, onların hadisleri de bilinmez. Meselâ, Abdullâh İbn Eğâr el-Hemdâni, el-Heysem İbn Hanâş, Mâlik İbn Eğâr (bunlardan yalnız Ebû İshâk es-Sebî'î rivayet etmiştir), el-Hezhâz İbn Mîzen (yalnız eş-Şâ'bî rivayet etmiştir), Yezîd İbn Suhaym (yalnız Hîlâs İbn Amr rivayet etmiştir) ve Curey İbn Kûleyb (yalnız Qatâde rivayet etmiştir) gibi bir çok kimseler *mechûl* râvilerdedir. Bunlardan, iki veya daha fazla kimse rivayet ederse ce-halet vasıfları kalkar ve ilim ile şöhret kazanırlar. Bununla beraber, böyle kimseler, adalet vasfına sahip değildir".¹⁰⁰

26 . Râvinin müslüman olması.

İslâm vasfi, umumiyetle adaletin tafsili olarak zikredilmiştir. Şüphe yoktur ki hadis nakleden bir râvi, her şeyden önce, bu dine taaluk eden meselelerle ilgili haberleri naklettiği için, bu nakillerin mes'uliyetini yüklenmektedir; bu sebeple onun, müslüman olması kadar tabî'i bir şey tasavvur edilemez. Aksi halde, İslâmiyetin ikinci ana kaynağını teşkil eden hadislerin, müslüman olmayan şahıslar tarafından ifsaâd

97 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hâdis*, s. 115; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 199.

98 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 88.

99 Aynı yer.

100 Aynı eser, s. 89.

edilmiyeceği hiç bir şeyle temin edilemez. Bundan dolayı, hadis râvilinin müslüman olması tabii görülmüş ve açık bir şart olarak belirtmek lüzumu hissedilmemiştir. Bununla beraber, adalet vasfi içerisinde, İslâm'ın zikredilmesiyle, müslüman olan râvinin, fisk ve fûcûr-dan uzak, ibadet ve itikadiyle gerçek İslâm vasıflarına sahip bulunması kasdedilmiştir.

Hadis rivayetinde durum böyle olmakla beraber, hadis tahammülünde (yâni işitilmesinde ve alınmasında) İslâm, şart olarak ileri sürülmemiştir. Herhangi bir kimse, müslüman olmadığı halde İslâmiyetle ilgili haberleri iştip öğrenebilir, gerekirse yazabilir; fakat hiç bir zaman bu haberleri bir müslümâna rivayet edemez, daha doğrusu rivayeti kabul edilemez. Bununla beraber, o şahıs sonradan müslüman olursa, hâl-i şirkinde işitmiş olduğu haberleri rivayet edebilir.¹⁰¹ Nitekim, sahaba arasında, müslüman olmadan önce Hazreti Peygamberi işten ve bilâhare ondan işitmiş oldukları haberleri rivayet eden bazı kimseler vardır.

27. Râvinin zabit olması.

Zabit, bir râvinin, işitmiş olduğu hadisi, başkasına rivayet edinceye kadar herhangi bir tebdil veya tağyire maruz bırakmadan işittiği şekilde hâfızasında tutması ve lüzumu halinde aynen tekrarlayabilmesidir. Bu bakımından, hâfîza, râvide aranan zabit şartı içerisinde mülahaza edilmiştir. Çünkü hâfîza bakımından zayıf olan bir râvi, işitmiş olduğu hadisleri aynen rivayet edemeyeceğinden zabit bakımından zayıf demektir. Bir râvinin zabit bakımından kuvvet ve kudreti, rivayet ettiği hadislere, aranılan şartları hâiz başka râvilerin muvafakatıyla bilinir. Eğer bir râvinin hadisleri, zabit şartını hâiz diğer râvilerin hadislerine muhalif olursa, o râvi, zabit bakımından zayıf addedilir.

28. Râvinin âql ve bâliğ olması.

Akıldan murad, hadis râvisinin temyiz kabiliyetine sahip olmasıdır. Bu sebeple, hadis rivayetinde belirli bir yaş haddi konulmamış, temyiz kudreti olan her yaştaki çocukların rivayetleri kabul edilmiştir. Ancak akıl şartı içerisinde bülûğ zimnen mülahaza edildiği için, bülûğ çağına girmemiş bir çocuğun hadis tahammülü (yâni işitmesi, alması) câiz görülmüş, fakat, yine bülûğdan önce bu hadisleri rivayeti tecvîz edilmemiştir; yâni, bulûğ çağından önce işitilen hadisler,

101 Aynı eser, s. 76.

ancak bülüğ çağına girdikten sonra rivayet edilmişse makbûl sayılmıştır. Bununla beraber bazı bölgeler, muhtemelen iklim şartlarını gözünde bulundurarak, hadîs semâ'ının bazı muayyen yaşlarda daha sîhatli olabileceğî fikrini ileri sürdürülerdir. Meselâ, Kûfe'liler, ancak yirmi yaşın tamamlanmasından sonra hadîs semâ'ını doğru görmüşler ve bu yaşa kadar Kur'ân hifziyle ve ibadetle meşgul olmuşlardır.¹⁰² Basra'lilar on, Şam'lilar ise otuz yaşından sonra hadîs yazmağa başlamışlardır.¹⁰³

Hazreti Peygamberin ashabı içerisinde küçü yaşta iken hadîs hifzeden bir çok kimseler vardı. Meselâ, Sehl İbn Sa'd es-Sâ'îdî, Hazreti Peygamber vefat ettiği sıralarda on beş yaşında bulunuyordu ve ondan bir çok hadîs hifzetmişti. Hazreti Peygamberden hadîs rivayet eden el-Hasan İbn Ali İbn Ebî Tâlib, hicretin ikinci senesinde dünyaya gelmişti. Keza Abdullah İbhû'z-Zubeyr ibni'l-Avvâm, en-Nu'mân İbn Beşîr, Ebû't-Tufayl el-Kinânî ve es-Sâ'ib İbn Yezid aşağı yukarı aynı yaşta idiler. Ummu'l-mu'minîn Âîş, Hazreti Peygamberle evlendiği zaman henüz altı yaşlarında bulunuyordu; dokuz yaşına geldikten sonra ondan işitmiş olduğu hadîsleri rivayet etmeye başlamıştır. Yine sahabeden Enes İbn Mâlik, Abdullah İbn Abbâs, Ebû Sa'id el-Hudrî gibi daha bir çok kimse Hazreti Peygamberden hadîs işitmeye başladıkları zaman küçük yaşta çocuk idiler.¹⁰⁴

Bu haberler bize gösteriyor ki bazı bölgelerde cări olan âdetlere rağmen belirli bir yaş haddi konulmamış, çocuk temyiz kabiliyetine sahip olduğu devreden itibaren hadîs rivayetleri makbûl sayılmıştır. El-Hatîb el-Bağdâdi'nin de kaydettiği gibi¹⁰⁵, eğer belirli bir yaş haddi tatbik edilse idi, Hazreti Peygamberden küçük yaşta hadîs hifzeden bir çok sahabî bir yana, yine bir çok ilim ehlinin rivayetleri yok olurdu.

HADÎS RÂVİLERİNİN CERH VE TA'DÎLİ

29. Cerh ve Ta'dîlin lüzumu.

Hadîs rivilerinin cerh ve ta'dîli bahsi, bu ilmin en mühim kısımlarından birini teşkil eder. Çünkü, hadîslerin sahîh ve sakîmi, makbûl

102 Aynı eser, s. 54.

103 Aynı eser, s. 55.

104 Küçük yaşta Hazreti Peygamberden hadîs hifzeden diğer sahabiler için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdi, el-Kîfâye, s. 54 (bâb mâ că'e fi shîhatî semâ'is-sâ'îd).

105 el-Hatîb el-Bağdâdi, el-Kîfâye, 55.

ve merdûdu, onları rivayet edenlerin hal ve meşreblerinin tesbit edilmesiyle bilinir. Bu bakımından ilim ehli, râvilerin cerh ve ta'dîlinin, müslümanlar üzerine farz olduğunu açık bir şekilde beyan etmişlerdir. Mese'lâ *Sahîh* sâhibi Muslim İbnu'l-Haccâc, bu sahada büyük şöhret yapmış bir çok imamların, hadis râvilerinin ayiplarını açıklayarak onları itham ettiklerini, bunu zaruri gördüklerini, kendilerine bu hususta bir şey sorulduğu zaman fetva verdiklerini, çünkü böyle râvilerin, nakletmiş oldukları haberlerin dinle ilgili olup, ya bir şeyi helâl ya haram kıldığını, ya emr ya da nehyettiğini, yahutta, onların tergîb ve terhîbe ait bulunduğunu, halbuki, zayıf râvilerin bu mevzuda nakletmiş oldukları bir çok hatalı hattâ yalan haberlerin, müslümanları yanlış yollara sevkettiğini... açık bir şekilde izah etmiştir.¹⁰⁶ Keza şârih en-Nevevî de aynı mevzu'a temasla "râvilerin cerhi, şeriatın korunması bakımından bîttîfak câizdir, hattâ vâcibtir; bu, müslümanlara haram kılınan giybelerden değil, bilakis, Allah ve Rasûlü için müslümanlar için bir nasihattır. Nitekim, fazilet sâhibi bir çok imamlar bu mevzuda ittifakla söz söylemişlerdir" demiştir.¹⁰⁷

Filhakika bu mevzu, teknik tabirler yönünden, sonradan inkişaf etmiş olsa bile, tatbikatının, sahabe içerisinde başladığı müşahede edilmektedir. Meselâ Abdullah İbn Abbâs, Ubâde İbnu's-Sâmit ve Enes İbn Mâlik, hadîs râvileri hakkında ilk söz söyleyen sahabîlerden addedilir.¹⁰⁸ Tâbi'ûn devrinde ise eş-Şâ'bî, Muhammed İbn Sîrin ve Sa'îd İbnu'l-Museyyib görülmektedir; fakat, tâbi'îlerin ilk tabakasını teşkil eden bu gibi kimseler, kendilerinden sonra gelenlere nisbetle daha az bir yekûn tutmaktadır. Bunun sebebi de kendi devirlerinde hadis rivayet edenler arasında zayıf olanların çok az bulunmasıdır. Fakat tâbi'ûn devrinin sonlarına doğru, hadîs ricali arasında ehil olmayanlar, iştîkleri hadîslerin râvilerini zikretmeksızın onları mürsel olarak rivayet edenlerin, veya, mevkûfu merfû merfû'u mevkûf yapanların çoğalması, cerh ve ta'dîl faaliyetini artırmış, yüzlerce hadîs râvisi, bu faaliyetler neticesi çürüge çıkarılmak suretiyle hadîslerin ifsad edilmesi mümkün mertebe önlenebilmiştir. Bu devirde, hadîs imamları arasında el-A'meş (Ö. 148), Şu'be İbnu'l-Haccâc (Ö. 160), Mâlik İbn Enes (Ö. 179), Abdullah İbnu'l-Mubârek (Ö. 181), Yahyâ İbn Sa'îd el-Qattân (Ö. 189), Veki İbnu'l-Cerrâh (Ö. 197), Abdurrahmân İbn Mehdî (Ö. 198), Yahyâ İbn Ma'in (Ö. 233) ve Ahmed İbn Hanbel (Ö. 241) gibi kimseler cerh ve ta'dîl faaliyetinde büyük şöhret kazanmış, bunlardan bazıları

106 Bkz. Muslim, *Sahîh* (Mukaddime)

107 en-Nevevî, *Şerhu Sahîh Muslim*, I. 107.

108 el-Cezâ'îrlî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 114.

tarafından yalnız bu mevzuda telif edilen eserler, zamanımıza kadar intikal etmiştir.

Hadis râvilerinin cerh ve ta'dili bahsi, usûl kitaplarında geniş bir yer işgal eder. Bilindiği gibi cerh, bir yaranın desilip içindekilerin açığa çıkarılması gibi, bir râvinin, hadis rivayetini tehlkiye düşürebilecek her türlü ayıplarının tesbit edilip ortaya konulmasıdır; bu bakımından, ta'dile nisbetle daha güçtür ve din yönünden ağır bir mes'ûliyeti mucibtir. Ta'dil ise, bundan evvelki "râvilerde aranan şartlar" bahsinde gördüğümüz çerçeve içerisinde cereyan eder ve bu şartları hâiz olan kimselerde cerh alâmeti görülmez.

30. Cerh ve Ta'dilin bir râvide birleşmesi.

Bir hadis râvisinin, bir veya iki hadis imamı tarafından cerh, bir veya iki hadis imamı tarafından da ta'dil edilmesi halinde, birincisi kabul edilir ve hükmü ona göre verilir. Çünkü, cârih (Yâni hadis râvisini cerh eden veya onun hadis rivayetinde kusur teşkil edecek ayıplarını ortaya koyan kimse), hadis râvisinde gizli olan ve muaddil (yâni, hadis râvisinin adaletini isbat eden kimse) tarafından bilinmeyen bir kusuru ortaya koymaktadır. Her ne kadar cârih, muaddil tarafından ortaya konulan zâhirî hükmeye vâkif olsa bile, kendisi tarafından bilinen kusurları da ortaya koyması gerekmektedir. Bu bakımından muaddilin, râvi hakkındaki hükmü, cârihin hükmünün doğruluğunu ortadan kaldırırmaz.¹⁰⁹

Bir hadis râvisi, kalabalık bir hadis imamı tarafından ta'dil, buna mukabil, daha az imam tarafından cerh edilmiş olsa, hükmü yine cârihlerin sözlerine göre verilir. Bazları, muaddillerin daha fazla olması sebebiyle, bunun aksını ileri sürmüslерse de bu iddia, usûlcüler tarafından kabul edilmemiştir. Meselâ el-Hatîbu'l-Bağdâdi, bu iddianın hatalı olduğunu zikreder ve "cârihler, muaddillerin râvi hakkındaki zâhirî bilgilerini kabul ederler; fakat, onların bilmedikleri bazı hususlar vardır ki bunlara cârihler vâkıftırlar ve diğerlerinden fazla bilgiye sahiptirler" der.¹¹⁰

31. Cerh sebeplerinin açıklaması.

Usûlcülerin ittifak ettikleri diğer bir husus, cârihin, râvinin cerhine sebep teşkil eden halleri bilmesi ve bunları açıklaması lüzumudur.

¹⁰⁹ el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 105-106; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 119-120; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 204.

¹¹⁰ el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 107; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 119, 120; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 204-205.

Es-Şâfiî’î'den rivayet edildiğine göre, bir şahıs, diğer bir şahsı cerheder; bunun sebebi sorulduğu zaman cârih, “onu ayakta işerken gördüm” der. “Bunda cerhi gerektirecek ne var?” denilince adam, “orasına burasına idrar sıçrar, sonra bu halde namaz kılar” diye cevap verir. Bu ve bunun gibi haller, te’vîl yolu ile cerh etmektir; fakat gerçek bilgiye sahip olanlar, bir kimseyi, bu şekilde cerh etmezler. Bu gibi hallerde, cârihinden, cerh sebeplerini sormak icabeder.¹¹¹ Keza, el-Qâzî Ebu’t-Tib de cerhin, müfesser (yâni, cerh sebepleri açıklanmış) olmadıkça kabul edilemeyeceğini zikretmiş ve “hadis ehlinin, “fulân zayıftır”, “fulân, bir şey değildir” demeleri, cerh addedilemeyeceği gibi haberlerinin reddini de gerektirmez; çünkü, halk, ifsad edici şeyler hakkında muhtelif görüşlere sahiptir; cârih, cerh sebebini açıklaması lâzımdır ki bilinmek suretiyle onun fisk olup olmadığı anlaşılsın”¹¹² demiştir. Aynı şekilde, iki şahsin abdest alınacak bir su hakkında “bu pistir” demeleri makbul sayılmaz. Halkın, suyu pisleten şeyler hakkında görüşleri muhtelif olduğu için, suyun pis olmasını sebep teşkil eden şeylerin, onun pisliğine şahadet eden kimseler tarafından açıklanması icab eder.¹¹³

32. Cerhe sebep teşkil eden haller.

Hadîs râvilerinde, bir çok hadîs imamlarının ittifakıyla ayıp görülen ve cerh edilmek suretiyle rivayet ettikleri hadîslerin reddine sebep olan muhtelif haller vardır. Hadîs tahammülü ve rivayetiyle yakından meşgul olan kimselerin bu halleri bilmesi, kendisinde bu hallerden biri veya bir kaç bulunan kimsenin hadîslerini ihtiyatla karşılamak, bu hallerden hiç biri görünmeyen kimseleri ise haksız yere cerh etmemek bakımından lüzumlu görülmüştür.¹¹⁴ Bunların bazılarını burada zikretmeyi faydalı bulduk.

a. fâsiq ve sefîh olanlar : Fîsq ve sefîh, bir râvinin adaletini yok eden halleridendir. Bunlar, rivayet ettikleri hadîslerde doğru olsalar bile, onların hadîslerine itimad edilmez; çünkü fâsiq ve sefîh olanlar, çok defa âdil hareket etmezler. Âdil olmuyanlar ise cerhe müstehaktırlar. Mâlik İbn Enes’ten, bu hususta şu haber nakledilmiştir: “Dört kişiden ilim alma: Sefîh olanlardan, -ki bunlar, bazan halkın en çok rivayet

¹¹¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 107-108.

¹¹² Aynı yer.

¹¹³ Aynı yer. -el-Hatîb el-Bağdâdî, kendi görüşünün de bu merkezde olduğunu, el-Buhârî, Muslim ve Ebû Dâvûd es-Sicistân gibi bir çok hadîs imamlarının da müfesser olmayan cerhlerle itibar etmediklerini zikrederek çeşitli misaller vermiştir.

¹¹⁴ Ebû Hâtim Ibn Hîbbân, *Kutâbu’t-Târîh ve’l-mecrûhîn*, c. 18 b.

edeni de olabilirler, fakat sefıhtırler ve sefehe davet ederler-; yalancı (*kezzâb*) olanlardan; heva sâhiplerinden -ki bunlar da halkı kendi havalarına davet ederler-; bir de fazilet ve ibadet sâhibi olmakla beraber rivayet ettikleri hadisleri bilmeyen şeyhlerden; bunların haricinde diğerlerinden ilim alabilirsin".¹¹⁵

b. *Yalancı (kezzâb) olanlar*: Hadîs rivayeti haricinde, günlük hayatlarında yalancı olarak tanınan kimseler, yalancılıklarından tevbe etmedikleri takdirde, mecrûh addedilirler ve rivayet ettikleri hadisler makbul değildir. Bunlar, yalancılıklarından tevbe ederler ve bir daha bu hal kendilerinde görülmeyece rivayetleri kabul edilir. Ancak Hazreti Peygambere yalan isnad ederek hadîs uyduranlar, bunlardan ayırdır; onlar, tevbe etseler bile rivayetleri artık kabul edilmez. Bununla beraber, bir kimse rivayet ettiği hadisin yalan olduğunu farkeder ve "ben bunda hata yaptım, Hazreti Peygambere yalan isnâd etmemi kasdetmemiştüm" diyerek rivayetinden rücu ederse onun bu rücu'u makbul sayılır; çünkü o kimsede hâkim olan hâlet, yalancılık değil, adalet ve doğruluktur.¹¹⁶

Bazan, bir râvinin yalancılığı, idrak etmediği bir şeyhten hadîs rivayetiyle anlaşılr. Meselâ, Ufeyr İbn Ma'dân'ın naklettiği bir habere göre Omer İbn Mûsâ, Humus'a geldiği zaman bir mescidde etrafına toplanmışlar hadîs dinliyorlardı. Omer İbn Mûsâ, "bize güvenilir bir şeyhiniz rivayet etti" ibaresiyle naklettiği hadisleri çoğaltınca İbn Ma'dân "bu şeyhimiz kimdir, bize ismini söyle" demiş o da "Hâlid İbn Ma'dân" diye cevap vermiştir. Bundan sonra Omer İbn Mûsâ'ya ona ne zaman ve nerede mülâki olduğu sorulmuş o da "108 senesinde Ermeniye seferinde" cevabını verince Ufeyr İbn Ma'dân ona şöyle demiştir: "Ey şeyh, Allahtan kork da yalan söyleme; bir kere Hâlid İbn Ma'dân 104 senesinde öldü ve sen, onun ölümünden dört sene sonra onunla karşılaştığını iddia ediyorusun. Sonra o, Ermeniye seferine değil Rum seferine iştirak etmişti".¹¹⁷ Hadîs râvileri arasında, bunun gibi, mülâki olmadığı şeyhlerin isimlerini, bazan zikrederek, bazan da zikretmeksızın rivayet eden pek çok kimseye rastlanır. Fakat bunların, hadislerin sıhhati üzerinde vücuda getirdikleri tehlike, cerh faaliyeti sayesinde bertaraf edilmiştir.

115 Aynı eser, 25 ve el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 115.

116 Ebû Hâtim, *Kitâbu't-Târih ve'l-mecrûhîn*, s. 21a; el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 117.

117 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 117; diğer haberler için bkz. Ebû Hâtim İbn Hibbân, *Kitâbu't-Târih ve'l-mecrûhîn*, s. 21a.

c . *Zındıklar* : Bunlar, umumiyetle Allaha ve kitaplarına iman etmiyen kimseler olup, şehir şehir dolaşarak mü'min ve müslim olanları dinden çıkarmağa ve onları ifsad etmeye çalışan kimselerdir. İcabında zühd ve takva ehlinden görünüp uydurdukları hadislerle halkın kendi mezheplerine çekmeye gayret ederler. Bazan şeyhleri namına hadis yazarlar ve onların gafletinden istifade ederek yazdıkları hadisler arasında kendi uydurdukları hadisleri de kaydedeler; şeyh , bunların da kendi hadislerinden olduğunu zannedip rivayet eder.¹¹⁸

d . *Bid'at ehlinden olup halkın kendi yollarına davet edenler* : Kaderiyye, havaric ve râfîza gibi bid'at ehlinden olan kimselerin rivayet ettikleri hadislerin kabul edilip edilmeyeceği hakkında hadis imamları arasında ihtilâf mevcuttur. Bunlardan bazıları, meselâ Mâlik İbn Enes, bu gibi mezheplere mensub olanların, te'vîl yolu ile kâfir olduklarını kabul ettikleri için onların rivayetlerini makbul saymamışlardır. Fakat eş-Şâfiî gibi bazı imamlar ise, böyle kimselerin, yalanı helâl kabul ettiklerinin bilinmediğini ve bu sebeple şehadetlerinin kabul edilebileceğini ileri sürmüştür. Bununla beraber, Ahmed İbn Hanbel ve diğer bir çok hadis imamı, bid'at ve hevâ ehlinden olup halkın kendi yollarına davet etmiyen kimselerin haberlerinin kabul edilebileceğini söylemişlerdir. Nitekim sahaba de havaricin haberlerini delil olarak kullanmışlar ve şehadetlerini kabul etmişlerdir.¹¹⁹

e . *Rivayet ettikleri hadislerde fazla hata yapanlar* : Bu gibi kimselerin hadislerinde, ekseriya vехm hâkim olduğu için merdud sayılırlar. Bununla beraber, hatalı hadislerin farkına vararak onlardan rücu ederlerse rivayetleri căiz olur. Abdurrahman İbn Mehdi'den nakledilen bir habere göre, yalnız dört grupta toplanan kimselerin hadisleri yazılmaz. Bunlar: Rücu etmemek suretiyle hata yapanlar, yalancı (kezzâb) lar, kendi bid'atlerine halkın davet eden bid'at sâhipleri, hadislerini hifzemedikleri halde hâfızalarından rivayet edenler.¹²⁰ Kimlerin rivayetini terkettiği hususunda sual soranlara Şu'be İbnu'l-Haccâc ise şu cevabı vermiştir: "Ma'rûf olan kimselerden ma'rûf olmayan şeyler rivayet edenler ve bu rivayetlerini çoğaltanlar, yahut, rivayetlerinde fazla hata yapanlar."¹²¹

118 Ebû Hâtim, *Kitâbu't-Târih*, v. 18b.

119 el-Hatîb el-Bâğdâdî, *el-Kîfâye*, s. 120; meşhur hadis râvileri arasında rivayetleri kabul edilen bir çok kimseler vardır. Meselâ Ibâdiyyeden olan İkrime, mutezileden olan Ebî Necîh, kaderiyyeden olan Abdu'l-Vâris İbn Sa'id, Hişâm ed-Dustuvâ'i, Sa'id İbn Ebî Arâba ve Sellâm İbn Miskin gibi.

120 el-Hatîb el-Bâğdâdî, *el-Kîfâye*, s. 143.

121 Ebû Hâtim İbn Hibbân, *Kitâbu't-Târih*, v. 24 b.

f. Telkine maruz kalanlar: Hadislerini hifzetmiyen ve ne riva-yet ettiğini bilmeyen kimselerdir. Herhangi birisi gelip “bu senin hadisi-sindir, bunu senden rivayet edeyim mi?” diye sorsa kendi hadisi ol-madığı halde “peki” demekten kendilerini alamazlar. Meselâ İbn Lehî’ya bunlardan birisidir. Bazı kimseler, ellerinde yazılı hadislerle İbn Lehî’ya gelerek bu hadisleri ondan işittiklerini söyleler, o da onlara rivayet etmeleri için izin verir. Halbuki, bu hadisler arasında İbn Lehî’ya ait tek bir hadis dahi yoktur.¹²²

g. Hayatlarının sonlarına doğru ihtilâta maruz kalanlar: İhtilât (veya hadis metin ve isnâdlarını birbirine karıştırmak) ekseriya ya-shılık sebebiyle hâfızada meydana gelen bir zayıflıktan ibarettir. Bu hale maruz kalan kimseler arasında bir çok meşhur hadisçiler de vardır. Meselâ, İbn Cureyc’ın en itimada şayan ashabından olan Haccâc İbn Muhammed el-A’ver, hayatının sonlarına doğru bu illete maruz kalmış ve Bağdad’da son gelişinde Yahyâ İbn Ma’İN tarafından hadis rivayet etmekten menolunmuştur. Bununla beraber, bazı kimseler, onun yalnız kaldığı bir sırada yanına girerek Şu’be Ibnu'l-Haccâc’ ait bir hadis kitabını eline verip rivayet etmesini istemişlerdir. Haccâc, hiç tereddüt etmeden bu hadisleri onlara rivayet etmiştir.¹²³ Bazı kimseler bu yüzden Haccâc’ı zuafâdan addetmişlerse de ekser hadis imamları, ihtilâta maruz kaldığı senelerin belli olduğunu ileri sürerek, ihtilâttan önce rivayet ettiği hadisleri almakta tereddüt göstermemişlerdir. Halbuki ihtilâta uğrayan bir râvinin, bu hastalığa yakalandığı tarih belli olmazsa, ihti-lattan önce rivayet ettiği bütün hadisler de terkedilir; çünkü her iki dev-rede nakledilen hadisleri birbirinden ayırmak imkânı yoktur.

h. Kitaplarının kaybolması üzerine başkalarının kitaplardan ri-vayet edenler ve fakat ne rivayet ettiklerini bilmeyenler: Bunlar da hâfîza bakımından zayıf olan kimselerdir. Beldeler dolaşarak hadis yazar-lar; fakat yazdıkları hadisleri hifzetmezler; eğer kitaplarından rivayet ederlerse, hadisleri sahihtir, itimad edilir. Bununla beraber, kitap-larını kaybederlerse, çok defa ele geçirdikleri başkalarına ait kitaplardan rivayet ederler ve rivayetlerinde yanılırlar. Bu andan itibaren on-lara güvenilmez ve hadisleri de alınmaz. Meselâ, Abdullah İbn Lehî’ya, sahîh kitap sahibi olarak şöhret kazanmıştır; fakat hayatının sonlarına doğru (Ö. 170) kitapları yanmış ve başkalarına ait kitaplardan veya hâfızasından rivayet etmeye başlamış, hadisçilerin kendisine olan iti-

122 Ebû Hâtim İbn Hibbân, *Kitâbu't-Târîh*, v. 22a.

123 İbn Hacer, *Tehsîb es-Tehzîb*, II. 1206.

madalarını kaybetmiştir. Maamafih, bazı hadisçiler, kitaplarının yandığı tarihin belli olduğunu ileri sürerek, bu tarihten önce rivayet ettiği hadisleri almakta herhangi bir mahzur görmemişlerdir.¹²⁴

Hadis râvilerinin cerhine sebep teşkil eden daha bir çok haller vardır. Meselâ, hâfıza ve temyiz bakımından zayıf olanlar, yalan söyleyenler fakat söylediklerinin yalan olduğunu bilmeyenler, görmedikleri ve iştımedikleri şeyhlerden rivayet edenler, görüp işittiği şeyhlerden, onların vefatlarından sonra, iştımedikleri hadisleri rivayet edenler, başkaları tarafından hadislerine birşeyler ilâve edildiği halde bunun farkına varmayanlar, hadis semâ'ında tesahül gösterenler, hadis rivayet ettikleri için dinleyenlerden ücret alanlar, hadisleri kabul edilmeyen kimselerdir.¹²⁵

Zikretmiş olduğumuz bu haller, hadis râvilerinin zu'afâdan addedilmesine ve rivayetlerinin terkine sebep olduğu gibi, güvenilir ve hattâ şöhret kazanmış bir çok hadisçilerde görülen bir takım haller de vardır ki, hadisinin zu'afâdan addedilmesine sebep olmamakla beraber, o hal üzere rivayet ettiği hadisin reddini gerektirir. Meselâ, bunlardan bazıları, yalancı olarak tanınan bir kimseden rivayet etmek ve fakat o şahsin ismi yerine marûf olmayan künyesini zikretmek suretiyle başka bir kimse olduğu zehabını uyandırmak,¹²⁶ asıl hadis işittiği şeyhini atlayarak bir evvelki şeyhden rivayet etmek (tedlis),¹²⁷ hadis isnâdlarını hifzettikleri halde metinlerini hifzetmemek¹²⁸ ve bunun aksine, hadis metinlerini hifzettikleri halde isnâdlarını hifzetmemek¹²⁹ gibi hallerdir.

33. Cerh ve Ta'dilde kullanılan bazı tabirler.

Hadis tenkitçileri, cerh ve ta'dilde, râvilerin kuvvet ve zayıflık, doğruluk ve yalancılık bakımından çeşitli hallerine delâlet etmek üzere muhtelif tabirler kullanmışlardır. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-Cerh ve't-tâ'dîl* adlı meşhur eserinin mukaddimesinde bu tabirleri derecelerine

124 Aynı eser, v. 29 b.

125 Gerek İbnu's-Sâlâh (s. 114-133) ve gerekse es-Suyûtî (s. 203-229), bu halleri sıralamakla beraber, Ebû Hâtîm İbn Hubbân *Kitâbu'l-Târih ve 'l-mecrûhîn* in mukaddimesinde bu mevruda daha geniş malumat vermiştir. Keza bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 114-161.

126 Ebû Hâtîm, *Kitâbu'l-Târih*, v. 29a. Meselâ, es-Sevîr, el-Kelbî'den rivayet eder ve rivayetinde el-Kelbî'nin Ebû'n-Nadr künyesini kullanır; bunu işten, onun, İbn Ebî Arûba olduğunu zanneder.

127 Bunlar arasında Qatâde, Yahyâ İbn Ebî Kestr, el-A'mâ' ve İbn Curayc gibi bir çok meşhur hadisçiler vardır (*Kitâbu'l-Târih*, v. 29b).

128 Aynı yer.

129 Aynı yer.

göre sıralamış, İbnu's-Salâh ve es-Suyûti de bu tertibe riayet ederek, başkalarından kendilerine ulaşan diğer tabirlerle beraber onları zikretmişlerdir.¹³⁰

İbn Ebî Hâtîm ve İbnu's-Salâh'a göre ta'dile delâlet etmek üzere kullanılan tabirler şunlardır:

a . Bir kimse hakkında, *siqa* veya *mutqun* denildiği zaman, onun tarafından rivayet edilen hadislerin huccet olarak kullanılacağı anlaşılır. Keza *sebt*, *hucce*, *hâfiz* ve *zâbit* tabirleri de aynı manâda kullanılmıştır.

b . Bir kimse hakkında, *ennehû sadûqun*, veya, *mâhalluhû es-sidqu*, yahutta *lâ be'se bihî* denilirse, hadislerinin tetkik edilmek üzere yazılabileceğine delâlet eder. Zira bu ibareler, râvîde zabit şartının mevcut olup olmadığını kat'î bir surette tayin etmez. Bunu tesbit etmek maksadiyle râvinin hadisi *i'tibâr* maksadiyle yazılır ve başka râviler tarafından da rivayet edilip edilmediği araştırılır. Eğer o hadis, başka bir isnâdla rivayet edilmişse râvinin doğruluğuna, eğer hadisin bir başka aslı yoksa, onun zayıflığına hükmedilir.

c . Bir kimse hakkında, *şeyhun* denilirse onun da hadisi *i'tibâr* maksadiyle yazılır; fakat bu mertebe, daha evvelkilerin dûnundadır.

d . Bir kimse hakkında, *sâlihu'l-hâdîs* denilirse keza hadisi *i'tibâr* için yazılır. Bu da yukarıki mertebelerin dûnundadır.

Ta'dile delâlet etmek üzere, bazı hadîşçiler, yukarıda zikredilen ibarelerden başka tabirler kullanmışlardır. Meselâ, bazıları, râvinin doğruluğunu medhetmek için, sıfatları bazan *ef'al* vezinde kullanmışlar (*evsaqu'n-nâs* gibi), bazıları da onları tekrar etmişlerdir (*siqa siqa* gibi). Bazan, yukarıda ikinci derecede zikredilen *lâ be'se bihî* yerine *leyse bihî be'sun* demişlerdir.¹³¹

Cerhte kullanılan tabirlere gelince:

a . Bir kimse hakkında, *leyyinu'l-hâdîs* denildiği zaman bu, hadîşlerinin *i'tibâr* için yazılabilcecine delâlet eder. Böyle râviler, kendi-lerinden adaleti iskat etmeyecek bir hal ile meerûh addedilirler.

b . Bir kimse hakkında *leyse bi-qavîyyîn* denilirse, bu da birinci derecede olduğu gibi, râvinin hadîşlerinin *i'tibâr* için yazılabilcecine delâlet eder; fakat, onun dûnundadır.

130 İbnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hâdîs*, s. 133-137; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 229-236.

131 Cerh ve ta'dîl için kullanılan diğer tabirler hakkında bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu Ihtisâri Ulâmu'l-hâdîs*, s. 117-118.

c. Bir kimse hakkında *da'ifü'l-hadîs* denilirse, bundan evvelki lerin dûnunda olmakla beraber, yine hadîsleri itibar için yazılır.

d. Fakat *metrûku'l-hadîs* veya *zâhibu'l-hadîs* yahutta *kezzâbun* denilirse, o kimsenin hadîslerine itibar edilmez. Bu derece, cerhin en aşağı derecesidir.¹³²

Bunlar gibi, cerhe delâlet etmek üzere diğer bazı tabirler daha kullanılmıştır. Meselâ, kendisinden, tevsik edilmeyen bazı kimselerin rivayet ettiği hal ve meşrebi tam anlaşılmayan bir kimse hakkında *mestûrun* veya *mechûlu'l-hâl* tabirleri kullanılmıştır. Keza, hakkında muteber olabilecek bir tevsik bulunmayan, bununla beraber bazı zayıf halleri görülen kimseler hakkında *da'ifun*, kendisinden, halini tevsik edecek bir kişiden fazla rivayet etmiyen kimseler hakkında *mechûlun*, yalancılıkla ittihâm edilen kimseler hakkında *muttehemun bi'l-kezibi*, kendilerine, yalancılık ve hadîs uydurma vasıfları itlak olunan kimseler hakkında *kezzâbun* veya *vaddâ'un* tabirleri kullanılmıştır.¹³³

HADÎS RÂVİLERİNİN ÂDÂB VE ERKANI

34. Hadîs râvilerinin riayet edecekleri hususlar.

Hadîs ilmi, diğer ilimler arasında en yüksek şerefi haiz olan bir ilimdir. Onunla meşgul olanlar, Hazreti Peygamberin söz ve fiillerine ait haberlerin tashihi ile ve onun söylemediği şeyleri ona ait haberlerden temizlemekle uğraştıkları için, bu ilim, onlarla Hazreti Peygamber arasında gerçek bir bağ teşkil eder. *Naddara'llahu'mra'en semi'a maqâleti fe-va'âhâ* (=sözlerimi işiten ve onları hifzeden kimseleri, Allah aydınlatın . . .);¹³⁴ Sufyân İbn Uyeyne'den rivayet edildiği gibi, hadîs ehlinden hiç bir kimse yoktur ki, bu hadîs şerîf sebebiyle, yüzünde o zikredilen aydınlık veya nur bulunmasın.¹³⁵ Bu bakımdan hadîs ilmi, bir âhiret ilmidir, onunla meşgul olacak kimsenin niyet ve ihlâsını ona göre doğrultması, kalbini dünyevî gâyelerden temizlemesi gereklidir.¹³⁶

Doğruluğu gaye edinmesi, yalancılık (kîzb) tan çekinmesi, meşhûr olanları yalnız *sîqa* olan kimselerden rivayet etmesi, münker olanları

132 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 233.

133 Aynı yer.

134 et-Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed İbn Hanbel tarafından nakledilmiştir. Hadîsin muhtelif varyantları için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kiââbu'l-Cerh ve't-tâ'dîl*, I./I,10.

135 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 333.

136 İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 203; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 332.

terketmesi, kendisinden öncekiler (selef) arasında cereyan eden şeyleri zikretmemesi, tashîf ve lâhinden korunması, mizahi terketmesi, derecesi yükseltildiği zaman nimete şükretmesi, tevazu göstermesi, rivayet ettiği şeylerin, feraiz, sunnet ve edeb bakımından, müslümanların istifade edeceğî haberlerden olması, kendi kitabında bulunmayan şeyleri rivayet etmemesi ve bir hadisi diğer bir hadise karıştırmaması gibi hususlar, hadîs râvisinin âdâb ve erkânındandır.¹³⁷

Bir hadîs râvisinin, yaşı ve ilim bakımından kendisinden daha yüksek bir kimse yanında hadîs rivayet etmemesi gereklidir. Hattâ aynı şehir içerisinde dahî, bir râvinin, kendisinden daha üstün bir kimse bulunduğu halde rivayet etmesi kerîh görülmüştür.¹³⁸ Bununla beraber, ondan bir şey sorulursa ona icabet etmesi gereklidir.

Kalabalık bir dinleyici grubuna hadîs rivayet etmek icab ettiği zamanlarda, hadîs râvisinin, yer ve zamanını onlara bildirmesi ve böyle meclislere, abdest alarak, güzel elbiseler giyerek, güzel kokular sürüp çıkışması, vakar ve heybetini muhafaza etmesi, mecliste herhangi bir kimse sesini yükselterek konuşursa ona ihtar etmesi gereklidir.¹³⁹ Meclisin, Kur'âni Kerîmden bazı âyetler ve bunun arkasından Allâha hamd ve Peygamberine salât okunmak suretiyle açılması âdet olmuştur.

Râvinin, hadîs imlâ etmek maksadıyla meclisler akdetmesi de müstehabtir. İmlâ meclisleri, daha ziyade, yüksek mertebede bulunan râvilerin âdet edindikleri bir rivayet şeklidir ve bu meclislerde hadîs alınıp yazılması, hadîs alma usûllerinin en güzelini sayılır. Bazan râviler, bilhassa cemaatin çok olduğu zamanlarda, müstemlîler kullanırlar; bunlar, râvinin okuduğu hadîsleri yüksek sesle tekrarlamak suretiyle uzaklardan duyulmasını sağlarlar.¹⁴⁰

35. Hadîs rivayetinin başlangıç tarihi.

Hadîs râvilerinin, rivayete başlayacağı yaşı hususunda imamlar, muhtelif görüşler ileri sürümüştürlerdir. Ebû Muhammed İbn Hallâd, olgun-

137 Cemaluddîn el-Qâsimî, *Qavâ'idu'l-tâhdîs*, s. 218 (el-Gazâlî, *el-Edeb fi'd-Dîn*, s. 5 ten nakledilmiştir).

138 İbnu's-Salâh, s. 205; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 333; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâtsu'l-hâsis*, s. 171.

139 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 205; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 337; Ahmed Muhammed Şâkir, s. *el-Bâtsu'l-hâsis*, s. 172. Mâlik İbn Enes, meclisinde birisinin sesini yükselterek konuştuğunu görünce ona şöyle hitap ederdi: "Allah Ta'âlâ buyurur ki: *Yâ eyyuha'llâzîne âmenû, lâ tarfa'u asvâtkum ferqa sartu'n-Nebîyy* (Hucurât sûresi, ây. 2); onun hadîsi zikredilirken kim sesini yükseltirse, onun sesi üzerine yükseltmiş olur".

140 Daha geniş malumat için, bkz. Yukarıda zikri geçen eserler.

luk çağının sonları olması dolayısıyla ellî yaşı, hadîs rivayetinin başlangıç târihi olarak zikretmiştir.¹⁴¹ Fakat el-Qâzî İyâz, bunu reddederek daha önce gelip geçen selefsten kaç kişinin bu yaşa ulaştığını sormuş ve bunlardan bir çögünun bu yaştan önce vefat ettiğini zikretmiştir. Meselâ, sayılamayacak kadar çok hadîsin tolanmasında ve neşrinde büyük rol oynayan Omer İbn Abdi'l-Aziz, kırk yaşıını ikmal etmeden vefat etmiştir. Sa'îd İbn Cubeyr ise bu yaşa ulaşmamıştır. Keza İbrâhim en-Naha'î de bu yaşa ulaşmadan vefat etmiştir. Mâlik İbn Enes ise hadîs rivayet etmeye başladığı zaman henüz yirmi yaşlarında bulundu ve meclisinde, daima kalabalık bir cemaat ondan hadîs dinliyordu.¹⁴²

Râvinin, hadîs rivayetini terkedeceği yaş haddinde de belirli bir rakam ileri sürülmemiştir. Her ne kadar, yukarıda ismi zikredilen İbn Hallâd, bunun için seksen yaşını ileri sürmüşse de sahabeden Enes İbn Mâlik, Sehl İbn Sa'd, Abdullâh İbn Ebî Evfâ ve daha sonraki nesillerden Mâlik İbn Enes, el-Leys İbn Sa'd, Sufyân İbn Uyeyne, Ali İbnu'l-Câ'd ve diğer bir çok hadîşiler, daha ileri yaşlarına kadar hadîs rivayet etmişlerdir. Burada mühim olan mesele, râvinin, ihtiyarlık sebebiyle hâfızasını kaybetmesi ve hadîsleri birbirine karıştırmasıdır. Bu âfetlerden masûn bulunduğu müddetçe, hadîs rivayetinde herhangi bir mahzur yoktur.

141 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 203.

142 Aym eser, s. 204.

III . BÖLÜM

HADİSLERİN ALINMASI

(Tahammulu'l-Hadîs)

36 . Hadîs toplamak için yapılan seyahatler.

İslâmiyetin ilk devlet merkezi olan Medine, aynı zamanda, hadîs ve sunnetin de intişar ettiği bir şehirdi. Sahabenin büyük bir kısmı burada oturuyor, Hazreti Peygamberden işitmiş oldukları hadîsleri burada toparlayıp aralarında müzakere ediyorlardı. Bu bakımından Medine'ye *Dâru's-sunne* adı verilmişti. Mekke'nin fethinden ve hattâ İslâmiyetin daha geniş ülkelere yayılmasından sonra da Medîne, bu vasftan hiç bir şey kaybetmemiş, gerek hacc için ve gerekse hadîs dinlemek için Hicaz ülkesine gelen seyyahların daimî bir ziyaretgâhı haline gelmiştir.

Fetihlerin çoğalması ve yeni İslâm devleti hudutlarının genişlemesi, sahabilerin büyük bir kısmının diğer ülkelere dağılmasına vesile oldu. Bunların bir kısmı, halifeler tarafından muallim olarak gönderildiği gibi, bir kısmı da ordu içerisinde vazifeli olarak veya sair devlet işleri için Medineden ayrılmışlardı. Bu suretle, hadîsler de onlarla beraber etrafa yayılmış, önceleri hadîs öğrenmek için nisbeten dar ve muayyen bir beldeye gelenler, sonraları, hadîs kaynaklarını daha geniş ve dağınık bir muhit içerisinde aramak zorunda kalmışlardır. Maamafih, bir tek hadîs için bile olsa yapılması icab eden uzun ve meşakkatli seyahatler, hadîs talebesinin gözünü yıldırmamış, bilakis bu seyahatlerde aşk ve sevk daima hâkim olmuştur. Meselâ, meşhur sahabî Câbir İbn Abdillah, el-Buhârî'nin kaydettiği bir habere göre Abdullah İbn Uneyş'in elinde bulunan bir tek hadîsi öğrenebilmek için bir aylık bir yolu katetmek zorunda kalmıştır.¹⁴³ Ebû Eyyûb, keza bir hadîs ögre-

143 el-Buhârî, *Sâhih*, (Kitâbu'l-îlm, bâbu'l-hurûf fî talebi'l-îlm) 1.27.0 suralarda Abdullah İbn Uneyş'in Şam'da bulunduğuuna ve Câbir'in Şam'a seyahat ettiğine dair mufassal haber için bkz. İbn Abdi'l-Barr, *Câmi'i beyâni'l-îlm*, I. 93.

nebilmek için Mısır'da bulunan Ukbe İbn Âmir'in yanına gitmiştir.¹⁴⁴ Meselâ, meşhur Abdullah İbn Abbâs yine bu mevzuda der ki: Hazreti Peygamberin ashabından birisinin elinde bir hadis olduğunu haber alıyorum. Ona haber göndersem gelir ve o hadisi rivayet eder; fakat, ben, onun kapısına giderek hadisi alıyorum.¹⁴⁵

İlim elde etmek için girişilen seyahatlerin ulviliği ve ilim talebesinin, bu yolda kazanmış olduğu şan, şeref ve faziletler hakkında Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadisleri burada zikretmek lüzumunu hissetmiyoruz. Eğer bu hadislerin, sahabeye tarafından rivayet edildiği ve herkesten önce onların bu hadislerle amel etmek isteyenleri gözünde bulundurulursa, bir tek hadis için dahi olsa bu seyahatleri tabii görmek icab eder. Oysa ki bu şref ve fazilete sahip olma arzusu, yalnız sahabilere münhasır kalmamış, onlardan sonra gelen nesillerde bu arzu, belki daha şiddetli bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Çünkü sonraki nesiller, sahabiler gibi, Hazreti Peygamberle temas imkânına sahip olmadıkları için onunla ilgili haberleri kolayca öğrenememişlerdir. Keza, Hazreti Peygamber zamanında cereyan eden bir hâdise, sahabenin gözü önünde cereyan ettiği için, onlar, bu hâdise ile ilgili haberleri öğrenmekte güçlük çekmemişler, fakat onlardan sonra gelen nesiller, onu, en küçük teferrauatına kadar ve en doğrusunu öğrenebilmek için müteaddit kaynaklardan araştırmak zorunda kalmışlardır. Bu güçlük ise, ilim arama ve elde etme faaliyetlerinin kıymetini bir kat daha artırılmış ve bu faaliyetlere girişenlerin samimiyetleri nisbetinde onlara şan, şöhret ve fazilet kazandırmıştır.

Bir tek hadis için girişilen bu meşakkatli seyahatlerin neticesi ne olmuştur? Bu seyahatler, onların meşakkatlerine katlananlara büyük faziletler kazandırmıştır; fakat gaye sadece bu mudur? İkinci suale hemen cevap vermek icab eder: Hadîşçilerin gayesi, şöhret ve fazilet kazanmak olmamıştır. Biz hadis ve sunnetin İslâm dinindeki yerini kitabımızın baş taraflarında incelerken bu mevzua da temas etmiş ve müteaddit defalar, hadis ve sunnetin, İslâmiyetin ikinci ana kaynağını olduğunu ve sahabilerin sadece din için bunları büyük bir dikkatle muhafaza ettiklerini zikretmiştik. Aynı faaliyet sahabeden sonra da devam etmiştir. Bu faaliyetlerin neticesi ise çok büyük olmuştur. Bu gün elimizde bulunan muazzam hadis külliyatının teşekkülü bir yana, onları toplamak için yapılan meşakkatli seyahatler, müslümanlar arasındaki ittihâdi ve İslâm teşriindeki tevhidi sağlamış, hadisler üzerinde

144 İbn Abdi'l-Barr, *Câmi' beyâni'l-ilm*, I. 93-94.

145 Aynı yer.

yapılan müzakere ve münakaşalar, onların, sahîh ve sakîmini birbirinden ayırt etmek imkânını hazırlamıştır. Aynı zamanda, gerek hadîs öğrenmek için seyahat edenlerin, gerekse onlara hadîs nakledenlerin şâhiyetlerini ortaya koymuş, hadîşçilere, birbirlerini daha iyi tanıma imkânı vermiştir. Mesclâ, fulan kimsenin hâfîza bakımından zayıf olduğu, fulan kimsenin, hadîs kitabını iyi muhafaza edemediği, fulan kimsenin, rivayet ettiği hadîsler arasına bazan yalan da karıştırdığı, fulan kimsenin, rivayetinde tesahûl gösterdiği, fulan kimsenin, fevkal-beşer bir hâfîzaya sâhip olduğu ve buna benzer hadîşçilere atfedilen daha bir çok vasîflar, birbirlerinin marufu olmuştur. Hadîşçilerin birbirleri hakkında edinmiş oldukları bu bilgiler, yalnız kendilerine münhasır kalmamış, geniş çapta biyografik eserler hazırlanarak sonraki nesillere devredilmiştir. Hadîs râvilerinin hayatlarını, hal ve meşreblerini ihtiva eden bu kitaplar, bu gün, bu mevzu ile uğraşanların en çok müracaat ettikleri kitaplar arasında yer almıştır. Yine bu seyehatlerin ve hadîşçilerin birbirlerini tanımlarlarının neticesi, muhtelif râvilerin sâhip oldukları hâfîza ve adalet derecelerinin sınıflandırılması mümkün olmuş, bu suretle, her sınıfı mensup kimselerin rivayet ettikleri hadîsler de râvilerine göre değerlendirilebilmiştir.

Görülüyor ki, sahabeye devrinde başlayan ve daha sonraki nesillerde devam eden bu seyehatler, boş ve yorucu bir gayretten ibaret kalmamış, bilakis, İslâm teşriini sağlam esaslara bağlayabilmek için tamamıyla ilmî diyeBILECEĞİMİZ bir faaliyet olarak arzu edilen neticeyi doğurmuştur.

Bu seyehatlerin gayesi hadîs toplamak olduğuna göre, topama işi nasıl olmuştur? Bir hadîs talebesi, hadîs rivayet eden bir râvî ile karşılaştiği zaman ondan hadîsleri ne şekilde ve hangi yollarla almıştır? Bazan, böyle bir meşakkatli seyahata katlanmadan hadîs alındığı da olmuş mudur? Usûl kitaplarında *tahammulu'l-hadîs* adı altında bu mesleler, ayrı ayrı incelenmiştir. Biz de bunları kısaca izah etmeye çalışacağız.

37. Hadîs alma usulleri.

a. *Semâ'*: Hadîs talebesinin, bizzat, hadîs rivayet eden şeyhin ağzından hadîs dinlemesidir. Şeyh, rivayet ettiği bu hadîsleri ya hifzından ya da kitabından nakleder; fakat, onun, hifzinden veya kitabından nakletmesi mühim değildir. Mühim olan husus nakledilen hadîşlerin, talebe tarafından bizzat dinlenmiş olmasıdır. Bu şekilde hadîs alma keyfiyeti, bundan sonra göreceğimiz diğer metodların en üstünü

telakkî edilmiştir. Çünkü bu metodda, hadis talebesiyle hadisi nakleden ve otorite olarak bilinen şeyh, karşı karşıya gelmekte ve arada herhangi bir väsita olmaksızın hadisler, doğrudan doğruya şeyhten talebeye intikal etmektedir.

Şeyhten hadis dinleyen talebe, işitmiş olduğu hadisleri ya yanında bulundurduğu sahifelere yazar, yahutta, şeyhe gelmeden önce onun hadislerini temin edip yazmışsa, şeyh okurken kitabından takip eder ve herhangi bir hata vukuunda onları düzeltir. Bu ikinci sık, hadis tahammülünde en çok tesadüf edilen usûldür Talebe, bir şeyhin hadislerini, güvenilir bir başka şeyhten veya itimad ettiği bir muasırından yazabilir, hattâ onu ezberleyebilir; fakat, o hadisleri şeyhten dinlemediği veya bundan sonraki metodda göreceğimiz gibi şeyhe arzetmediği için rivayet edemez, bir başka ifade ile rivayet hakkına sahip değildir. Esasen, talebenin, nereden ele geçirdiği bilinmeyen veya semâ ve bundan sonra zikredeceğimiz diğer metodlardan her hangi birisiyle aldığı şüpheli görülen hadisleri rivayet etmesi makbul sayılmamıştır. Bunu bir misalle şöyle izah edebiliriz: Kitabımızın baş taraflarında hadis yazan sahabilerden bahsederken Câbir İbn Abdillah'a da temas etmiş ve ondan hadis rivayet eden bir çok tabi'inin, aslında Câbir'e isnâd edilen bir sahifeden naklettiklerini zikretmiştik. Bunlar arasında Ebû Sufyân Talha İbn Nâfi'de vardı. Ali İbnu'l-Medîni'nin verdiği bir habere göre Ebû Sufyân, Câbir İbn Abdillah'tan yalnız dört hadis işitmiştir; rivayet ettiği diğer hadisler ise zikri geçen sahifedendir,¹⁴⁶ yani Ebû Sufyân, Câbir'den rivayet ettiği hadislerin çoğunu işitmemiştir. Meşhur imam el-Buhârî de *el-Cami'u's-Sahîh*'inde Ebû Sâlik ve Sâlim İbn Ebi'l-Câ'd'ın Câbir İbn Abdillah'tan rivayetlerine makrunen Ebû Sufyân'dan sadece dört hadis nakletmiştir.¹⁴⁷ Yukarıda zikretmiş olduğumuz haberlerle el-Buhârî'nin bu davranışından anlaşılıyor ki Ebû Sufyân, Câbir İbn Abdillah'tan pek çok hadis rivayet etmekle beraber yalnız dört hadis işittiği için, yahut, başka bir deyişle yalnız dört hadiste semâ' kaydı bulunduğu için, el-Buhârî, sadece bu dört hadisi kitabına almış, diğerlerini terketmiştir. Bu misal bize, semâ'ın, el-Buhârî'nin nazarındaki değerini açık bir şekilde göstermektedir.

Bu yolla alınan hadislerin rivayetinde, *semi'tu, haddesenâ, ahberanâ* ve *enbe'enâ* gibi ibareler kullanılmıştır. Bu ibarelerin ifade ettikleri manâ bakımından aralarında herhangi bir fark belirtilmemiş olmakla be-

146 İbn Hacer, *Tehzib et-tehzîb*, V. 27.

147 1 ve 2 nci hadisler için bkz. el-Buhârî, *Sahîh*, VII. 108; 3 ünűcü hadis için VI. 152 ve 4 ünűcü hadis için V. 35.

raber, *semi'tu*, derece bakımından diğerlerinden daha üstün addedilmiştir; çünkü, hemen hemen hiç kimse, ileride göreceğimiz icazet, mükâtebe veya tedlis suretiyle rivayet ettiği hadislerde, bu ibareyi kullanmamıştır¹⁴⁸. *Haddesenâ* ise, bir çok kimseler tarafından kendilerine verilen icazetlerde kullanılmıştır. Meselâ, el-Hasan el-Basîr Ebû Hurayra'dan rivayet ettiği hadislerde *haddesenâ* ibaresini kullanmıştır. Halbuki Ebû Hurayra, Basra ehlîne hadîs rivayet ettiği sıralarda el-Hasan Medîne'de bulunuyordu ve ondan tek bir hadîs dahî işitmemiştir¹⁴⁹.

Ahberanâ tabiri, hadîs ricali arasında en çok kullanılan kelime olmuştur. Hadîs işitenlerin hemen büyük bir ekseriyeti bu tabiri kullanmıştır. Meselâ, Hammâd İbn Seleme, Abdullah İbnu'l-Mubârek, Huşeym İbn Beşîr, Ubeydullah İbn Mûsâ, Abdurazzâk İbn Hemmâm, Yezid İbn Hârûn, Amr İbn Avn, Yahyâ İbn Yahyâ et-Temîmî, İshâk İbn Râhûye, Ahmed İbnu'l-Furât bunlardandır. Rivayet olunduğuna göre Abdullah İbnu'l-Mubârek'in *haddesenâ* tabirini kullandığı hemen hemen hiç görülmemiştir; *ahberanâ'yı* daha şümüllü bulmuş ve dâima onu kullanmıştır.¹⁵⁰

Bunlardan sonra *enbe'enâ* ve *nebbe'enâ* tabirleri gelir; fakat bunlar, diğerlerine nisbeten daha az kullanılmıştır.¹⁵¹

Hadîs rivayetinde semâ'a delâlet etmek üzere kullanılan bu tabirler, mertebe bakımından bazı usûlcülere göre yer değiştirir. Yukarıda vermiş olduğumuz sıra, el-Hatîb el-Bağdâdi'nin tercih etmiş olduğu sıradır. Ona göre *semi'tu* tabiri, diğerlerinden daha üstündür. İbnu's-Salâh ise, *haddesenâ* ve *ahberanâ'yı*, *semi'tu* tabirinden daha üstün görmüş ve bu hususta şöyle demiştir: *Semi'tu*'da, şeyhin, hadisi doğrudan doğruya hadîs işiten talebeye rivayet ettiğini ortaya koya cak bir belirti yoktur. Halbuki *haddesenâ* ve *ahberanâ*'da açık bir şekilde görülür ki şeyh, hadisi ona rivayet etmiştir, yahut, doğrudan doğruya ona hitap etmiştir. Ebû Bekr el-Hatîb, şeyhi Ebû Bekr el-Burkânî'ye, Ebu'l-Qâsim Abdullah İbn İbrâhim el-Curcânî'den rivayet ettiği hadislerde niçin *haddesenâ* ve *ahberanâ* kullanmayıpta *semi'tu* tabirini kullandığını sorduğu zaman el-Burkânî şu cevabı vermiştir: Ebu'l-Qâsim el-Curcânî, âdil, zâbit ve sâlih bir kimse olmakla beraber, kendisinden güç hadîs alınrıdı. Ondan hadîs dinlemek için oturduğum zaman o beni görmezdi ve huzurunda olduğumu da bilmezdi.

148 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 284.

149 Aynı yer.

150 Aynı yer.

151 Aynı eser, s. 286.

Ben, sadece yanında bulunan şahsa rivayet ettiği hadisleri işittiğim. Rivayetin o şahsa mahsus olması dolayısıyle ben, ondan işittiğim hadisleri *haddesenâ* veya *ahberanâ* ile değil *semi'tu* tabiri ile rivayet ediyorum.¹⁵²

b. *Qırâ'a (kiraat)*: Kelimenin ifade ettiği manâdan da anlaşılacağı üzere kiraat, talebenin, şeyhe hadislerini okumasıdır. Bu okuma işi, ya hifzdan olur yahutta kitaptan; fakat hangi halde olursa olsun, seyhin, okunan hadislere tam manâsiyle vâkîf olması, icab ederse kendi kitabından dinlemesi, veya, kitabınnın güvendiği talebelerinden birisinin elinde bulunması şart koşulmuştur.

Talebenin, hadislerini şeyhe okumak suretiyle arzetmesinden dolayı bu metoda, aynı zamanda, *arz* da denilmiştir. Arzin, kitaptan yapılması, yâni talebenin şeyhe arzetmiş olduğu hadisleri elinde bulunan kitaptan okuması, daha itimada şayan addedilmiştir.

Hadîşçiler arasında, kiraat ile semâ'ın müsavi veya kiraatin, semâ'ın dûnunda, yahutta, semâ'dan üstün olduğu hususunda görüş ayrılığı vardır. Bazıları, semâ'ı kiraattten üstün tutmuşlar, bazıları, kiraati semâ'a tercih etmişler, bazıları da her ikisinin müsavi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat söylendiğine göre her ikisini de müsavi görenler, ekseriyeti teşkil etmektedir ve bunların başında Hicaz ve Kufe ulemâsı, Mâlik İbn Enes, ashabı ve Medine ulemâından olan şeyhleri ile el-Buhâri mezhebinde olanlar gelmektedir.¹⁵³

Kiraat yolu ile alınan hadislerin rivayetinde kullanılan tabirlere gelince, bu hususta en çok tercih edilen ibare *qara'tu alâ fulânin*, yahutta *râvi*, bir başkası okurken dinlemişse *quri'e alâ fulânin ve ene esma'u* dur. Bununla beraber, semâ'da kullanılan tabirlerin kiraat lâfziyle birlikte zikredilerek kullanılması da tecvîz edilmiştir. Meselâ, bir *râvi*, *haddesenâ fulânun qurâ'aten aleyh*, yahut *ahberanâ qurâ'aten aleyh* ve buna benzer ibareler kullanabilir. Ancak yalnız *haddesenâ* veya yalnız *ahberanâ*'nın kullanılması, Hadîşçiler arasında görüş ayrılığına sebep olmuştur. Bazıları, meselâ Abdullah İbnu'l-Mubârek, Yahyâ İbn Yahyâ et-Temîmî, Ahmed İbn Hanbel ve en-Nesâ'i, bu ibarelerin kiraatte kullanılamayacağını ileri sürmüşler, ez-Zuhri, Mâlik İbn Enes, Sufyân İbn Uyeyne, Yahyâ İbn Sa'îd el-Qattân ve el-Buhâri gibi bazı imamlar da kiraatin, semâ'dan farkı olmadığını söyleyerek, *haddesenâ*,

152 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 141; semâ' metodu ve kullanılan tabirler hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 258-305; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 239-244; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs*, s. 122.

153 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 142.

ahberanâ ve *enbe'enâ* gibi tabirlerin kullanılabileceğini tecviz etmişlerdir.¹⁵⁴ Yinebazısı, *semi'tu fulânen* ibaresinin kullanılmasını câiz görmüş, diğer bazısı ise, *haddesenâ* yerine *ahberanâ* kullanmayı uygun bulmuştur.¹⁵⁵

c. *İcâze (İcâzet)*: Talebenin, şeyhten hadis dinlemesi veya elinde bulunan hadîsleri ona arzetmesi mümkün olmadığı zamanlarda, şeyhin, muayyen veya gayri muayyen mesmû'âtını, rivayet etmesi için, muayyen veya gayri muayyen kimselere izin vermesidir.

İcâzettin muhtelif nevileri üzerinde durmadan önce, bu nevilerden herhangi birisiyle rivayet edilen hadîslerin, hadîs imamları arasındaki kabul derecesini gözden geçirmemiz faydalı olacaktır. Çünkü bu metodla rivayet edilen hadîslerin, yukarıda görmüş olduğumuz semâ' veya kiraat-arz ile yakından veya uzaktan her hangi bir münâsebeti olmadığı için, bir çok hadîs imamları tarafından kabul edilmediği ve icâzettin makbul bir metod sayılmadığı görülmektedir. Meselâ, meşhur hadîşçilerden Şu'be İbnu'l-Haccâc bu hususta der ki: Eğer icazet sahîh olsa idi, ilim talebi için yapılan seyehatler bâtil olurdu.¹⁵⁶ İbrahim el-Harbî ise, kendisine, icazet verilen bir şahsin *haddesenâ fulân* demesinin ne derece sahîh olduğu sorulduğu zaman şu cevabı vermiştir: İcâzet, bizim nazarımızda hiç bir şey değildir. Eğer o kimse, *haddesenâ* derse yalan söylemiş olur.¹⁵⁷ Keza aynı mevzuda kendisine sual sorulan Mâlik İbn Enes de: Bunu doğru bulmuyorum; onlar kolay işe çok ilim yüklenmek istiyorlar,¹⁵⁸ demiştir.

İcazeti tecviz edenler ise, bunu, Hazreti Peygamberin fiili sunnetine istinad ettirerek ondan rivayet edilen bazı haberleri, icazetin sıhhatine delil olarak ileri sürmüşlerdir. Meselâ, Hazreti Peygamber, Berâ'e suresini bir sahifeye yazmış ve Ebû Bekr'e göndermiştir; sonra Ali İbn Ebi Tâlib ondan almış fakat ona okumadığı gibi Ebû Bekr de ona okumamıştır. Mekke fethinde ise halka okumuş ve bu suretle icazet, hükmün sübüt bulması, ve onunla amel etmenin vücûbu bakımından semâ' gibi olmuştur.¹⁵⁹

154 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 143. el-Hatîb el-Bağdâdî, Âl İbn Ebi Tâlib, İbn Abbâs, ez-Zuhîr ve Mâlik İbn Enes'ten bu mevzuda çeşitli haberler nakletmiştir. Meselâ, Âl İbn Ebi Tâlib der ki "Qurâ'atuka alâ'l-âlim ve qrâ'atu'l-âlim alayka savâ'un" (yani, senin âlime, âlimin de sana okuması birdir). Diğer haberler için bkz. *el-Kîfâye*, s. 262, 271.

155 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 143.

156 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 316; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 152.

157 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 315-316.

158 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 316; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 152.-Hanefti imamlarından birisi der ki: Benden iştîmediğin şeyleri rivayet etmen için sana izin verdim, demek, benim üzerine yalan söylemene izin verdim, demektir.

159 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 313.

İcazeti ve icazetle rivayet edilen hadislerin kullanılmasını tecviz eden imamlar arasında el-Hasan el-Basri, Nâfi', Ibn Şîhâb ez-Zuhri, Rebi'a İbn Ebî Abdirrahman, Yahyâ İbn Sa'îd el-Ensârî, Qatâde, Mekhûl, Ebân İbn Ebî Ayyâş, Eyyûb es-Sahtîyanî ve daha bir çok kimseler vardır. El-Hatîb, bunlara ait nakledilen haberlerin büyük bir kısmını kitabında sıralamıştır. Meselâ, Ubeydullah İbn Omer'den rivayet edildiğine göre, bir çok kimseler, İbn Şîhâb ez-Zuhri'ye ellerinde bir kitapla gelirler ve "bunları senden rivayet edelim mi" diye sorarlar, ez-Zuhri de önlara "peki" cevabını verir; ne onlar bu kitapta bulunan hadisleri ez-Zuhri'ye okurlar, ne de ez-Zuhri onlara.¹⁶⁰ Yine İbn Şîhâb ile ilgili bir haberde Sufyân İbn Uyeyne der ki: Bir gün İbn Şîhâb'ın yanında idim. Elinde önü arkası dolu üç *qirtâs* ile İbn Curaye geldi ve: -yâ Ebâ Bekr, bunu senden rivayet edeyim mi, dedi; o da -peki, diye cevap verdi. Vallahi, bunların hangisine şaşmamı bilmiyorum; birisi, senden rivayet edeyim mi diyor, öbürü de buna, peki, diye cevap veriyor.¹⁶¹

İcazettin nevilerine gelince, bunları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

1) **Şeyhin, muayyen mesmû'âtını rivayet etmesi için muayyen bir şahsa izin vermesidir.** Bu nevi, munâvele ile bir olmayan en yüksek icazet şekli addedilmiştir. Şeyh, bu nevi icazette, talebeye "*eceztu leke'l-kitâb el-fulâن*" "ulan kitabı, rivayet etmen için sana icazet verdim" der.¹⁶²

2) **Şeyhin, gayri muayyen mesmû'âtını, rivayet etmesi için muayyen bir şahsa izin vermesidir.** Bu nevi icazet şekli üzerinde hadisçiler birincisine nisbetle daha fazla ihtilâf etmekle beraber ekserisi, bu metoda rivayeti tecviz etmişlerdir. Şeyh, bu nevi icazette, talebeye "*eceztu leke cemî'a mesmû'âtı*" "bütün mesmû'âtımı, rivayet etmen için sana icazet verdim" der.¹⁶³

3) **Şeyhin, umum vasfini taşıyan gayri muayyen kimselere icazet vermesidir.** Şeyh, *eceztu li'l-muslimîn* "bütün müslümanlara icazet verdim", yahut, *eceztu likulli ehâdin*, yahut, *eceztu li-men edreke zemâni*, yani, "herkese icazet verdim" yahut "zamanımda yaşayanlara icazet

160 Aynı eser, s. 318.

161 Aynı eser, s. 319. İbn Curayc'in ez-Zuhri'den almış olduğu hadislerin hemen hepsi bu metoda dayandığı için, bazı tenkitçiler, İbn Curayc'i, ez-Zuhri'den rivayet ettiği hadislerde zayıf addetmişlerdir. Meselâ bu konuda bkz. İbn Hacer, *Tehsîb et-tehsîb*, VI. 404.

162 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 151; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 255; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 133.

163 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 152; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 258; Ahmed Muhammet Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 133.

verdim” gibi ibareler kullanabilir. Bu nevi icazet, diğerlerine nisbetle daha çok ihtilâf konusu olmakla beraber bazı usûlcüler tarafından kabul edilmiştir.¹⁶⁴

4) Şeyhin, meçhul olan şeyler için veya meçhul kimseler için icazet vermesidir. Meselâ şeyh, *eceztu li-fulân en yervî annî kitâbe's-su-nen*, “fulan kimseye, sunen kitabını benden rivayet etmesi için icazet verdim” der; fakat, şeyhin bir kaç tane sunen kitabı bulunduğu için, hangisinin rivayetine icazet verdiği bilinmez. Keza şeyh, *eceztu li-Mu-hammed Ibn Hâlid ed-Dîmîşqî*, yâni, “Muhammed İbn Halid ed-Dîmîşqî’ye icazet verdim” der; fakat aynı isimde bir kaç kimse bulunduğu için şeyhin, hangi Muhammed İbn Hâlid’i kasdettiği bilinmez. Bu nevi icazet, bâtildir, herhangi bir faidesi yoktur.¹⁶⁵

5) Şeyhin, ma'dûma yâni mevcut olmayan kimseye, yahut henüz doğmamış çocuğa icazet vermesidir. Şeyh, *eceztu li-men yûledu li-fu-lânîn*, yâni “fulan kimsenin doğacak çocuğuna icazet verdim” der. Fakat bu icazet şekli, yukarıkilere nisbetle daha çok ihtilâf konusu olmuştur. Maamafih şeyh, *eceztu li-fulânîn ve men yûledu lehû*, yahut, *eceztu leke ve li-valedike*, yâni “fulan kimseye ve o kimsenin doğacak çocuğuna icazet verdim”, yahut, “sana ve senin çocuğuna icazet verdim” demek suretiyle önce mevcut olana icazet verdığını belirtse ve sonra da madûmu ona atfetse, bu, kabûle daha yakın olur. Bu nevi icazetin ikinci şîkkünü, Ebû Hanîfe, Mâlik İbn Enes ve eş-Şâfiî’i ashabı tecvîz etmişler ve bu yolda icazet vermişlerdir.¹⁶⁶

6) Şeyhin, henüz işitmediği şeyler veya henüz elinde olmayan kitaplar için, onları elde ettikten sonra rivayet etmek üzere bir kimseye icazet vermesidir. Bazılarının bu çeşit icazet verdikleri görülmüşse de hakikatte bâtil bir icazet şeklidir. İbnu's-Salâh’ın dediği gibi, eğer icazet haber hükmünde ise, elinde böyle bir haber olmayan kimsenin ihbarda bulunması nasıl sahîh olur? Maamafih şeyh, *eceztu leke mâ sahha ev mâ yasîhu indek'e min mesmû'âtî*, yâni, “sence sahîh olan veya sahîh olacak mesmû'âtîm için sana icazet verdim” derse, bu, diğerine nisbetle daha makbul olur, nitekim bu çeşit icazet verenler de olmuştur.¹⁶⁷

7) Şeyhin, rivayetine izin almış olduğu şeyleri, rivayet etmesi için birisine icazet vermesidir. Meselâ şeyh der ki: *Eceztu leke mucâ-*

164 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 153; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 258; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 133.

165 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 154; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 260; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 133.

166 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 156; es-Suyûti, *Tebrîb*, s. 262.

167 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 158; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 264.

zâti, yahutta, *eceztu leke rivâyete mâ ucize li rivâyetuhû*, yâni, mucâzatının rivayetine izin verdim” yahutta, “rivayeti için bana icazet verilen şyelerin rivayetinde sana izin verdim”. Bu nevi icazet şekli umumiyetle kabul edilmiştir.¹⁶⁸

d . *Munâvele* : Hadîs istlâhında munâvele, şeyhin kitabını yahut hadîs yazılı bir kaç sahifeyi talebeye vermesidir. *Munâvele*, icazetin bir nev'i olmakla beraber, kelimenin ifade ettiği manâdan da anlaşılması üzere burada aslolan husus, yazılı hadîslerin talebeye elden verilmesidir; fakat bu *verme* içinde icazet bazan yer alır, bazan da almaz. Bu bakımdan metod iki şıkta mütalaa edilir. Birincisi, icazeti de ihtiva eden munâvele (*el-munâveletu'l-maqrûnatu bi'l-icâzeti*), ikincisi ise, icazetten âri olan munâvele (*el-munâveletu'l-mucerradetu ani'l-icâzeti*) dir.

1) *Icazeti ihtiva eden munâvele* :: Şeyh, ya kendi ashını, yâni işittiği olduğu ve bizzat yazdığı hadîsleri ihtiva eden kitabını, yahutta bu asilla mukâbele edilmiş başka bir nüshayı talebeye verir ve “bu, benim fulandan semâ'imdır” yahut “rivayetimdir, onu benden rivayet et” yahut “onun rivayeti için sana icazet verdim” der. Talebe, buashi yahut nüshayı alır, istinsah eder, kendi nüshasını asilla tekrar kontrol eder ve şyeye geri verir. Bu suretle talebe, şeyhin hadîslerinin, icazetle rivayet hakkını almış olur.

Bazan da talebe, şeyhin hadîslerini ihtiva eden bir kitap veya bir kaç sahîfe ile birlikte gelir ve onları şyeye arzeder. Şeyh, kitabı alır, dikkatle tedkik eder ve talebeye “bunlar, benim fulan seyhten –yahut şeyhlerimden– rivayet ettiğim hadîslerdir; onları benden rivayet et” der. Bu şkil, bazı hadîşçiler tarafından *arz-qurâ'a* olarak mütalaa edilmiş, bazıları da bunun semâ' olduğunu ileri sürmüşlerdir. El-Hâkim, bu sonuncuların uzun bir listesini vermiştir. Bunlar arasında Mâlik İbn Enes, İkrime, İbn Şihâb ez-Zuhri, Mucâhid, Ebu'z-Zubeyr Muhammed İbn Muslim, Alqama İbn Qays, İbrâhîm en-Nâha'î gibi meşhûr hadîs imamları vardır.¹⁶⁹

2) *İcazetten âri munâvele* : Diğer munâvele tarzında olduğu gibi, şeyh, yine talebeye “bu, benim fulandan semâ'imdır –yahut rivayetimdir–” der ve fakat bu mesmû'âtın, talebe tarafından rivayet edilmesi için ona “bunu benden rivayet et; sana icazet verdim” gibi sözler söylemez; diğer bir deyişle talebeye vermiş olduğu kitabın rivayeti için ona

168 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 158; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 265.

169 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîjet ulûmi'l-hadîs*, s. 256-257; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 160-161; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 270; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 137.

icazet vermez. Umumiyetle bu çeşit munâvele tarzı, hadîşçiler arasında bâtl addedilmiş olmakla beraber, el-Hatîb'ın beyanına göre bazları tarafından kabul edilmiş ve bu şekilde icazet verilmiştir.¹⁷⁰

İcazet ve munâvele yolu ile alınan hadîşlerin rivayetinde kullanılan ibarelere gelince, her iki halde de *haddesenâ* ve *ahberanâ* tabirlerinin kullanılması tecvîz edilmiştir. Daha sonrakiler, meselâ Ebû Nu'âym el-İsbahânî, Ebû Abdîllâh el-Merzubânî, yalnız icazette *ahberânâ* kullanmışlardır.¹⁷¹ Ahmed İbn Hanbel de, Şü'ayb İbn Ebî Hamza'dan, bazısını ona okuyarak, bazısını Şü'ayb'in okumasıyla ve diğer bazısını icazetle alan Ebu'l-Yemân el-Hakem İbn Nâfi'a, bu hadîşlerin rivayetinde *ahberanâ* kullanmasını tavsiye etmiştir.¹⁷²

Hadîşçiler arasında şayâni kabul olan usûl, *ahberanâ* ve *haddesenâ* tabirlerinin, icazette olsun munâvcedede olsun, kullanılmasıyle birlikte her iki şeke de delâlet eden ibarelerin zikredilmesidir. Meselâ, râvinin, *haddesenâ fulân icâzeten* veya *haddesenâ fulân munâveleten*, yahutta *ahberanâ fulân icâzeten* veya *ahberanâ fulân munâveleten* demesi daha doğru olur. Bunlardan başka, kısaca, *ecâzenî fulân*, yahut *nâveleni fulân* gibi ibareler de kullanılabilir.¹⁷³

e. *Mukâtebe* (*yâzışma*): Kelimenin ifade ettiği manâdan da anlaşılacağı üzere, şeyhin, uzakta olsun yakında olsun talebeye hadîşlerinden bazısını yazıp göndermesi veya vermesidir. Bu da, yazılı olan hadîşlerin, icazeti ihtiva eden ibarelerde hitam bulup bulmaması bakımından iki nevide mütalaa edilmiştir. Birincisi, *icazeti ihtiva eden mukâtabe*, ikincisi de *icazetten ârı mukâtabe*'dir. Birinci şekilde şeyh, *eceztu leke mâ ketebtu leke*, yâni, "sana yazdığım şeýlerin rivayeti için icazet verdim" veya buna benzer ibareler kullanabilir. İkinci şekilde ise icazet lafzi zikredilmez. Eyyûb es-Sâhiyânî, Mansûr İbnu'l-Mu'temer ve el-Leys İbn Sa'd gibi bir çok hadîşçiler arasında câri olan usûl de budur. Nitelikim bir çok hadîs kitaplarında *ketebe ileyye fulân* ve buna benzer ibarelerle zikredilen hadîşler, icazet lafzını ihtiva etmeksizsin rivayet edilen hadîşlerdendir. Bunlar, lafzan icazeti ihtiva etmeseler bile, manâ bakımından rivayetine icazet verilmiş hadîşler gibidir.

Mukâtebe yolu ile alınan hadîşlerin rivayetinde *haddesenâ* ve *ahberanâ* tabirinin kullanılması, umumiyetle tecvîz edilmişse de makbul

170 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 163.

171 Aynı yer.

172 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 333.

173 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 163; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, s. 274.

olan usûl, hadîs alma şeklinin belirtilmesidir. Bunun için meselâ, *kete-be ileyye fulân* veya *ahberanî fulân mukâebeten* –yahut *kitâbeten*– gibi ibareler kullanabilir.¹⁷⁴

f. *I'lâm (bildirme)*: Şeyhin, elinde bulunan kitabı veya hadisi, talebeye göstererek “bu, benim fulandan rivayetimdir” demesi ve fakat talebenin onları rivayeti hususunda herhangi bir şey zikretmemesidir. Bazan şeyh, “bu, benim fulandan rivayetimdir, fakat sen, bunları benden rivayet etme” dese bile talebenin rivayete hakkı olur. Bu usûl, bazı küçük muhalefete rağmen umumiyetle kabul edilmiştir.¹⁷⁵

g. *Vasiyye (vasiyet)*: Şeyhin, ölümü veya uzunca bir yolculuğa çıkıştı esnasında, kitaplarını bir kimseye vasiyyetle bırakmasıdır. Bu şekilde elde edilen kitabın rivayet edilip edilemeyeceği hususunda görüş ayrılığı bulunmakla beraber, ekser hadîşciler, rivayetinin câiz olmayacağı üzerinde ittifak etmişlerdir. Bu metodla alınan hadîslerin rivayetini teczîz edenler ise, metodu, bir dereceye kadar munâvele ve *i'lâm* metodlarına benzetmişlerdir. Fakat İbnu's-Salâh, böyle bir benzeyişin mevcut olmadığı ileri sürerek bu fikre muhalefet etmiştir.¹⁷⁶

Ebû Qılâbe (Ö. 104) nin, Eyyûb es-Sehtiyânî (Ö. 131) ye kitaplarını vasiyyet ettiğine dair gelen haberler meşhurdur. Eyyûb, bu kitapları rivayet edebilmek için Muhammed İbn Sîrîn (Ö. 110) den fetva taleb etmiş, o da rivayet edip etmemek hususunda onu serbest bırakmıştır.¹⁷⁷ Maamafih, Eyyûb'un, bu kitapları Ebû Qılâbe'den işittiğini, ancak hifzetmediği için Muhammed İbn Sîrîn'den fetva istediğini söyleyenler de olmuştur. Şu var ki, el-Hatîb'in de kaydettiği gibi, semâ' olmadıkça vasiyyet edilen kitapların, sokaktan satın alınan kitaplardan farkı yoktur ve rivayetleri de câiz değildir.¹⁷⁸

h. *Vicâde (bulmak, elde etmek)*: Semâ, icâzet ve munâvele olmaksızın, bir kimsenin, mulâkî olsun veya olmasın başka bir kimseye ait hadîs sahîfe veya kitabını bulması, yahut elde etmesidir. Bu şekilde elde edilen kitapların rivayeti umumiyetle makbul sayılmamıştır. Bunlar, ekseriya *munqâti'* veya *mursel* olmakla beraber, râvinin, *vecedtu bi-hattî fulân* veya *qara'tu bi-hattî fulân* gibi ibarelerle nakletmesi, hadîsin nev'inin ve

174 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 165-166; es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 277-279; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 139.

175 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 166; es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 279-280; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 140.

176 s. 167.

177 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye* s. 352; ez-Zehebtî, *Târîhu'l-İslâm* IV. 223.

178 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 352.

asıl râvisinin halini belirtmek bakımından tecvîz edilmiştir. Bu hususta zikredilebilecek en güzel misali biz, hadîs yazan sahabilerden Abdullâh İbn Amr İbni'l-Âs'a ait sahîfesi rivayeti hakkında zuhur eden ihtilâflardan bahsederken görmüştük. Adı geçen sahîfe, Abdullâh İbn Amr'den torunlarına intikal etmiş, fakat onlar tarafından rivayeti, bazı imamlarca makbul sayılmış, diğer bazıları tarafından da reddedilmişti.

Bu nevi yazılı hadîslere ekseriya bir aile içerisinde tesadüf edilmektedir. Ya baba yahutta dededen kalan kitaplar, onlara mülâkî olmayan oğul veya torunları tarafından rivayet edilir. Bu gibi kimseler hakkında aşağı yukarı şu ibareler formüle edilmiştir: *lem yesma' min ebîhi şey'en, hâzîhi kutubu ebîhi, vacedehâ fi beytihi*, yâni: "Babasından hiç bir şey işitmemiştir, bunlar, evinde bulduğu babasına ait kitaplardır".¹⁷⁹

Vicâde yolu ile rivayet edilen hadîslerde *an fulân* veya *ahberanâ fulân* gibi ibarelerin kullanılması tecvîz edilmemiştir. Çünkü bu ibareler semâ'a veya sair tahammûl yollarından birisine delâlet ettiği için râvi üzerine şüpheyi celbeder. Bununla beraber, *qâle fulân* veya *beleğani enne fulânen qâle* veya *ketebe fulân bihattî* gibi ibarelerin kullanılması tecvîz edilmiştir. Hadîs kitaplarında bunların pek çok örneklerini görmek mümkündür. Meselâ, Ahmed İbn Hanbel'in hadîslerini rivayet eden oğlu Abdullâh İbn Ahmed, babasından işitmemiş olduğu hadîslerin rivayetinde ekseriya şu ibareyi kullanmıştır: *Vecedu fi kitâbi ebî bi-hattî yedihi*, yâni "babamın kitabında, kendi elyazısı ile buldum".

HADİS RİVAYETİ VE ŞARTLARI

38. Hadîs rivayetinde bazı mutefterri hükümler.

Hadîs rivayetinin sahîh olabilmesi için bazı şartlar ileri sürülmüşse de, bu şartlar üzerinde tam bir ittifâk hâsil olmamıştır. Hadîs-çülerden bazıları, rivayette büyük bir şiddet gösterirken, diğer bazıları, işin daha kolay tarafına meyletmışlardır. Meselâ Mâlik İbn Enes, Ebû Hanife ve Ebû Bekr es-Saydalânî eş-Şâfiî, hâfızadan rivayet edilmeyen hadîslerin, dinde huccet olarak kullanılmayacağı ileri sürmek suretiyle şiddet taraftarları arasında yer almışlardır.¹⁸⁰ Bazları ise, elle-rinde bulunan kitaptan rivayet etmiş olmaları bir tarafa, bu kitabın, asıl nûsha ile mukâbèle edilip edilmediğine bile ehemmiyet vermemişler-

179 İbn Adî, *el-Kâmil*, III. 153a.

180 Mâlik İbn Enes'e, sîqa (güvenilir) olduğu halde, hadîslerini hifzetsiz kimselerden hadîs rivayet edilip edilmeceğî sorulduğu zaman şu cevabı vermiştir: "Hâyır alımmaz. Elinde itimad edilir bir kitap da olsa alımmaz; çünkü, geceleyin hadîsleri arasına bir seylerin ilâve edilmesinden korkulur". Bkz. *el-Hatîb el-Bağdadî*, *el-Kîfâye*, s. 227; *es-Suyûtî*, *Tedâribu'r-râvî*, s. 307.

dir.¹⁸¹ Tabiatıyla böyle kimseler, hadis tenkitçileri tarafından mecrûh addedilmişlerdir. Maamafih, şiddet göstermekte ifrata, işin kolay tara-fına meyletmekte tefrite varanlar bir tarafa bırakılacak olursa, ekser hadîşcilerin orta yolu muhafaza ettikleri anlaşılır. Bunlara göre riva-yetin hâfızadan yapılacağı tabii görülmekle beraber, mukâbele edilmiş bir kitaptan yapılması da hiç mahzur yoktur. Bunun gibi, hadis rivayetinde riayet edilmesi gereken usûl ve şartlar zikredildiği zaman, bu usûl ve şartların, ekser hadîşciler nazarında gerçekleşmiş olduğunu kabul etmek icab eder. Nitekim usûl kitaplarında bunlar zikredilirken, onlara muhalif kalan bazı isimlere de tesadüf edilir ki, bunlar, o meselede ekalliyette kalan grubu temsil ederler.

Hadîs rivayetinin sahîh olabilmesi için bazı usûl ve şartların mevcudiyetinden bahsettim. İbnu's-Salâh, bunları maddeler halinde ve geniş bir şekilde açıklamıştır. Bunlardan bazlarını misal olarak kısaca zikredecek ve bilâhare oldukça mühim bir mevzu olan hadîşlerin manâ ve lafızlarıyla rivayeti üzerinde biraz duracağınız.

a. Gözleri görmeyen kimselerin rivayet etmiş oldukları hadîşlerin alınıp alınmaması hususunda görüş ayrılığı vardır. El-Hatîb'e göre gözleri görmeyen kimseler, gören fakat câhil olan kimseler gibidir.¹⁸² Bununla beraber, güvenilir bir kimse, gözü görmeyen bir kimsenin hadîs hifzetmesinde yardımcı olursa, onun rivayeti bazı hadîşciler tara-fından makbul sayılmıştır.

b. Râvinin, kendi semâ'ını ihtiya etmemekle beraber içerisinde şey-hi tarafından iştilmiş yahut şeyhinden yazılmış hadîşler bulunan bir kitaptan rivayet etmesi, bütün hadîşciler tarafından tecvîz edilmemiştir. Bununla beraber râvi, şeyhinden umumî bir icazet almışsa rivayeti sahîh addedilir. Eğer kitap, şeyhin şeyhinin semâ'ını ihtiya ediyorsa, râvinin, şeyhinden aldığı umumî icazet gibi, şeyhinin de kendi şeyhinden umumî bir icazete sâhip olması gerekdir.¹⁸³

c. Râvi, hifzetmiş olduğu bir hadîsi, kitabında değişik bir şekilde bulursa, takip edeceği usûl, hadîsi kitaptan mı yoksa şeyhin ağzın-dan mı hifzettiğini araştırmaktır. Eğer kitaptan hifzetmişse hâfiza-

181 Mesclâ Abdullâh Îbn Lehi'aya ellerinde bir kitapla gelirler ve ondan iştîkiklerini söyleyerek bu hadîşleri ondan rivayet edeceklerini bildirirler, o da, peki, diye cevap verirdi. Halbuki kitapta ona ait tek bir hadîs dahi bulunmazdı. Bkz. el-Hatîb el-Bağdadî, *el-Kîfâye*, s. 152.

182 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 186-187; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 309; Ahmed Mu-hammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 156.

183 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 187; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 309.

sündaki hadisi bırakır ve kitaptaki hadise itimad eder; eğer şeyhin ağzından işiterek hafzetmişse ve hafızasına da güveniyorsa kitabını, hafızasındaki hadise göre tashih eder. Fakat hadisin rivayetinde, “hifzında söyle, kitabımda söyle” diyerek ayrı ayrı belirtmesi gereklidir.¹⁸⁴

d. Eğer râvi, kitabında, şeyhinden işittiğini hatırlayamadığı bir hadis bulursa, Ebû Hanîfe ve bazı Şâfiî'î imamlarına göre, hadisin rivayeti câiz değildir. Fakat, İmam Ebû Yûsuf, Muhammed ve eş-Şâfiî'î ile ekser ashabı rivayeti tecvîz etmişlerdir.¹⁸⁵ Ancak bu, râvinin, kitabına güvenmesi ve o hadisi şeyhinden işittiğine dair kendisinde mevcut olan zannın kuvvetli olması halindedir; eğer şüphe ederse, hadisin rivayeti câiz olmaz. Eş-Şâfiî'iden rivayet edilen bir habere göre Malik İbn Enes, hadisin her hangi bir yerinden şüphelenirse bütün hadisi terkederdi.¹⁸⁶ El-Hatîb el-Bağdâdî'nin bu mevzudaki görüşü de aynı merkezdedir ve “bir kimse, kitabında bulunan bir hadisi iştip işitmeyeceği hususunda şüpheye düşerse, o hadisi terkedip diğerlerini rivayet etmesinde bir mahzur yoktur; fakat, kitabı içerisindeki şüpheli hadisin hangisi olduğunu bilmezse bütün hadisleri terketmesi gereklidir.”¹⁸⁷

e. Râvinin, rivayet ettiği hadislerde lâhn ve tashîf yapmamağa dikkat etmesi gereklidir. Lâhn, i'râbın aksıdır, yâni mu'reb kelimeleri aslina uygun olarak zikretmemek ve i'râbında hata yapmaktır. Bu hatadan korunabilmek için hadis rivayetiyle meşgul olanların, nahîv kâidelerini ve lugati iyi bilmeleri lazımdır. El-Esmâ'î'den nakledilen bir habere göre, hadis talebesi, nahîv kâidelerini bilmediği zaman çok defa, Hazreti Peygamberden rivayet etmiş olduğu hadislerde lâhn yapar ve onun, “hana yalan isnâd eden kimse, cehennemdeki yerine hazırlansın” hadisi şerîfinin muhatabı mevkî'ine düşer; çünkü Hazreti Peygamber, lâhn yapmazdı. Ondan hadis rivayet eden kimse ise, lâhn yapmak suretiyle ona yalan isnâd etmiş olur”.¹⁸⁸

Lâhn üzere alınan bir hadisin, yine lâhn üzere mi yoksa bu lâhnın

184 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 188; es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 310. Bu hususta gelen çeşitli haberler için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 319-321.

185 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 188.

186 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 234.

187 Aynı yer.

188 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 191. İsmâ'îl İbn Ebî Hâlid, çok lâhn yapanlardan birisi idi. Huseyîm'den nakledilen bir haber, burada lâhnın güzel bir örneğini teşkil eder. Huseyîm der ki: İsmâ'îl İbn Ebî Hâlid, Hazreti Peygamberin aşhabına mülâkâ olmuş bir *fâhiṣu'l-lâhn* idi ve çok'deşa söyle derdi: Haddesenâ fulân an Abûhu.

düzeltilerek aslina uygun bir şekilde mi rivayet edileceği hususunda, hadisçiler uyuşamamışlardır. Bazıları, meselâ Muhammed İbn Sîrîn, Recâ İbn Hayve, el-Qâsim İbn Muhammed, Ebû Ma'mer, İsmâ'îl İbn Ebî Hâlid, Sufyân, Mâlik İbn Enes gibi hadisçiler, lâhn üzere alınan bir hadisin yine aynı şekilde rivayet edilmesi lâzım geldiğini ileri sürmüşlerdir. İbnu's-Salâh'a göre bu hadisçilerin istinad ettikleri husus, hadislerin, lâfz üzere, yâni, işitildiği şekilde rivayet edilmesi esasıdır.¹⁸⁹ El-Hasan el-Basri, eş-Şâ'bî, İbrâhîm en-Nâha'i, el-A'meş, el-Evzâ'i ve Abdullah İbnu'l-Mubârek gibi bir çok hadisçiler ise lâhnin düzeltilmesi ve hadisin doğru bir şekilde rivayet edilmesi lüzumu üzerinde ittifak etmişlerdir. İbnu's-Salâh'a göre, hadisçilerin çoğu bu fikirdedir ve doğru olanı da budur.¹⁹⁰

f. Râvi, bir hadisi iki veya daha fazla kimselerden işittiği zaman, eğer bu hadisler arasında lâfız bakımından bazı farklar olmakla beraber, manâ bakımından herhangi bir değişiklik yoksa, hadisi bir tek isnâd altında naklede ve hadisin lâfzinin hangi râviye ait olduğunu ayrıca belirtir. Meselâ, Muslim İbnu'l-Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde ekseriya söyle bir usûlü takib eder: *Haddesenâ Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Ebû Sa'id el-Esec kilâhumâ an Ebî Hâlid, qâle Ebû Bekr....* Bu şekilde verdiği isnâdla hadisi iki kişiden aldığı gösterdikten sonra *qâle Ebû Bekr* demek suretiyle de hadis lâfzinin Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'ye ait olduğunu belirtir.¹⁹¹

Eğer râvi, muhtelif isnâdlarla gelen aynı hadisin, yalnız bir isnâda ait olan lâfzini almaz ve lâfzlar arasında bir bireştirme yaparsa, aralarındaki manânın birliğine işaret etmek üzere şöyle bir ibare kullanır: *ahberanâ fulân ve fulân, ve teqârabâ fi'l-lafzi, qâlâ...*, yâni, "fulan ve fulan bana haber verdiler, söylediklerinin manâsı hemen hemen aynıdır, bunlar derler ki...".¹⁹²

g. Râvinin, şeyhinden sonraki râvilerin isim ve neseblerinin zikri hususunda şeyhine tâbi olması gereklidir. Eğer şeyhi, hadisin isnâdında zikrettiği râvinin yalnız ismini verirse, râvinin aynı ismi vermesi ve o ismin nesebinin zikretmemesi lâzımdır. Bununla beraber, ismi, nesebin zikretmek suretiyle tafsıl etmek lüzumunu hissederse, ayrı bir fasilda bunu verebilir.

189 Bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, s. 191.

190 Aynı yer.

191 Aynı eser, s. 194.

192 Aynı yer ve es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 321.

Eğer şeyh, aynı râviye ait müteaddit hadisleri, birbiri arkasından sıralarken ilk hadisin isnâdında râvinin isim ve nesebini bütün uzunluğu ile sıralar ve ondan sonraki hadislerde yalnız ismi vermekle iktifa ederse, şeyhten rivayet eden râvinin, her hadisin başında, diğer râvinin isim ve nesebini bütün uzunluğu ile zikretmesi căiz olur.¹⁹³

Aynı isnâdı ihtiva eden hadîs sahîfe ve kitaplarının rivayetinde isnâdının, ilk hadisin başında zikredilip diğer hadislerde zikredilmemesi, bütün hadîşçilerin tatbik ettikleri usullerden biridir. Ancak, diğer hadîslere başlarken *ve bî'l-isnâd* veya *ve bi'hî* gibi tabirlerin konulması gereklidir. Aynı isnâdla manâsına gelen bu tabirler, birinci hadisin başında zikredilen isnâdının yerine kâim olur. Meselâ Ebû Hurayra'dan rivayet eden Hemmâm İbn Munebbih'in 150 kadar hadisi ihtiva eden meşhur sahîfesi bu şekilde nakledilmiştir. Sahîfeyi, Hemmâmdan Ma'mer İbn Râşîd, ondan da Abdurazzâk İbn Hemmâm rivayet etmiştir ve her hadisin başında Abdurazzâk -Ma'mer-Hemmâm-Ebû Hurayra isnâdı yer alır. Fakat, bu sahîfeden nakiller yapan bütün hadîs eserleri (meselâ Ahmed İbn Hanbel'in *Musned'i*), birinci hadîste isnâdını zikretmiş, ikinci ve onu takip eden hadîslerde ise onu kaldırarak "aynı isnâdla" manâsına gelen *ve bî'l-isnâd* veya *ve bi-isnâdihi* gibi tabirler kullanmışlardır.¹⁹⁴

h. Hadisin isnâdı ile metnini takdim ve te'hir ile zikretmek, yâni önce metni sonra isnâdı vermek, yahut isnâdının yarısını metnin başında diğer yarısını da metinden sonra nakletmek umumiyetle tecvîz edilmiştir ve bu şekilde rivayet edilen hadîs muttasıl sayılır. Bununla beraber, bir râvi, isnâdı bu bölünmüş şekliyle şeyhinden işitmiş ve sonra onu metne takdim ederek rivayet etmişse, hadîsin manâ üzere rivayetini tecvîz edenler tarafından makbul sayılmış, fakat onun, işitildiği gibi rivayet edilmesi gerektiğini ileri sürenler tarafından kabul edilmemiştir.¹⁹⁵

i. Bir râvi, isnâdiyle birlikte bir hadîsi zikrettikten sonra ikinci bir isnâd zikreder ve bunun sonuna *mislehû* veya *nahvehû* gibi tabirler ilâve ederse, bu, aynı hadîsin iki isnâd vasıtâsiyle alındığına delâlet eder. Fakat Şu'be İbnu'l-Haccâc, ikinci hadîsin zikredilmemesi sureti

193 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 195; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 322; el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kifâye*, s. 215.

194 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kifâye*, s. 214. Burada el-Hatîb, Hemmâm İbn Munebbih'in nüshası gibi diğer bazı nüshaların daha isimlerini verir. Meselâ, Ebu'l-Yemân - Şu'ayb-Ebu'z-Zinâd -el-A'râc-Ebû Hurayra ve yine Ebu'l-Yemân-Şu'ayb-Nâfi'-İbn Omer isnâdlarıyle gelen nüshalar bunlardandır.

195 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 198; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 326.

tiyle yapılan bu kısaltmayı tecviz etmemekle beraber,¹⁹⁶ diğer bazı imamlar, râvinin, hâfız ve zâbit olması halinde böyle bir tasarrufta bulunmasını mahzurlu saymamışlardır. Diğer bir ihtilâf, *mislehû* ve *nahvehû* tabirleri üzerinde çıkmıştır. Şu'be, *mislehû* tabiri, rivayete kifâyet etmez, *nahvehû* tabirinde de şüphe vardır, derken, Sufyân es-Sevîr *mislehû* tabiri hakkında, kifâyet eder, demiş, buna mukabil Yahâ İbn Ma'in ise *mislehû* tabiri ile rivayeti tecviz etmiş ve fakat *nahvehû* tabirine iltifat etmemiştir¹⁹⁷. Ancak bu da manâ üzere rivayeti tecviz etmeyenlere göredir. Diğerlerine göre ise *mislehû* ile *nahvehû* arasında hiç bir fark yoktur.¹⁹⁸

j. Râvinin, isnâdiyle birlikte hadîs metninin ancak bir kısmını işittiği halde tamamını rivayet etmesi umumiyetle tecviz edilmemiştir. Böyle hallerde, gerek şeyh olsun gerekse ondan rivayet eden kimse olsun hadîsin zikredilen kısmını rivayet ettikten sonra *zekere'l-hadîs* yahut *zekere'l-hadîs bi-tülihi* gibi ibareler kullanır. Bununla beraber, şeyh ve râvi, hadîsin metnini tam olarak biliyorlarsa tamatının zikrine bazıları cevaz vermişlerdir. İbnu's-Salâh'a göre böyle bir rivayet, hadîsin bir kısmında semâ' mevcut olmakla beraber icazet tarîkiyle câiz olur.¹⁹⁹

k. Nêbi ve Rasûl lafızlarının değişik olarak zikredilmesinde, umumiyetle herhangi bir mahzur görülmemiştir. Herne kadar Abdullah İbn Ahmed İbn Hanbel'den, babası Ahmed'in, Rasûl yerine Nêbi yazmış olan bir hadîşçinin kitabını düzelttiğine dair bir haber nakledilmişse de el-Hatîb, bunun lüzumsuz olduğunu ve Ahmed İbn Hanbel'den, bunda herhangi bir mahzur olmadığını dair ayrı bir haber de nakledildiğini zikretmiş, ayrıca onun, manâ üzere rivayeti tecviz edenlerden olduğunu sözlerine ilâve etmiştir.²⁰⁰

39. Hadîslerin manâ üzere rivayet edilmesi.

Sahabe, rivayetin mes'uliyetini müdrik olarak, Hazreti Peygamberden nakletmiş olduğu hadîslerde büyük bir titizlik gösteriyor, değil bir kelime değişikliğine, aynı kelimenin cümle içerisinde yer değiştirmesine bile rıza göstermiyordu. Hadîs rivayet edenlerin, bir sözü, Hazreti

196 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 214, Rivayet edilen bir habere göre Şu'be *fülân an fusân mislehû*, hadîs değildir, demiştir.

197 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, 213-124.

198 Aynı yer ve Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 199.

199 Bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, s. 200.

200 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, 244.

Peygamberin ağızından harf harf ve kelime kelime nasıl işitmişse aynen rivayet etmesini şart koşuyorlardı. Meselâ Abdullah İbn Omer, *meselu'l-munâfiqi ke-meseli's-şâti'l-â'ireti beyne'l-ganemeyn* hadisini... *ke-meseli's-şâti'r-râbitati beyne'l-ganemeyn* şeklinde manayı bozmayan bir kelime değişikliğiyle rivayet eden kimseyi azarlamış ve “yazıklar olsun sana, Hazreti Peygambere yalan isnâd etme” demiştir.²⁰¹ Keza yine İbn Omer, İslâmın beş şartını birbiri arkasına sıralayarak sayan bir kimseye Ramazan orucunu beşinci şart olarak sona almasını ihtar etmiş ve Hazreti Peygamberin ağızından nasıl işitti ise öyle rivayet etmesini söylemiştir.²⁰²

Sahabeden sonra gelen tâbi'ûn ve etbâ'u't-tâbi'in devrinde de hadislerin, Hazreti Peygamberden işitildiği şekilde rivayet edilmesi üzerinde bir çok hadisçiler ittifak etmişlerdir. Meselâ, el-Qâsim İbn Muhammed, Muhammed İbn Sîrîn, İbrâhîm İbn Meysere, Abdurrahmân İbn Mehdi, Recâ İbn Hayve, Sufyân İbn Uyeyne, Abdu'l-Vâris ve Yezîd İbn Zuray' bunlardandır. Hadislerin lafzen rivayeti hususunda, bu muhaddisler tarafından ileri sürülen delillerin başında Hazreti Peygamberin *naddara'llâhu'mra'en semi'a maqâleti fe-va'âhâ summe eddâhâ kemâ semi'ahâ...* “benim sözümü iştip ezberleyen ve sonra da işittiği gibi rivayet eden kimselerin Allah yüzünü ağartsın...”²⁰³ hadisi gelir. Diğer bir cihet, Hazreti Peygamberin, araplar arasında en fasîh konuşan ve kendisine *cevâmi'u-l-kelim* verilen bir kimse oluşudur. Bu ise onun hadislerinin, manâ üzere rivayetini güçleştirir ve değişik lafızlarla naklinde, manânın bozulmasına müncer olur. Nitekim, yukarıda zikredilen hadisin devamında, *fe-rubbe hâmili fiqhîn ilâ men huve esqahu minhu* yâni, “olabilir ki sizde fikih hâmili olan kimseler, kendilerinde daha fakih bir kimseye ulaştırırlar” ibareleri yer alır. Bu ise, hadislerin ifade ettikleri manâların, herkes tarafından aynı derecede anlaşılamayacağına delâlet eder. Her ne kadar bir talebe ile şeyhi arasında alnıp rivayet edilen bir hadiste manâ değişimi farkedilmese de Hazreti Peygamberden işitildikten iki veya üç asır sonra değişik lafızlarla rivayet edilen aynı hadîsde manâ bakımından belirli farklar meydana gelebilir.

Hadislerin lafzen rivayetini şart koşan hadisçiler tarafından ileri sürülmüş olan bu gibi mütalaalara rağmen, aralarında bir çok sahabenin de bulunduğu büyük bir hadîşçi grubunun, hadislerin manâ yô-

201 Aynı eser, s. 173.

202 Aynı eser, s. 176.

203 Aynı eser, s. 173. Burada hadisin başka varyantları da zikredilmiştir.

nünden rivayet edilmesine cevaz verdikleri ve kendilerinin de bu yolda hadis rivayet ettiğleri görülmektedir. Meselâ, Alî İbn Ebî Tâlib, Abdül-lah İbn Abbâs, Enes İbn Mâlik, Ebu'd-Derdâ', Vâsile İbnu'l-Esqâ', Ebû Hurayra, el-Hasan el-Basrî, eş-Şâ'bî, Amr İbn Dînâr, İbrâhîm en-Nâha'î, Mucâhid, İkrime bu mevzuda zikredilen isimlerden bazilaridir. Bunlardan nakledilen ve manâ üzere rivayeti tevciz eden haberler ise pek çoktur. Meselâ, Mekhûl eş-Şâ'mî, yukarıda ismi geçen meşhur sahabî Vâsile İbnu'l-Esqâ'a gelerek hiç bir eksiklik veya fazlalık yapmadan Hazreti Peygamberden işitmiş olduğu bir hadis rivayet etmesini istemistiştir. Vâsile, ona, akşam Kur'anı Kerîm okurken hiç *elîf* veya *vav* ilâve edip etmediğini sormuş, o da “*hifzımız o derece olmadığı için böyle ilâveler bazen oluyor*” demiştir. Bunun üzerine Vâsile İbnu'l-Esqâ' ona şu cevabı vermiştir: “*Bu Kur'anı Kerîm, hergün elinizde ve onu gece gündüz okuyorsunuz; (böyle olduğu halde ona bazan vâv bazan elîf ilâve ediyorsunuz). Biz ise Hazreti Peygamberden bir veya iki defa işitmiş olduğumuz hadisleri rivayet ediyoruz; bunları size manâ üzere nakledesek bu sizin için kâfidir*”.²⁰⁴ Yine sahabeden Ebû Sa'id el-Hudrî der ki: “*Hadîs dinlemek için sekiz on kişi Hazreti Peygamberin etrafına oturur ve dinlerdik. İçimizden, bu dinlediklerimizi aynen tekrar eden iki kişi belki çıkmazdı; fakat hepimiz de tekrarladığımız zaman manâlarda hiç bir fark olmazdı*”.²⁰⁵ Meşhur tâbiî'î el-Hasan el-Basrî, kendisine “*bugün bize bir hadîs rivayet ediyorsun, ertesi gün ise aynı hadîsi başka sözlerle naklediyorsun*” denildiği zaman şu cevabı vermiştir: “*Manâda isabet etmişsem bunda bir mahzur yoktur*”.²⁰⁶

Hadislerin manâ üzere rivayetini teeviz edenlerin ileri sürdükleri delillerin bir kısmı, yine Hazreti Peygamberin hadisleri arasında görülür. Sahabeden bazıları, Hazreti Peygambere, kendisinden işittikleri hadisleri, işittikleri şekilde tekrar etmeye muktedir olmadıklarını söylemekleri zaman Hazreti Peygamber onlara şu cevabı vermiştir: “*Manâda isabet ettiğiniz zaman onları rivayet etmenizde bir mahzur yoktur*”²⁰⁷ Nitekim, sahabenin büyük bir ekseriyeti de, Hazreti Peygamberden rivayet edilen bu ve buna benzer haberlere istinaden, ondan bir hadis nakletmekleri zaman hadisin sonuna *ev kemâ qâl* ibaresini eklemiştir. “*Yahut buna benzer bir şey söyledi*” manâsına gelen bu ibare, sahabenin,

²⁰⁴ Aynı eser, s. 204.

²⁰⁵ Aynı eser, s. 205.

²⁰⁶ Aynı eser, s. 207.

²⁰⁷ Aynı eser, s. 200. Hadisin bir başka varyantında Hazreti Peygamber “*halâli haram, haramı halâl kılmadığınız ve manâda da isabet ettiğiniz zaman rivayet etmenizde bir beiş yoktur*” buyurmuştur.

naklettilerini hadislerin lafizdan ziyade manâya istinad ettiğini açıkça göstermektedir. Keza sahabenin, "Hazreti Peygamber bize şunu emretti" veya "Hazreti Peygamber bizi şundan nehyetti" gibi ibarelerle onun sunnet ve hadisini nakletmeleri de tamamıyla manâya dayanan bir rivayet şeklidir.

Gerek sahabe ve gerekse sahabeden sonra gelen nesiller, hadislerin manâ yönünden rivayet edilmesini hoş karşılamış olmakla beraber, bu rivayetin doğruluğuna güvenebilmek için rivayet sâhibinde bazı şartlar aramışlardır. Gerçekte bu şartlar, râviler tarafından lafızları değiştirilerek rivayet edilen hadislerin, manâlarında da her hangi ufak bir değişiklik ihtimalini önlemek maksadıyla ortaya konulmuştur. Bu şartların en mühimleri şu bir kaç maddede zikredilebilir: 1. Hadis râvisinin, sarf ve nahîv kâidelerine tam manâsiyle vâkif olması, 2. Lugat ilmine sâhip olması, 3. Lafızların delâlet ettiği manayı iyice bilmesi, 4. Bir hadisi, değişik lafızlarla rivayet ettiği zaman, o hadisin, Hazreti Peygamberin kasdetmiş olduğu manayı aynen verdiğine her bakımından kanaat getirmesi. Bu gibi şartları şahsında cemetmeyen bir şahıs, hadisin asıl lafızlarını terkedip, onların yerine koyacağlı lafızlarla hadisin manâsını bozup bozmayacağını bilemeyeceği veya hadis metninde yapacağı bazı takdim ve te'hîrlerle hadisin manâsında değişiklik yapıp yapmayacağıni anlayamayacağı için, rivayeti tecvîz edilmemiştir. Zira manâda herhangi bir değişiklik meydana gelirse râvi, yalancı mevkîine düşer ve Hazreti Peygamberin "bana yalan isnâd eden kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" hadisinin muhatabı olur. Bu sebeplerdir ki biz, hadisleri lafızlarıyla rivayet etmek kudretini gösteremeyen, zikrettiğimiz bu hadis dolayısıyla de manâ üzere rivayete cesaret edemeyen bir çok sahabının "biz yorulduk ve ihtiyarladık; Hazreti Peygamberden hadis rivayet etmek çok güçtür" diyerek hadis rivayetinden çekindiklerini görürüz.²⁰⁸ Rivayet edenler ise, rivayetin ağır mes'ûliyetini müdrik olarak bu sahada büyük gayretler sarfetmişlerdir.

I S N Â D

40. Isnâdın tarifi.

İslâmiyetin zuhurundan bu yana, dine taaluk eden meselelerin naklinde, tatbik edilen yolun açık bir şekilde ortaya konulması, bu meselelerin doğruluğuna ve güvenilir olmasına inanmak bakımından, za-

208 el-Hatîb el-Bağdâdî, el-Kîfâye, 171

ruri görülmüştür. Hazreti Peygamberin her hangi bir mesele hakkındaki beyanı iştilip nakledildiği zaman, haberin dikkati çeken hususiyeti nazarı itibara alınmadan, doğruluk derecesi araştırılmış ve onu nakleden şahsa, bunu kimden işittiği, hangi yolla ve nasıl aldığı sorulmuştur. Bir başka ifade ile, haberciden, haberinin doğruluğuna dair itimada şayan bir *sened* istenmiştir. Bu itibarla, *sened* tabiri, rivayet sisteminde, hadis metninin takip ettiği yolu haber vermek manâsında istilâh olarak kullanılmış olmakla beraber, aynı manâda kullanılan *isnâd* kelimesi, daha çok şöhret kazanmış ve tarifinde “hadis metnini, kaynağına kadar ulaştırmaktır” denilmiştir.²⁰⁹ Nitekim aynı kelimenin, ismi fâil olarak kullanılan manâsı “hadis metnini, kaynağına kadar ulaştıran kimse” (*musnid*) olduğu gibi, mef’ûl manâsı da (yâni *musned*), isnâdı kaynağa kadar ulaşmış haberlerdir. Mammafih, bu kelime, isnâd manâsında kullanıldığı gibi, sahabe tarafından rivayet edilen haberleri muhtevi kitaplara da itlak olunmuştur.²¹⁰

41. İsnâdin değeri.

Haberin kaynağna kadar, nakiller yolu ile ulaşma metodu, İslâmîyetin zuhurundan sonra tatbik edilmiş olması bakımından sadece müslümanlara has bir metodtur ve İslâmîyetten önce böyle bir tathikat görülmemektedir. Ibn Hazm’ın dediği gibi “*siqa* (güvenilir) kimselerin, yine *siqa* (güvenilir) kimselerden, Hazreti Peygambere kadar, muttasıl bir şekilde haber nakletmeleri, Allah’ın müslümanlara bahsettiği bir nimettir. Sâir milletlerde bu yoktur. Her ne kadar yahudilerde ırsâl ve i’âl yolu ile bazı nakiller görülürse de hakikatte, rivayet başlangıcı ile Hazreti Mûsâ arasında otuz asırlık bir mesafe vardır ve bu, müslümanlarla Muhammed (A.S.) arasındaki yakınlık gibi değildir. Hristiyanlarda talâkin tahrîmi hakkında gelen bir haberden başka bu yolla nakledilmiş hiç bir şey yoktur. Yalana istinâd eden nakiller ise hem yahudilerde ve hem de hristiyanlarda fazlasıyla mevcuttur”.²¹¹

İsnâdin, hadis rivayetinde ve dolayısıyle İslâmîyetteki ehemmiyetine dair, hadis imamlarından muhtelif sözler nakledilmektedir. Meselâ, Muhammed İbn Sirîn (Ö. 110) in “bu ilim dindir; dinini kimden aldığına dikkat et”,²¹² Sufyân es-Sevri (Ö. 161) nin “*isnâd, mu’mînin silâ-*

209 Cemalu’d-Dîn el-Qâsimî, *Qavâ’idu’t-tâhdîs*, s. 186.

210 Aynı yer.

211 es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî*, s. 358; el-Qâsimî, *Qavâ’idu’t-tâhdîs*, s. 185.

212 Muslim, *Sahîh* (Nevevî şerhi), I. 44.

hıdır”,²¹³ Abdullah İbnu'l-Mubârek (Ö. 181) in “isnâd dindendir; o olmasa idi, isteyen istedigini söylerdi”,²¹⁴ Ahmed İbn Hanbel (Ö. 241) in “âlı isnâd için seyahata çıkmak, önceki nesillerden bize intikal eden bir sunnettir. Nitekim Abdullah'ın ashabı, Kûfe'den Medîne'ye rihlet ederek Omer'den dinliyorlar ve öğreniyorlardı”,²¹⁵ Muhammed İbn Eslem et-Tüsî'nin “isnâdin yakınılığı (âlı isnâd), Allah'a yakınlık”²¹⁶ gibi sözleri, bunlardan bazılarını teşkil eder. Bu sözler, hadîşçiler arasında isnâda verilen değeri gösterdiği gibi, birbirinden farklı senelerde vefat eden kimselere ait olması bakımından, bu değerin muhtelif devirlerdeki dereceleri hakkında da açık bir fikir verir.

42. Hadîs rivayetinde ilk isnâd tatbiki.

Muhtelif hadîs imamlarına ait yukarıda nakletmiş olduğumuz ibârelerin ilki, Muhammed İbn Sîrîn (Ö. 110) in “bu ilim dindir; dinini kimden aldığına dikkat et” sözüdür. Bu sözde, hadîşçileri, rivayet etmiş oldukları hadîşleri kimlerden aldıklarını araştırmaya davet eden açık bir ifade tarzı görülür. İbarede kullanılan *îlim* kelimesiyle hadîs ve sunnet kasdedilmiş ve dinin esası olması bakımından da bunlara *dîn* denilmekle iktifa olunmuştur. Bu sözün sâhibi Muhammed İbn Sîrîn, Hicrî 110 senesinde vefat ettiğine göre, hadîs rivayet edenlerin hal ve meşreplerinin araştırılmasına onun orta yaşılarında, yâni, ilk Hicrî asırın ikinci yarısında başlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Filhâkika, yine Muhammed İbn Sîrîn'den nakledilen bir haber, bize şu hususu açıklamaktadır: İlk zamanlarda halk, isnâd sormuyordu; fakat fitne vâki' olduktan sonra onu sorarak sunnet ehlinden olanların hadîşlerini almağa, bid'at ehlinden olanların hadîşlerini terketmeye başladılar.²¹⁷

Muhammed İbn Sîrîn'den nakledilen bu iki söz arasında belirli bir münasebet vardır ve muhtemelen onun, fitne olarak zikrettiği hâdisi, ilk Emevi halifesî Mu'âviye'nin ölümüyle yerine geçen oğlu Yezîd'e, Abdullah İbnu'z-Zübeyr ve taraftarlarının bi'at etmemesiyle zuhur eden dâhilî harptir. Her ne kadar târihte, Hazreti Osmân'ın katli, şî'a ve havariç firkalarının zehuru ve bunları takiben Cemîl vak'asının cereyanı ile daha sonraları Veliid İbn Yezîd'in öldürülmesi (Hicrî 126) ve buna muvazi olarak çıkan hâdiseler de fitne olarak isimlendirilmişse

213 el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhdîs*, s. 186.

214 Muslim, *Sahîh* (Nevevi şerhi), I. 45; el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhdîs*, s. 186.

215 es-Suyîti, *Tedribu'r-râvî*, s. 359; el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhdîs*, s. 186.

216 el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhdîs*, s. 186.

217 Muslim, *Sahîh* (Nevevi şerhi), I. 44; İbn Ebî Hâtim, *Kütâbu'l-Cerh ve't-tâ'dîl*, I./1,28; el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 122.

de birincisi, Muhammed İbn Sîrîn için çok erken, ikincisi ise onun vefatından sonra zuhur eden hâdiselerdir ve onun, bu hâdiseleri kasdederek isnâd hakkında haber vermesi imkânsız görülmektedir. Bu itibarla, yukarıda da kaydedildiği gibi, hadis râvilerinin sıkı bir şekilde kontrole tâbi tutulmasına ve rivayet edilen hâdislere isnâd tatbikinin başlamasına sebep olan hâdiseler, Muhammed İbn Sîrîn'in orta yaşılarında cereyân eden Abdullah İbnu'z-Zubeyr isyanından başka bir şey değildir.

Fitne olarak isimlendirilen bu dâhilî harpler, geniş çapta hadis uydurulmasına ve bu hadislerin müslümanlar arasında yayılmasına sebep olmuştur. Maamâfih, bu karışıklıkların hadis vaz'ı için kesin bir başlangıç târihi olduğu iddia edilemez. Çünkü, daha İslâmîyetin başlangıcında zuhur eden anlaşmazlık, üçüncü halife Osmân'ın katli ile Cemel vak'asını doğuran hâdiseler, Ali ile Muâviye arasındaki husumetler, şahîs, kabile ve hattâ şehrîler arasındaki fazilet ve üstünlük yarışmaları, bir çok kimseleri hadis uydurmağa sevketmiştir. Ancak, bunlar İslâmîyetin ilk günlerinde belirsiz denecek derecede azdı. Hazreti Peygamberin en hayırlı ümmeti olmak şerefini taşıyan sahabe, heyecan dolu bir imanla bu gibi hâdiseleri, elliinden geldiği kadar önlemeğe çalıyordu. Fakat fetihlerin çoğalması, İslâm ülkesinin genişlemesi, İslâm topluluğu içerisinde sahabenin sâhibî olduğu heyecan ve imandan uzak fûrs, rum, berberî ve daha bir çok karışık unsurların girmesi, yeni kurulmuş olan düzeni sarsmağa kâfi geldi. Her karışık unsur, kendi çıkarı için hadis uydurmaktan çekinmedi. Halk ise, bu hadislerin sahîhini sakîminden ayırt edecek durumda değildi. İşte bu durum, hadisçileri harekete geçirdi; sahîh hadislerin, uydurma hadisler arasında kaybolmasını önlemek için her hadis râvisinden güvenilir birer *sened* istemeğe başladılar. *Sened*'siz hadislere iltifat etmediler; fakat, *senediyle* birlikte nakledilen her hadisi de ayrı bir kontrole tâbi tuttular. Son sahabilerin yaşadığı devirlerde başlayan bu hareketler, İslâmîyetin ikinci kaynağını teşkil eden hadislerin, bize, doğru ve güvenilir bir şekilde intikalini sağladı.

43. Isnâdın çeşitleri.

Isnâdlar, ihtiva ettikleri râvî adedinin azlığı veya çokluğu bakımından iki gruba ayrılırlar. Bir isnâd içerisinde, Hazreti Peygambere kadar ismi zikredilen râvî adedi ne kadar az ise, o isnâdla, hadisi en son rivayet eden râvinin, Hazreti Peygambere yakınılığı da o nisbetté fazla addedilir. Bu çeşit isnâdlara *âli* sıfatı itlak olumuştur. Meşhur hadisçiler, dâima isnâdî *âli* olan kimselerden hadis almayı tercih etmişlerdir;

çünkü, isnâdin Hazreti Peygambere yakınlığı, Allaha yakınlık gibidir.²¹⁸ Hâdîşîler arasında âlî isnâd talebi, bir tek hadis için dahi olsa, uzun ve meşakkatli seyahatlere sebep olmuştur. Meselâ, sahabeden Ebû Eyyûb el-Ensârî, Hazreti Peygamberden işitmiş olduğu bir tek hadis hakkında sual sormak için, o sıralarda Mîsr'da bulunan Uqba İbn Âmir'in yanına gitmek lüzumunu duymuştur; çünkü, o hadisi kendisiyle Uqba'dan başka işten bir kimse kalmamıştır. Onu, Medine'den Mîsr'a kadar bu uzun yolculuğa sevkeden âmil, bir hadisi doğrudan doğruya Hazreti Peygamberin ağızından işten bir kimseden tekrar duymak arzusudur. Eğer istese idi, Medîne'de bir çok kimselerden, ancak ikinci elden olmak üzere, aynı hadisi yine de iştebilirdi.²¹⁹

Amr İbn Ebi Seleme, hadis dinlemek için el-Evzâ'i'nın yanına gelmiş ve dört günde ancak otuz hadis iştebilmiştir. Bunu az görerek el-Evzâ'i'ye şikayet ettiğinde bulduğu zaman, el-Evzâ'i, ona şu cevabı vermiştir: Dört günde otuz hadisi az mı buluyorsun? Câbir İbn Abdillah, bir hayvan satın alarak ona binmiş ve bir tek hadis öğrenmek için Mîsr'a Uqba İbn âmir'in yanına gitmiş ve sonra tekrar Medîne'ye dönmüştür. Sen ise, dört günde otuz hadisi az buluyorsun.²²⁰ Câbir İbn Abdillah da rivayet ettiği hadisin çokluğu ve Hazreti Peygambere mülâzemetiyle şöhret kazanmış bir sahabidir; fakat bir tek hadis için uzak beldelere seyahat etmekten geri kalmamıştır.

Âlî isnâd denildiği zaman, şüphesiz sahîh ve nazîf olan isnâdlar kasededilmiştir. Yoksa, isnâd içerisinde zayıf veya kezzâb (yalancı) olarak tâfsîf edilen bir kimsenin bulunması, o isnâdi âlî olmaktan çıkarır. Elbette hadîşîler bu çeşit isnâdlara iltifat etmemişlerdir. Bazan da yalancılar, isnâdin değerini artırmak için râvî isimleri arasında azaltma yapabilirler; bu da hadîşîler tarafından gayet kolay bir şekilde tesbit edilmiştir. Muttasıl olmayan isnâdlar, âlî isnâdlardan sayılmazlar.

Âlî isnâdlarda yakınlık, Hazreti Peygambere nisbetle mülâhaza edildiği zaman, bunlara *hakîkî* vasfi itlak olunur. Bir de meşhur hadis imamlarına yahutta *kutub-i-sitte* veya diğer bazı mutemed hadis kitaplarına nisbetle âlî olan isnâdlar vardır; bunlara da *âlî nisbî isnâdlar* denilmiştir. Meselâ, Huseyîm İbn Beşîr, İbn Cureyc, Abdurrahmân İbn Amr el-Evzâ'i, Mâlik İbn Enes, Sufyân es-Sevî, Şu'be İbnu'l-Haccâc, Zuheyr İbn Mu'âviye ve Hammâd İbn Zeyd gibi bir çok hadis imamları-

218 Ibnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hadîs*, s. 21., cl-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tahdîs*, s. 186.

219 el-Hâkim Ebû Abdillâh, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 7.

220 Aynı eser, s. 8.

na nisbetle vücuda gelen yakınlık, bu imamlarla Hazreti Peygamber arasında ismini zikredilen râvi adedi çok olsa bile, isnâdi âlî mertebesine çıkarır. Ancak yukarıda da söylendiği gibi isnâdin bu ulviliği, imamlarla nisbetle olduğu için *hakîki* değil *nisbî*'dir.

Âli nisbî isnâdlar, dört grupta mütalaa edilmişlerdir:

a) *Muvâfaqat*: Meşhur hadîs musannıflarından birisinin şeyhine, bir başka rivayet zinciriyle vâsil olmaktadır. Ancak bu rivayet zinciri, musannıftan gelmesi düşünülen rivayet zincirine nisbetle daha kısa ve râvi adedi bakımından daha azdır. Meselâ bunu şematik olarak şu şekilde izah edebiliriz:

1. El-Buhârî an Quteybe...

2. Fulân Ibn Fulân an Fulân an Fulân an Quteybe...

3. Fulân Ibn Fulân an Fulân an Fulân an el-Buhârî an Quteybe...

1- El-Buhârî, Quteybe'den bir hadîs rivayet etmiştir; bilindiği gibi Quteybe onun şeyhidir.

2- Fulân Ibn Fulân, aynı hadisi Quteybe'den iki râvi vasıtasiyle almıştır.

3- Fakat, Fulân Ibn Fulân, bu hadisi Quteybe'den El-Buhârî vasıtasiyle gelen bir isnâdlı almış olsa idi, Quteybe ile aralarında üç râvi bulunacaktı. Bu bakımından, 2. deki isnâd, 3. deki isnâda nazaran daha kısadır ve musannif el-Buhârî'den gayri bir râvi vasıtasiyle rivayet edilmiştir. Isnâdin bu şekiline *muvâfaqat* denir.

b) *Bedel*: Aynen muvâfakat gibidir; ancak buradaki fark, musannıflardan birinin şeyhine değil şeyhinin şeyhine vâsil olmaktadır. Eğer yukarıdaki şemaya, Quteybe'den sonra, onun herhangi bir şeyhinin ismi ilâve edilirse *bedel* için bir misâl teşkil eder.

c) *Müsâvât*: Meşhur musannıflardan birisinin, rivayet etmiş olduğu herhangi bir hadisin isnâdında, meselâ ya tâbi'iye, yahut sahabîye, yahutta Hazreti Peygambere kadar olan râvi sayısı ile, faraza musannıftan bir müddet sonra yaşamış herhangi bir kimsenin rivayet etmiş olduğu aynı hadisin isnâdında, yine ya tâbi'i veya sahabî yahutta Hazreti Peygambere kadar olan râvi sayısının aynı olmasıdır. Bunu da şöyle bir misalle izah edebiliriz:

1. Muslim an Fulân an Fulân an Fulân an Fulân an Rasûli'llâh (S. A.)

2. Fulân Ibn Fulân an Fulân an Fulân an Fulân an Fulân an Rasûli'llâh (S. A.)...

Bu misalde, *Sahîh* sâhibi Muslim ile Hazreti Peygamber arasında dört râvi vardır. Keza aynı hadisi rivayet eden Fulân İbn Fulân ile Hazreti Peygamber arasında da yine o kadar râvi görülür. Bu, isnâdta müsâvâtı teşkil eder.

d) *Musâfaha* : Aynen müsâvât gibidir; ancak aralarındaki yegâne fark, burada, müsâvâtın, müsannifla değil onun talebelerinden birisi ile veya şeyhi ile yahutta şeyhinin şeyhi ile meydana gelmesidir. Çünkü müsâfaha, karşılaşan iki kişi arasında cereyan eder.

Bu mevzu'a başlarken isnâdların, ihtiva ettikleri râvi adedi bakımından iki gruba ayırdığını zikretmiştik. Bunlardan birincisi âlı isnâdlardır dedik ve çeşitlerini kısaca izah etmeye çalıştık. Diğer grubu, nâzil isnâdlar teşkil etmektedir. Bunlar üzerinde fazla durmayacağız. Nâzil tabiri, âlı isnâdların tamamıyla aksi manâda kullanılmıştır. Yâni, bir isnâd içerisinde fazla sayıda râvi bulunursa bu isnâd âlı olmaktan çıkar ve nâzil grubuna girer. Meselâ, Ahmed İbn Hanbel, normal olarak Hazreti Peygamberden rivayet edilen bir hadisi dört râvi vasıtasiyle alması icab ederken altı veya daha fazla râvi vasıtasiyle almış olsa, bu isnâd, nâzil isnâdlardan addedilir.²²¹

221 Isnâd ve çeşitleri hakkında daha geniş malumat için bkz. el-Hâkim Ebû Abdillah, *Mârifet ulûmi'l-hadîs*, s. 5-14; Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 215-223; Ibn Hacer, *Nuhbatu'l-fîker*, s. 31-32; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 358-368; el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhidis*, s. 108-109; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 178-185.

IV. BÖLÜM

HADİSLERİN TAKSİMI

44. Hadislerin taksimi üzerinde bazı farklı görüşler.

Hadisler, metin ve isnâd bakımından, ya makbul yahutta merdûd addedilirler. Kabul vasfinı hâiz olan bir hadîs, ya bu vasfin en üstün derecesinde bulunur, yahutta bu derecenin altındadır. Keza red vasfinı hâiz olan hadislerde de buna benzer dereceler görülür. Her ne kadar, bu çeşit hadislerin taksimine lüzum hissedilmeyebilse de, bunlar arasında, bazan, makbul derecesine yükselenlerin olduğu da görülmüştür. Esasen bu çeşit hadisler, usûl kitaplarında ayrı ayrı taksime tâbi tutulmuş ve hepsi hakkında geniş malumat verilmiştir.

Hadislerin genel görünüşü hakkında bu kısa mütalaadan anlaşılıyor ki, makbûl olan hadîs *sahîh*, merdûd olan hadîs ise *zayıfı*tır. Bununla beraber, sahîhle zayıf arasında, zayıfin üstünde olan, fakat sahîhin üst derecesine yükselemeyen bazı hadisler daha vardır ki bunlara da *hasen* ismi verilmiştir. Es-Suyûti'ye göre, *hasen* tabiri, eş-Şâfiî'î ve el-Buhârî gibi bazı önce gelen hadîsciler tarafından kullanılmış olmakla beraber, hadislerin taksimi içerisinde ilk devirlerde girmemiştir. Onu, sahîhle zayıf arasında üçüncü bir derece olarak ilk defa zikreden el-Hattâbî (Ö.388) olmuştur.²²² Şu halde hadisler, üç kısma ayrılmıştır: *Sahîh*, *hasen* ve *zayıf*. Bütün hadîsciler arasında *meşhur* ve makbul olan taksim budur.

Bazı usûlcülerle kelâm âlimleri, ister Hazreti Peygamberden gelsin ister başkalarından gelsin, bütün haberleri iki kısma ayırmışlar ve birinci kısma *mütevâtîr*, ikinci kısma da *âhâd* (veya *vâhid*) demişlerdir.²²³ Tevatür derecesine väsil olmayan bütün haberler, *haber-i âhâd*-tan addedilmiş ve bunlar da ayrıca *meşhur*, *azîz* ve *garîb* olmak üzere

222 es-Suyûti, *Tedribu'r-râbi*, s. 21.

223 el-Cezâ'iri, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, s. 33.

üç kısma taksim edilmişlerdir.²²⁴ Hadisçiler, sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere, hadisleri üç kısma ayırdıkları zaman aslında *haber-i âhâdi* taksim etmişler, *mütavîtiri* ise bu taksimleri içerisine almamışlardır. Çünkü Hazreti Peygamberden tevatür derecesinde nakledilmiş olan bir hadis'in gerek metni gerekse isnâdi veya râvileri hakkında müzakere ve mü-nakaşa açmağa lüzum hissetmemiştirlerdir.

Burada biz tabii olarak, hadisçilerin taksimi üzerinde duracak, tarifini vermeğe çalıştığımız çeşitli hadisleri, onlarca meşhur ve maruf olan sıraya göre zikredeceğiz. Ancak, bu işe başlamadan önce, hadisçilerin taksime dâhil etmediğleri ve bu sebeple de üzerinde fazlaca durmadıkları mutâvitir hadisleri sahîh hadisler meyanında fakat onlardan önce ele alıp üzerinde biraz duracağız.

MUTEVÂTİR HADİSLER

45. Mutevâtırın tarifi.

Hadisçiler arasında meşhur olan tarife göre mutevâtır, akhn, yalan üzerine ittifak etmelerini kabul edemeyeceği kalabalık bir cemaatin, yine aynı şekilde kalabalık bir cemaatten rivayet ettikleri hadislerdir. Bu bakımdan mutevâtır bir haber, onu iştenler için zaruri bir inanç yaratır ve onun aksını iddia etmek mümkün olmaz.

Mutevâtır hadiste, râvilerin sayısı hakkında belirli bir rakam zikredilmemiştir. Esasen, haberin rivayetinde, her hangi bir kasıt olmaksızın, sayısı belli olmayan kimselerin ittifak etmeleri, buna mukabil, bu kalabalığın, yalan üzerinde birleşmeleri ihtimali de olmaması sebebiyle, bu sayının tesbitine çalışmak lüzumsuzdur. Bununla beraber, bazı kimseler, Kur'ânı Kerimden çıkardıkları bazı delillerle bu sayıyı tesbit etmeye çalışmışlardır. Meselâ bunların bir kısmı, bir hadisin tevatür derecesinde olabilmesi için onun, dört ayrı koldan rivayet edilmesi lâzım geldiğini ileri sürmüşler, diğer bir kısmı beş, yedi, on, on iki, kırk, yetmiş ve daha ileri rakamlar zikretmişlerdir. Maamafih, Kurâni Kerimde zikredilen âyetlerin veya bu âyetlerde geçen bazı rakamların, ait oldukları yerlerdeki mevzularla ilgili olması dolayısıyle, bu mevzuda kat'î birer delil olabileceklerini zikretmek güçtür.

224 İbn Hacer, *Nuhibatu'l-fiker*, s. 10-11.

46. Mutevâtilin kısımları.

Mutevâtil hadisler, ya *lafzî* ya da *manevî* olurlar.

a) *Mutevâtil lafzî*: İsnâdın başında olsun, ortasında veya sonunda olsun, bir hadisin, yukarıda zikredilen bir kalabalık tarafından riyâyet edilmesidir. Meselâ, bir veya iki tâbi'i tarafından rivayet edilmiş olan bir hadîs, sonradan, yukarıda zikredildiği vechile, kalabalık bir cemaat tarafından rivayet edilmeğe başlsa, bu hadîs, mutevâtil hadislerden addedilmez. Mutevâtil lafzinin en güzel misâli Kur'ânı Kerîmdir. Sahabeden itibaren, her devirde, söylemeyecek kadar çok sayıda müslüman tarafından nakledilmiş ve tek bir harfi değişiklige uğramadan zamanımıza kadar bu şekilde gelmiştir. Hadisler arasında mutâvâtil lafzi olanlar çok azdır. İbnu's-Salâh, bunların başında *men kezebe aleyye mute'ammiden . . .* hadisini zikretmiştir. Bu hadîsi, Hazreti Peygamberden 40, bir rivayete göre de 62 sahabî rivayet etmiştir. Bunlar arasında Cennetle tebşir edilen 10 sahabî de vardır.²²⁵

Es-Suyûti, bu gruba giren diğer bazı hadisleri daha zikretmiştir. 70 sahabî tarafından rivayet edilen *El-Mes alâ'l-huffayn*, 20 sahabî tarafından rivayet edilen *men benâ li'llâhi mesciden, . . .* hadisleri bunlardır.²²⁶

b) *Mutevâtil manevî*: Kelimenin manâsına da anlaşıldığı gibi lafzî mutabakatı olmayan ve manâ üzere rivayet edilen hadislerdir. Mâmâfîh, lafzî mutabakat olmasa bile bu hadislerde de yalan üzerinde bireleşmeleri ihtimal dâhilinde olmayan kalabalık bir cemaatin rivayeti şart koşulmuştur. Ancak böyle hadislerde tevatür derecesine yükselen husus, hadisin aşlıdır, yahut özüdür. Meselâ, râvilerden birisi "fulân kimse bir deve hediye etti" şeklinde bir haber rivayet etse bir başkası bu haberi "fulan kimse bir at hediye etti" bir diğeri "fulan kimse şu kadar kuruş hediye etti" şeklinde rivayet ederler. Bu rivayetlerde, tevatür derecesine yükselen husus, "fulan kimsenin bir şey hediye etmesi"dir.

Es-Suyûti, mutevâtil manevî hadise misal olarak Hazreti Peygamberin *ref'u'l-yedeyn fi'd-du'a'* "du'a' esnasında ellerin kaldırılması" hadisini zikretmiştir. Bu hadisin, muhtelif kaziyelerde zikredilmiş 100 kadar rivayeti vardır; bu kaziyeler tevatür derecesinde olmamakla beraber "du'a' esnasında ellerin kaldırılması", bütün rivayetlerde müsterektir ve tevatür derecesindedir.²²⁷

225 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 227.

226 Es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 374.

227 Aynı eser, s. 375.

SAHİH HADİSLER

(El-Hadîsu's-sahîh)

47. Sahîh hadîsin tarifi.

*Adalet ve zabit şartlarını hâiz râvilerin, Hazreti Peygambere kadar uzanan muttasıl bir isnâdla rivayet ettikleri, şâz ve illetten ârî musned hadislerdir.*²²⁸

Ekserî hadîşçiler tarafından kabul edilen bu tarifi açıklamak icab ederse:

1) Sahih hadîslerin râvileri, adalet ve zabit şartlarını hâiz kimseler olmalıdır. "Hadîs râvilerinde aranan şartlar" başlığı altında bu mevzu'ı incelerken "bir râvinin, rivayetinin kabul edilebilmesi için adalet ve zabit şart koşuldu" demiş, gerek adaletin ve gerekse zabitin ayrı ayrı tariflerini vermişistik.²²⁹ Rivayet zincirinin (yâni isnâdının) her hangi bir halkası (yâni râvisi), adalet ve zabit şartlarından herhangi birisini kaybetmiş olursa, hadîs, sahîh olmaktan çıkar.

2) Sahih hadîslerin isnâdları, muttasıl (musned), yâni kesiksiz olmalıdır. Bu ittisâl, şüphesiz Hazreti Peygambere kadardır ve *musned* tabirinin tarife yer alması da bunu belirtmek içindir. Çünkü ilerde görüleceği üzere, sahabenin söz ve fiillerinden ibaret olan *mevqûf* hadîslerin de isnâdları muttasıl olabilir.

Eğer isnâdtan sahabî düşerse, hadîs *mursel*, sahabînin yukarısında herhangi bir râvi düşerse *munqati'* olur. İlleride de göreceğimiz gibi, gerek mursel ve gerekse munkatî olan hadîsler, zayıf hadîsler arasında yer alır. Isnâdin Hazreti Peygambere kadar muttasıl olması, bu bakımından sahîh hadîslerde şart koşulmuştur.

3) Sahîh hadîsler, hiç bir zaman şâz olmazlar, Şâz, adalet ve zabit şartlarını hâiz olan bir râvinin -ki bunlara hadîşçiler kısaca *siqa* derler- aynı vasfi hâiz diğer râvilerin rivayetlerine muhalefetidir. Başka bir deyişle bir râvi, *siqa* olmasına rağmen, *siqa* olan diğer râvilerin rivayet ettikleri hadîslere aykırı bir hadîs rivayet ederse, o râvinin hadîsi diğer hadîsler yanında şâz olarak kalır

4) Sahîh hadîsler, hiç bir zaman ma'lûl olmazlar. İlleride de görüleceği gibi, gizli bir illeti bulunan hadîslere ma'lûl denir. Bu illet, tesbit edildiği anda, o zamana kadar sahîh olarak bilinen hadîs, sahîh olmaktan çıkar ve o illetle ma'lûl bir hadîs olur.

228 İbnu's-Sâlîh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 8; İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 18 es-Suyûtl, *Tedribu'r-râvi*, s. 22; el-Qâsimî, *Qavâ'du't-tâhîdîs*, s. 56; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hâsis*, s. 21.

229 Bkz. s. 44

Yukarıda vermiş olduğumuz tarife uyan bütün hadislerin, sahîf olarak kabulünde hiç bir tereddüt hâslı olmamakla beraber, bazı kimse-ler, bu tarife başka şartlar da ilâve etmişlerdir. Bu şartların en mühim-mi, adalet şartını hâiz iki râvinin, yine aynı vasfi hâiz iki râviden riva-yet etmesi ve bu ikili rivayetin, isnâdin başından sonuna kadar mevcut olmasıdır. Maamafih, tâli derecede kalan bu gibi şartlar, hadisçi-ler arasında iltifat görmemiş ve sahîf hadnâdiği zaman, yukarıda saydığını evsafla birlikte senedi muttasıl olan hadisler akla gelmiş-tir. Ancak, hadisçiler, bazan bu evsafın hepsinin birden her hangi bir hadiste bulunup bulunmadığı üzerinde ihtilâfa düşmüştür. Bu ba-kımdan hadisler, bazan *muttefequn aleyh*, bazan da *muhtelefun fîh* ol-muşlardır. Yine, hadisin sıhhatini teşkil eden bu sıfatların mevcudiye-tine göre sahîf hadislerin muhtelif dereceleri ortaya çıkmıştır. Bu de-receler ise, isnâdların durumuna göre, “en doğrusu” veya “en kuvvet-liyi” gibi bazı tabirlerle belirtilmiştir. Meselâ, İshâq İbn Râhûye’ye göre *esâhu'l-esânîd*, yâni isnâdların en sahihi *Ez-Zuhîr an Sâlim an ebîhi*, yâni ez-Zuhîr’ının Sâlim’den, onun da babasından rivayeti; Ali İbnu'l-Medînî’ye göre *Muhammed İbn Sîrin an Abîde an Alî*, yâni Muhammed İbn Sîrin’in Abîde’den, onun da Alî’den; Yahyâ İbn Ma'in'e göre *el-A'meş an İbrâhîm an Alqama an Abdillah İbn Mes'ûd*, yâni el-A'meş'in İbrâhîm’den, onun Alqama'dan, onun da Abdullah İbn Mes'ûd'tan rivayetleridir. Muhtelif hadisçilere göre değişen bu isnâdlar, sayfalar dolusu bir liste olarak zikredilebilir.

48 . Sahîhin kısımları.

Sahîf hadisler, *lîzâtihi* ve *ligayrihi* olmak üzere iki kısımda mü-talaa edilmişlerdir.

a) *Sahîh lîzâtihi*: Yukarıda zikretmiş olduğumuz evsafi, kendi-lerinde en mükemmel bir şekilde toplayan hadisler bu gruba dâhil olurlar. Bunlar üzerinde herhangi bir ihtilâf bahis mevzuu değildir. Esasen, sahîf hadisin yukarıda zikredilen tarifi de bu gibi hadisleri şâmildir. Sahîf lîzâtihi'nin ayrıca bir tarifi yapılmamıştır.

b) *Sahîh ligayrihi* : En yüksek kabul vasfinı hâiz olmamakla be-raber yine de sıhhatinden şüphe edilmeyen hadislerdir. İleride göre-ğimiz hasen hadisler, başka bir yonden rivayet edilmek suretiyle sıhhat kazanırlarsa, sahîf ligayrihi hadislerden addedilirler.

49 . Sahîhin, el-Buhârî ve Muslim'in rivayetlerine göre kısımlandırılması

El-Buhârî ve Muslim tarafından meydana getirilen ve *kutubu sit-te*'nin en güvenilir iki kitabı olan *el-Câmi'u's-Sâhih'ler*, sahîf hadisler

îçin birer asıl olmuş ve onların taksimi hususunda bazı hadisçilerin kaynağını teşkil etmiştir. Meselâ, el-Hâkim Ebû Abdillâh en-Naysâbûri, bu iki meşhur eseri esas ittihaz ederek sahîh hadisleri on kısma ayırmış, bunlardan beşine *muttefequn aleyh*, diğer beşine de *muhtelefun fîh* demiştir.²³⁰ El-Hâkim'e göre, *muttefequn aleyh* olan sahîh hadisler şunlardır:

1) El-Buhârî ve Muslim'in, ittifakla kitaplarında naklettiğleri hadisler. Bunlar, sahîhin en yüksek derecesini teşkil ederler. Gerek el-Buhârî ve gerekse Muslim, bu çeşit hadislerin naklinde şu şartları göz önünde bulundurmuşlardır: Hadîs rivayetiyle şöhret kazanmış iki sahabî Hazreti Peygamberden (ikiden fazla da olabilir), bu iki sahabîden meşhur iki veya daha fazla tâbi'i, bu iki veya daha fazla tâbi'iden, meşhur iki veya daha fazla etbâ'u't-tâbi'i -ki bunlar dördüncü tabakadan- dir-ethbâ'u't-tâbi'inden de el-Buhârî veya Muslim'in, adalet ve zabit bakımından şöhret kazanmış şeyhleri rivayet etmiş olacaklardır.²³¹ Ancak, sahîhin birinci derecesini teşkil eden bu gibi hadislerin sayısı on bini bulmaz.

2) Sahîhin ikinci derecesi, yine sahabîden, el-Buhârî veya Muslim'e kadar, adalet ve zabit bakımından şöhret kazanmış râvilerin rivayeti olmakla beraber her devredeki râvi adedi birin üzerinde olmamaktır. Yâni Hazreti Peygamberden birden fazla sahabî rivayet etmediği gibi, o sahabîden yalnız bir tâbi'i, o tâbi'iden yalnız bir tâbi'u't-tâbi'i, yine ondan el-Buhârî veya Muslim'in yalnız birer şeyhi rivayet etmiş olacaktır.

3) Sahîhin üçüncü derecesi, sahabeden yine iki veya daha fazla tabi'inin rivayeti olmakla beraber, tâbi'iden yalnız bir kişinin rivayet ettiği hadislerdir.

4) Sahîhin dördüncü derecesi, adalet ve zabit şartlarını hâiz râvilerin rivayeti olmakla beraber, garib ve münferid kalan hadislerdir.

5) Sahîhin beşinci derecesi, babalar vasıtâsıyla cedlerden rivayet edilen hadislerdir. Bu nevi hadisler, yalnız bu isnâdlarla gelirler ve üçüncü halkada bulunan oğlu yerine onunbabasından rivayet eden başka

230 el-Maqdisî, *Şurûtu'l-e'imme el-hamse*, s. 24; el-Cezâîrî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 70.

231 el-Hâkim Ebû Abdillâh tarafından ileri sürülen bu şart hakkında İbn Tâhir el-Maqdisî der ki: Gerek el-Buhârî ve gerekse Muslim, böyle bir şart ortaya koymamışlardır; kendilerinden de böyle bir şey nakledilmemiştir. el-Hâkim, bunları kendisi takdir etmiş ve kendi zamn üzerinde böyle bir şart ileri sürmüştür. Eğer onların kitaplarında böyle bir şart mevcut olsa idi, her halde iyi olurdu. Halbuki onun koyduğu bu kâidelerin tamamıyla aksini görürüz. (Bu konuda zikredilen misaller için bakınız: *Şurûtu'l-e'imme es-sîte*, s. 14.)

her hangi bir şahis görülmez. Meselâ, kitabımızın baş taraflarında zikri geçen Amr İbn Şu'ayb'in sahifesi bunlardandır ve ceddi Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs'tan rivayet etmiştir. Yine bu cümleden olarak Behz İbn Hakîm'in ve İyâs İbn Mu'âviye'nin babaları vasıtasiyle cedlerinden rivayet ettikleri hadis sahifeleri zikredilebilir. Her üçünün de cedleri sahabedendir, kendileri ise hadîşçiler arasında *siqa* olarak tanınan kim-selerdir.

El-Hâkim'e göre, *muttefequn aleyh* olan bu nevi hadîsler -her ne kadar el-Buhârî ve Muslim, birinci derecedeki hadîslerden başkasını kitaplarında nakletmeseler bile- diğer imamların kitaplarında yer almış ve huccet olarak kullanılmışlardır.

El-Hâkim'in tasnifinde *muhtelefun fîh* olarak yer alan hadîslere gelince, bunlar, mursel hadîsler, semâ'larını belirtmeyen ve mudellis olarak bilinen hadîşçilerin rivayetleri, *siqa* olmakla beraber hâfîza ve bilgi bakımından zayıf olan kimselerin hadîsleri ve mubtedî'adan olmak-la beraber sözlerine güvenilen kimselerin hadîsleridir.

El-Hâkim'in, hadîsleri böyle bir tasnife tâbi tutması ve dolayı-sıyla el-Buhârî ve Muslim'in, *el-Câmi'u's-Sahîhlerinde* nakledecekleri her hangi bir hadîs için bazı şartları gözönünde bulundurduklarını zik-retmesi, hadîşçiler arasında münâkaşa konusu olmuş, bazları ileri sürülen bu şartların hayali olduğunu ileri sürerken diğer bazları el-Hâkim'in daha başka şeyle kasdettiğini ortaya koymuşlardır. Biz, mevzumuzu daha fazla genişletmemek maksadiyle bu münâkaşaları zikretmiyeceğiz.

50. Mücerred Sahîhin ilk müellifleri.

Sahîh hadîsleri ilk defa toplayıp onları tasnif eden hadîşçi Ebû Abdillah Muhammed İbn İsmâ'il el-Buhârî el-Cu'ffî (194-256) dir. Bunu Ebû'l-Huseyn Muslim İbnu'l-Haccâc en-Neysâbûrî el-Quşeyrî (204-261) takip eder. Muslim, aynı zamanda el-Buhârî'nin talebesi olmakla bera-her, onun bir çok şeyhlerinden de hadîs almıştır. Her iki imamın kitapları, sahîh hadîsleri ihtiva etmeleri bakımından diğer hadîs kitaplarından daha çok şöhret kazanmışlardır. Her ne kadar eş-Şâfi'i, "yer yüzünde Allahın Kitabından sonra en sahîh kitap, Mâlik İbn Enes'in *el-Muvattâ'* isimli kitabıdır" demişse de bu söz, el-Buhârî ve Muslim'in kitaplarının tasnifinden önceki bir devreye aittir. Keza, bazlarının, yine Mâlik-in kitabı en sahîh kitap olarak zikretmeleri de bir bakıma doğrudur; ancak Mâlik, kitabında dercettiği sahîh hadîslerle iktifa etmiyerek on-lar arasına mursel ve munkati' gibi hadîslerle kendisine ait diğer bazı

sözleri de ilâve etmiştir. Her ne kadar bu çeşit hadisler, el-Buhârî tarafından da nakledilmişse de bunlar, daha ziyade isnâdi hafızedilmiş ta'likler arasında yer alır ve bu suretle el-Buhârî, sahîh hadislerle bu çeşit hadisleri birbirinden ayırt etmiştir.

Gerek el-Buhârî ve gerekse Muslim, telif ederek *el-Câmi'u's-Sâhih* ismini verdikleri kitablarında, bütün sahîh hadisleri zikretmemiştirlerdir. Nitekim el-Buhârî, yüz bin sahîh hadîs hifzettiğini söylemekle beraber, kitabına aldığı hadisler, mükerrerlerle birlikte on bini bulmaz. Keza Muslim de adı geçen kitabını telif etmek maksadıyla sahîh hadisleri toplamağa başladığı zaman, kendisine, işi fazla geniş tutmamasını, esasen bütün hadisleri toplamasına imkân olmadığı için, ileride herhangi bid'at ehlinden olan birisine karşı bir hadîs delil olarak ileri sürüldüğünde, o hadisi, kitapta olmadığını beyan ederek kabul etmeyeceğini hatırlatmışlardır.²³²

El-Buhârî ve Muslim'in kitaplarında mevcut olan hadis sayısına gelince, İbnu's-Salâh'a göre el-Buhârî'nin kitabında bunlar, 7275 tir ve içerisinde mükerrer olan hadisler de vardır. Mükerrerler çıkarıldığı takdirde bu rakamın, 4000 e düştüğü söylenmiştir.²³³ İbn Hacer ise hadislerin sayısını şöyle verir:

Mükerrerlerle birlikte bütün hadisler	7397 dir;
Ta'likler	1341
Mutâbe'ât olarak zikredilen hadisler	344
Hepsi birden	9082 dir. ²³⁴

Muslim'in kitabında ise, mükerrerler hariç 4000 hadis vardır.²³⁵

Gerek el-Buhârî'nin ve gerekse Muslim'in kitaplarında bulunan hadislerin sıhhat bakımından dereceleri, yine onların ittifak ve infirdâna göre tesbit edilmiştir. Bu dereceler birbirinden farklı olarak yedi kısma ayrılmıştır:

- 1) El-Buhârî ve Muslim'in müstereken kitaplarına aldığı hadisler;
- 2) Yalnız el-Buhârî'nin kitabına aldığı ve fakat Muslim'in terkettiği hadisler;
- 3) El-Buhârî'nin terkedip Muslim'in kitabına aldığı hadisler;

232 el-Cezâ'îrî, *Tevcihû'n-nazar*, s. 91.

233 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 15.

234 el-Cezâ'îrî, *Tevcihû'n-nazar*, s. 94.

235 Bkz. Aynı yer.

- 4) Her ikisinin de şartlarına uymakla beraber kitaplarına almadıkları hadisler;
- 5) El-Buhârî'nin şartına uymakla beraber, kitabına almadığı hadisler;
- 6) Muslim'in şartına uymakla beraber, kitabına almadığı hadisler;
- 7) Her ikisinin de şartlarına uymamakla beraber, sair hadis imamlarına göre sahih olan hadisler.

Bu dereclere göre, her kısımda bulunan hadisler, kendilerinden sonraki kısımlara dâhil hadislerden daha sahihtir.²³⁶

HASEN HADİSLER

(El-Hadîsu'l-Hasen)

51. Hasen hadîsin tarifi.

*Adalet şartını hâiz olmakla beraber zabt yönünden, sahîh hadîs râvilerinin derecesine ulaşamayan kimselerin, muttasıl isnâdla rivayet ettikleri şâz ve illetten âri hadîslere hasen denilmiştir.*²³⁷

Bu tariften anlaşıldığına göre, hasen hadisler de sahîh hadisler gibi:

- 1) Adalet şartını hâiz kimseler tarafından rivayet edilmiştir.
- 2) Isnâd, Hazreti Peygambere kadar kesiksizdir, yâni, muttasıldır.
- 3) Diğer güvenilir râvilerin hadislerine muhalif değildir, yâni, şâz değildir.
- 4) Hadîsin, bulunduğu derecedeki sıhhatini tehlikeye düşürecek gizli herhangi bir illeti yoktur.

5) Bütün bunlara ilâveten, onu, sahîh hadislerden ayırt eden jegâne fark, râvisinin, zabt yönünden sahîh hadîs râvisi derecesinde olmamasıdır.

El-Câmi' isimli meşhur hadîs eserinde, *hasen* tabirini sık sık kullanan Ebû Îsâ et-Tirmîzî (209-273) *hasen* hadisleri şöyle tarif etmiştir: Isnâdının başından sonuna kadar, yalancılık (kîzb) ile ittihâm olunmayan râvilerin muhtelif yönlerden rivayet ettikleri şâz olmayan hadîslerdir. Fakat, hadîşçiler bu tarife itiraz ederek, onun, *hasen* hadisleri sahîh hadislerden ayırt edecek herhangi bir vasfi ihtiva etmediğini söy-

236 Daha geniş bilgi için Bkz. el-Cezâ'iri, *Tencihu'n-nazar*, s. 119.

237 Krş. İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 24.

lemişlerdir. Çünkü, sahîh hadisler de kîzb ile ittihâm olunmayan râvîler tarafından rivayet edilmiştir ve şâz da degillerdir. Bununla beraber diğer bazı hadisçiler, et-Tirmîzî'nin tarifinde hasen hadisi sahîh hadisten ayırt eden bir vasfin mevcudiyetini ileri süremler ve "kîzb ile ittihâm olunmaması" kaydının, hasen hadis râvîlerinin, sahîh râvîleri derecesinde olmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir; zira sahîh hadîs râvîleri hakkında, adalet ve zabt şartlarına delâlet etmek üzere kullanılan *siqz* tabiri ile hasen hadis râvîleri hakkında kullanılan "kîzb ile ittihâm olunmaması" kaydı arasında belirli bir fark vardır.²³⁸ İbnu's-Salâh'ın dediği gibi hasen hadisin isnâdi, mestûr olmaktan hâli değildir, yâni râvîlerinin bu sahadaki ehlîyeti tam manâsiyle tesbit edilmemiştir; bununla beraber, gâfil ve rivayet ettikleri hadislerde çok hata yapan kimselerden de degillerdir; hadisleri başka yönlerden de rivayet edilince onlar hakkında izhar edilen şüphe daha çok giderilmiş olur. Et-Tirmîzî'nin tarifinden anlaşılan manâ da budur.²³⁹

Hadisleri üç kısma ayırarak haseni de sahîften sonra ikinci kısım olarak zikreden el-Hattâbî (Ö. 388) ise bu grubu giren hadisleri "mahreci bilinen ve ricali şöhret kazanan haberler" olarak tarif etmiştir.²⁴⁰ Bu tarife de itiraz edilerek hasen hadislerle sahîh hadisler arasındaki farkın açıkça belirtildiği, zira sahîh grubuna giren hadislerin de mahrecinin belli olup ricalinin şöhret kazandığı ileri sürülmüştür. Bununla beraber diğer bazı hadisçiler, bu tarif ile et-Tirmîzî'nin tarifi arasında bir benzerlik bulunduğu, el-Hattâbî'nin tarifinde zikredilen "mahrecinin bilinmesi" meselesi ile et-Tirmîzî'nin tarifindeki "muhtelif yonlerden rivayet edilmesi" meselesinin aynı manâya geldiğini söylemişlerdir.²⁴¹

İbnu's-Salâh ise el-Hattâbî'nin bu tarifine istinaden hasen hadis râvîlerinin, sîdk ile maruf meşhur kimseler olmakla beraber hâfiza bakımından sahîh hadis râvîlerinin mertebesinde olmadıklarını, ancak şâz ve illetten de sâlim bulunduklarını söylemiştir.²⁴²

52. Hasen hadisin kısımları.

İbnu's-Salâh'ın, et-Tirmîzî'nin tarifine istinaden söylenmiş olduğu "hasen hadisin isnâdi, mestûr olmaktan hâli değildir" sözüyle el-Hat-

238 el-Cezâ'irl, *Tevcîhu'n-nazar*, s. 145.

239 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 33.

240 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 30; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 86; el-Cezâ'irl, *Tevcîhu'n-nazar*, s. 145.

241 el-Cezâ'irl, *Tevcîhu'n-nazar*, s. 146.

242 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 33.

tâbiî'nin tarifine istinaden söylediği “hasen hadîs râvilerinin sîdîk ile maruf meşhur kimseler” olduğu hakkındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi bu gruba giren hadisler iki kısımda mütalaa edilmişlerdir:

a) *Hasen lizâtihi*: Râvileri, sîdîk ile maruf meşhur kimseler olan hadislerdir. Ancak, hâfîza bakımından sahîh hadîs râvilerinin mertebesine ulaşamamışlardır. Eğer bu çeşit hadisler başka bir yönden rivayet edilirlerse sahîh mertebesine yükselirler. Çünkü râvilerinin hâfîza bakımından bir derece aşağı olmaları dolayısıyle zihinlerde hâsîl olan tereddüt, hadîsin başka yönden rivayet edilmesiyle zâil olur.²⁴³

b) *Hasen ligayrihi*: İbnu's-Salâh'ın, et-Tirmizi'nin tarifine istinaden yaptığı açıklamadan da anlaşıldığı gibi, bazan hasen hadîsin isnâdi mestûr olmaktan hâli değildir, yâni râvilerinin bu sahadaki ehlîyetleri tam tesbit edilmiş değildir. Her ne kadar bunlar, gâfil olmaktan ve çok hata yapmaktan uzak ve yalancılıkla ittihâm olunmamış iseler de, hadîslerinin ancak başka yönlerden rivayet edilmesi suretiyle değer kazanmış olurlar. Bu gibi râvilerin hadîsleri, hasen ligayrihi kısmına dâhildir ve hasen lizâtihîden daha aşağı derecededir.

53. Hasen hadisler yönünden et-Tirmizi'nin Câmi'i.

Et-Tirmizi'nin, *el-Câmi* isimli meşhur hadis kitabı, hasen hadisler bakımından bir asıl olarak zikredilmiştir. İbnu's-Salâh *Ulûmu'l-Hadîs*inde ve en-Nevevî, ona uyarak *Taqrib*'inde, *hasen* tabirini ilk defa kullanan ve onu meşhur eden kimsenin Ebû  sa et-Tirmizi olduğunu zikretmişlerdir.²⁴⁴ Filhakika et-Tirmizi, kitabında bir hadîsi zikrettikten sonra *hasenun sahîhun*, yahut *hasenun garîbun*, yahutta *hasenun sahîhun garîbun* gibi bazı tabirler kullanmıştır. Et-Tirmizi'nin hasen ile neyi kasdettiği *el-Câmi*'in sonunda zikrettiği “biz, bu kitapta hasen olarak kaydettiğimiz hadîslerle, kanaatimizce isnâdi hasen olan hadîslere işaret etmek istedik. Isnâdında yalancılıkla ittihâm olunan şâhîslar bulunmayan, şâz olmayan ve başka yönlerden de rivayet edilen her hadîs, bizim nazarımızda hasendir”²⁴⁵ sözlerinden açık bir şekilde anlaşılır. Fakat, hasen tabirinin diğer kelimelerle birleşmesi halinde, bu birleşik tabirlerle neyi kasdettiğini açıklamamıştır. Bu sebeple bir çok hadîşçiler arasında, bu tabirlerin ifade ettikleri manâ üzerinde çeşitli munakaşalar olmuş ve her hadîşçi, kendisine göre bir izah tarzı ileyi sürdürmüştür. Bu

243 el-Qâsimî, *Qavâ'idü'l-tâhid*, s. 82.

244 Bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, s. 38; *Tedribu'r-râvî*, s. 95.

245 Bkz. et-Tirmizi, *es-Sunen* (*el-Câmi*).

münakaşaların hepsini ayrı ayrı zikretmek lüzumunu hissetmiyoruz. Bununla beraber, bu hususta bir kaç örnek vermek, yukarıda zikredilen birleşik tabirlerden neyin kasdedildiği hakkında ileri sürülen fikirleri öğrenmek bakımından faydalı olacaktır.

Ibnu's-Salâh, et-Tirmîzî'nin sık sık kullandığı *hâzâ hadîsun hasenun sahîhun* tabirini ele alarak der ki: "bunda bir mübhemiyet vardır, çünkü hasen, sahihin dûnundadır ve sahihe nisbetle kusurludur; her ikisinin de bir hadîs üzerinde birleştirilmesi, o kusurun neyfi ile isbatı arasında bir birleştirme demektir. Maamafih bu mübhemiyet, isnâd nazarı itibara alınarak izah edilebilir. Şöyle ki: Bir hadîs iki isnâdla rivayet edildiği vakit, bu isnâdlardan birisi hasendir diğer de sahîh isnâdtır. Buna göre hadîs, bir isnâda nisbetle hasen, diğer isnâda nisbetle sahîhtir, manâsına *hasenun sahîhun* demek doğru olur. Bununla beraber, et-Tirmîzî'nin *hasen* tabiriyle, onun, istilâh manâsını değil lugat manâsını kasdettiğini söyleyenler de reddedilemez, zira bu, akla daha yakındır".²⁴⁶

İbn Daqîq el-İd, İbnu's-Salâh'ın bu izahına itiraz ederek şöyle der: Bazı hadisler vardır ki haklarında *hasenun sahîhun* denilmekle beraber yalnız bir mahreçleri vardır. Keza et-Tirmîzî de bir yerde *hâzâ hadîsun hasenun sahîhun* ibaresini koyduğu halde biz bu hadisi yalnız bu isnâdla biliyoruz. Benim anladığımı göre o, *hasen* hakkında, sahihe nisbetle kusurlu, kaydını şart koşmamıştır. Bununla beraber kusur, yalnızca *hasen* sözü üzerine bir kısaltma yaptığı zaman ortaya çıkmaktadır, yoksa onun asılından değildir. Bunu biraz daha açıklamak icab ederse, bilindiği gibi, râvilerin, hadislerinin kabul edilebilmesi için bazı sıfatları vardır ve bu sıfatlarınbazısı bazısından üstündür; meselâ, teyakkuz, hîfz ve sîdîk gibi sıfatlar bunlardandır ve daha aşağı derecede olan bir sıfatın mevcudiyeti, ondan daha üstün bir sıfatın bulunmasına mâni teşkil etmez. Bu sebeple, daha aşağı derecede olan bir sıfatın mevcudiyetine istinaden *hasen* tabirini, buna mukabil daha üstün bir sıfatın mevcudiyetine istinaden de *sahîh* tabirini kullanmak doğru olur.²⁴⁷

İbn Kesir ise, aslında bu sualın hatalı olduğunu beyan ederek işe girişmiş ve şöyle demiştir: Husn ile sihhât vasıflarının bir hadîs üzerinde birleştirilmesi, sahîh ile *hasen* arasında mutavassit bir derecededir; yâni, burada üç mertebe var demektir: birincisi sahîhtir ve en üstünü de budur; ikincisi hasendir ve en aşağı derece sayılır; üçüncüsü de her ikisinden bir şeyler alan ve orta dereceyi teşkil eden *hasen* sahîhtir.

246 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 44; el-Cezâ'îrf, *Tevcihu'n-nazar*, s. 158.

247 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 44-45 (Bkz. ez-Zeyn el-Irâqî, et-Taqqîid ve 'l-îzâh, aynı sayfalar); el-Cezâ'îrf, *Tevcihu'n-nazar*, s. 159; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 47.

İbn Kesir'in bu görüşlerine de "delilsiz bir iddia" diyerek cevap verenler olmuş ve münakaşa uzayıp gitmiştir. Biz zikretmiş olduğumuz bu misallerle iktifa ettik.

ZAYIF HADİSLER

(El-Hadîsu'd-Dâ'if)

54. Zayıf hadisin tarifi.

Daha evvel zikretmiş olduğumuz sahîh ve hasen sıfatlarından hiç birisini veya bazısını ihtiya etmeyen hadislere zayıf denilmiştir.²⁴⁸ Bu sıfatları toplu olarak burada bir daha zikretmek icab ederse, bunları başlıca altı grupta toplamak mümkün olur:

- 1) Sahîh hadîslerde şart koşulan sıfatlardan râvinin adaleti,
- 2) Râvinin zabti,
- 3) Senedin ittisâli,
- 4) Hadisin şâz olmaması,
- 5) Hadisin gizli bir illetle ma'lûl olmaması,
- 6) Hasen hadîslerde şart koşulan mütâbâ'ât meselesi, yâni hadisin başka yönlerden de rivayet edilmiş olması.

Sahîh ve hasen hadîslerde olduğu gibi, zayıf hadîslerde de bu sıfatlardan birinin veya bir kaçının yok olmasıyle muhtelif dereceler ortaya çıkar ve bu derecelerinbazısı, diğer bazısının üstündedir. Ancak bu derecelerin, bir başka tabirle, yukarıda zikredilen sıfatların yokluğu dolayısıyle ortaya çıkan zayıf hadîs çeşitlerinin sayısı hakkında muhtelif rakamlar ileri sürülmüştür. Meselâ Ibnu's-Salâh, Ebû Hâtim İbn Hibbân'dan naklen bunların 50 kisma ayırdığını kaydetmiştir.²⁴⁹ El-Irâqî 42 kisma olarak zikretmiş, başkaları ise bunu 63 e çıkarmıştır. Şerefû'd-Dîn el-Munâvî de yine zikri geçen sıfatlardan sahabenin veya daha sonraki nesillerden bir veya bir kaçının düşmesi suretiyle ittisâlin bozulması, keza adalet ve zabt şartlarının kaybolması halinde akla uygun olarak 129 kisma çıkarmış, ancak bunların 81 ini sayabilmiştir.²⁵⁰ Maamafih usûl kitaplarında bunların hiç birisi üzerinde durulmamış

²⁴⁸ Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 48; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 105; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 47.

²⁴⁹ Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 47.

²⁵⁰ es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, 105.

ve durulmasında da herhangi bir fayda mülâhaza edilmemiştir. Yalnız 15 kadarı hususî isim almış ve şöhret kazanmıştır. Gerek isnâdta ittisâlin bozulması ve gerekse adalet ve zabit şartlarının yok olması sebebiyle meydana gelen bu kısımlar, hadîs ilmi bakımından da ehemmiyetlidir. Bunlar üzerinde teker teker duracağız.

55. Mursel hadîsler (el-hadîsu'l-mursel).

Zayıf hadîs kısımlarından biri ve en meşhuru mursel hadîslerdir. Mursel, bir çok hadîşinin ittifak ettikleri tarife göre, tâbiînin, sahabeyi atlayarak "Rasûlullah (A. S.) şöyle dedi" veya "Rasûlullah (A. S.) şöyle yaptı" gibi sözlerle doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden hadîs nakletmesidir. Maamâfih bu tarif üzerinde de bazı hadîşçiler ihtilâf etmişler ve sahabeden sonra bir veya bir kaç râvi isnâdtan düşmüş olursa onlara da mursel denir, demişlerdir. Bu ikinci tarif üzerinde daha ziyade fîkih âlimleri ittifak etmişlerdir. Fakat bu ihtilâf, tabir üzerinde; ne hadîşçiler ve ne de fîkihçilar, mursel hadîslerin dînde huccet olarak kullanılabileceğini kabul etmişlerdir.

Mursel hadîslerde sahabî düştüğüne göre, bu çeşit hadîslerin zayıflığı, isnâdta ittisal vasfının kayholmasından ileri gelmiş oluyor.

Mursel hadîsler, en-Nevevi'nin de kaydettiği gibi bir çok meşhur hadîşçilerle, eş-Şâfiî'ye, fîkih ve usûl âlimlerine göre zayıftır.²⁵¹ Bununla beraber, Mâlik, Ebû Hanîfe ve diğer bazı imamlar, mahrecinin bilinmesi ve musned olsun mursel olsun, başka bir yönden rivayet edilmesiyle onun sahîh olacağını ileri sürmüştürlerdir. Keza, umumiyetle mursel hadîsleri zayıf hadîslerden addeden eş-Şâfiî de bu şartlarla Sa'id İbnu'l-Museyyib'in mursellerini almakta tereddüt göstermemiştir ve "İbnu'l-Museyyib'in murselleri, bizim nazârımızda güzeldir" demiştir.²⁵² Yine eş-Şâfiî'nin, yalnız Sa'id İbnu'l-Museyyib'in değil el-suqahâ'u's-seb'a (yedi fâkih) ismiyle meşhur olan -ki İbnu'l-Museyyib bunlardan biridir- imamların mursellerini de aldığı bilinmektedir.²⁵³

Eş-Şâfiî'nin mursel hadîslere karşı tutumu, Ibn Cérîr'in "bütün tâbiî'ler, murselin kabulü üzerinde ittifak etmişlerdi, buna ilk muhalefet eden eş-Şâfiî' oldu"²⁵⁴ sözlerinden daha iyi anlaşılmaktadır. Eğer bu sözde bir hakikat payı varsa -ki el-Beyhaqi, fitne veya dâhilî karışıklıklardan sonra halkın bozulması ve yalancılığın artmasıyle mursel-

251 Aynı eser, s. 119.

252 Aynı eser, s. 121.

253 Aynı yer.

254 Aynı eser, s. 123.

lerin zayıflığına hükmolundu diyerek, sözün doğruluğunu teyid etmektedir- eş-Şâfi'i olsun, Mâlik veya diğer imamlar olsun, mahreci belli olan ve adalet ve zabt şartlarına sahip râviler tarafından rivayet edilen mursel hadisleri almakta tereddüt göstermemişlerdir.

Hadisçiler arasında murselleriyle şöhret kazanan tâbi'iler Medîne'den Sa'îd İbnu'l-Museyyib, Mekke'den Atâ' İbn Ebî Rabâh, Mîsr'dan Sa'îd İbn Ebî Hilâl, Şam'dan Mekhûl ed-Dîmîşqî, Basra'dan el-Hasan İbn Ebî'l-Hasan (el-Basri), Kûfe'den İbrahim İbn Yezîd en-Nâha'îdir.²⁵⁵ Bunlar arasında en çok itimada şayan olanı ise Sa'îd İbnu'l-Museyyib'in murselleridir; çünkü Sa'îd, bir sahabî çocukudur ve babası el-Museyyib İbn Hazn, Rûdvân bî'atîne iştirak edenlerdendir. Sa'îd İbnu'l-Museyyib, Omer İbnu'l-Hattâb, Osmân İbn Affân, Ali İbn Ebî Tâlib, Talha, ez-Zubeyr İbnu'l-Avvâm ve diğer aşere-i mübeşsereden olan meşhûr sahabileri idrâk etmiştir; tâbi'iler arasında Qays İbn Ebî Hâzîm'den başka bunlara yetisen kimse yoktur.²⁵⁶ Diğer mursel sâhiplerine gelince, bazı hadis imamları onlar hakkında kanaatlerini açık bir şekilde belirtmişlerdir. Meselâ, Alf İbnu'l-Medînî, Atâ' İbn Ebî Rabâh hakkında "o, her önüne gelenden alırdu; Mucâhid'in murselleri, onun mursellerinden çok daha iyidir"²⁵⁷ demiş, Ahmed İbn Hanbel ise, onunla el-Hasan el-Basri'nin mursellerinin, her önlere gelenden alındıkları için çok zayıf olduğunu söylemiştir.²⁵⁸ Ebû Zur'a ile Yahyâ İbn Sa'îd el-Qattân ise el-Hasan el-Basri'nin murselleri hakkında "onun, qâle Rasûlullah (A.S.)." diyerek rivayet ettiği her şeyin bir aslini bulduk, belki bir kaçı müstesnâ..." demek suretiyle, Ahmed İbn Hanbel'in görüşü hilâfinâ, onları doğrulamışlardır.²⁵⁹

Bu haberler gösteriyor ki, mursel hadisler, hadisçiler arasında umumiyetle zayıf addedilmekle beraber, mahreçlerinin bilinmesi ve râvilerinin tanınmış olması halinde, bazan hasen bazan da sahîh hadisler gibi alınmış ve huccet olarak kullanılmıştır. Es-Suyûti, mursel hakkında ileri sürülen görüşleri, şu kısa ibarelerle hulâsa etmiştir; Mursel: 1) Mutlaka huccettir; 2) Huccet olarak kullanılmaz; 3) Eğer üç kurûna mensup olanlar rivayet ederlerse huccet olarak kullanılır; 4) Yalnız adalet vasfına sâhipl olanlardan rivayet edilirse huccet olarak kullanılır; 5) Yalnız Sa'îd İbnu'l-Museyyib'in rivayet ettikleri huccet olarak

255 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîjet ulûmi'l-hadîs*, s. 25.

256 Aynı yer.

257 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 123.

258 Aynı eser, s. 123-124.

259 Aynı yer.

kullanılır; 6) Aynı hâhta eğer başka hadis yoksa huccet olarak kullanılır; 7) Musnedten daha kuvvetlidir; 8) Huccet olarak kullanılması mendûbtur; 9) Sahabî murselleri huccet olarak kullanılır.²⁶⁰

56. Munkati' hadisler (el-hadîsu'l-munqati').

Meşhur olan tarife göre *munqati'*, *isnâdında bir râvîsi düşen veya müphem bir râvî zikredilen hadîslerdir*. Bunlar da mursel hadisler gibi, isnâdlarındaki inkitâdan dolayı zayıf hadislerden sayılır. Bu inkitâ, mursel hadislerde sahabînin düşmesiyle vücûda geldiği halde munkati hadislerde tâbi'i veya ondan sonraki halkalardan birinde olabilir. Meselâ Mâlik İbn Enes'in Nâfi'i atlayarak Abdullâh İbn Omer'den rivayeti, Sufyân es-Sevri'nin Câbir İbn Abdillâh'tan rivayeti, yahutta Şu'be İbnu'l-Haccâc'ın Enes İbn Mâlik'ten rivayeti gibi.²⁶¹

İbnu's-Salâh, böyle bir inkitâ'a misal olarak şu hadisi zikreder: ... *Abdurrazâq an Sufyân es-Sevri an Ebî Ishâq an Zeyd İbn Yusey' an Huzeufe qâle: qâle Rasûlu'llâh (A.S.): In velleytumûhâ Ebâ bekrin, se-qaviyyun emîn.* Bu hadis ilk bâkısta muttasıl gibi görünürse de hakikatte munkati'dır ve inkitâ, isnâdin iki yerinde görülür. Birincisi; Abdurrazzâk, bu hadisi Sufyân es-Sevri'den işitmemiş, onu en-Nu'mân İbn Ebî Şeybe vasitâsiyle es-Sevri'den almıştır. Ikincisi, Sufyân es-Sevri, Ebû Ishâq' tan işitmemiş, Sureyîk vasitâsiyle ondan almıştır; fakat isnâdta hem en-Nu'mân İbn Ebî Şeybe'yi ve hem de Sureyîk'i zikretmemiştir.²⁶²

İsnâd içerisinde, râvinin müphem olarak zikredilmesi halinde vücûda gelen inkitâ'ın misali ise Ebu'l-Alâ' İbn Abdillâh İbni's-Şâhîr-den rivayet edilen hadistir: *an Ebî'l-Alâ' İbn Abdillâh İbni's-Şâhîr an Raculeyni an Şeddâd İbn Evis an Rasûlu'llâh (A. S.) fi'd-du'â' fi's-salâti (Allâhumme, innî es'eluke's-sebâte fi'l-emr).*²⁶³ Isnâdta zikredilen raculeyn (iki adam) kimdir? Bunların ismi zikredilmemiş ve müphem bırakılmıştır. Bazan bu iki şahîs yerine bir müphem şahîs zikredilir ve bu şahîsların kim oldukları tesbit edilemeyeince hadis, munkati' hadislerden addedilir.

Bir hadis, isnâdındaki râvilerden birisinin isminin zikredilmemesi suretiyle rivayet edilirse munkati' sayılmaz. Meselâ, ... *Sufyân es-*

260 es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 123. Burada on ibareden bahsedilmekle beraber bunlardan biri zikredilmemiştir.

261 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kîfâye*, s. 21.

262 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 63.

263 Aynı yer ve el-Hâkim Ebû Abdillâh, *Ma'rîjet ulûmi'L-hadîs*, s. 27.

Sevrî haddesenâ Dâvûd İbn Ebî Hind haddesenâ şeyhun an Ebî Hurayra qâle : Qâle Rasûlullâh (A. S.): ale'n-nâsi zemânun...²⁶⁴ Isnâda zikri geçen Dâvûd İbn Ebî Hind, hadisi bir şeyhten aldığıni zikretmiş fakat bu şeyhin ismini belirtmemiştir. Bununla beraber ismin zikredilmemesi ile daha evvelki hadislerin isnâdlarında görülen râvilerin müphem bırakılması arasında büyük fark vardır. İsim, bir başka rivayette zikredilebilir, nitekim Dâvûd İbn Ebî Hind'ten gelen ayrı bir rivayette bu şeyhin Ebû Omer el-Cedeli olduğu tasrih edilmiştir,²⁶⁵ fakat müphem râvi meçhuldür ve kim olduğu bilinmez.

57. Mu'dal hadisler (el-hadisu'l-mu'dal).

Isnâdtan, birbiri arkasına iki râvinin düşmesidir. Bu bakımından mu'dal, munkati'ın bir nevi'idir, fakat zafiyet bakımından, ondan daha aşağıdadır. Bundan evvelkilerde olduğu gibi, isnâda ittisalin bozulması, mu'dalin zayıf hadisler arasında zikredilmesine sebep olmuştur.

Mu'dale misal olarak el-A'meş'in eş-Şâ'bî'den rivayeti zikredilebilir: *El-A'meş ani's-Şâ'bî qâle : Yuqâlu li'r-raculi yevme l-qiyâmeti...*²⁶⁶ Isnâda ismi geçen eş-Şâ'bî, hadisi, Enes İbn Mâlik'ten, o da Hazreti Peygamberden aldığı halde bunları zikretmemiştir ve doğrudan doğruya hadisi nakletmiştir.

Mu'dalin bir başka nev'i de hadisin Hazreti Peygamberden nakledilmesiyle beraber, ondan sonra gelen sahabî ve tâbiînin ve hattâ tâbi'u't-tâbiînin isnadta zikredilmemesidir. Meselâ, ... *haddesenâ Abdullah İbn Vehb ahberanî Mahrâme İbn Bukeyr an ebîhi an Amr İbn Şu'ayb qâle : Qâtele abdun ma'a Rasûlillâhi (A. S.) yevme Uhud, fe-qâle lehû Rasûlullâh (A. S.) : Ezine leke seyyiduke? Qâle : Lâ, fe-qâle : Lev qatelte le-dehalte'n-nâre ; qâle seyyiduhû : Fe-huve hurrun, yâ Rasûlallâh, fe-qâle'n-Nebiyyu (A. S.) : El-Âne fe-qâtîl.*²⁶⁷ Isnâda ismi geçen Amr İbn Şu'ayb, bu hadisi Hazreti Peygamberden rivayet eden sahabî ile sahabîden rivayet eden tâbi'îyi atlamus ve doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden nakletmiştir. Bu iki râvinin kim olduğu bilinmemektedir.

Mu'dal hakkında zikredilen bu iki misalden anlaşıldığına göre, bir çok hadisçilerin veya fakihlerin yahutta musannıfların isnât zikretmek-

264 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfe ulûmi'l-hadîs*, s. 28;

265 Aynı yer.

266 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 66;

267 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfe ulûmi'l-hadîs*, s. 36.

sizin “qâle Rasûlullah (A. S.)” diyerek naklettilerini bütün hadisler mu'dal cinsindendir.

58. Mudelles hadisler (el-hadîsu'l-mudelles).

Bir râvinin, mulâki olduğu şeyhten işitmeden, yahutta muasırı olmakla beraber mulâki olmadığı şeyhten işitmiş gibi rivayet ettiği hadis-lere mudelles denir. Hadîşçiler arasında, bu çeşit rivayetleriyle şöhret kazananlara mudellis, rivayet tarzına da tedâlis denilmiştir.

Tedâlis iki kısma ayrıılır:

1) *Tedâlisu'l-isnâd (isnâdin tedâlesi)*: Hadîşçiler arasında en çok görülen tedâlis şekli olup, yukarıki tarife zikredilen şekilde meydana gelir. Yâni râvi, mulâki olduğu şeyhten işitmemiş olduğu herhangi bir hadîs rivayet ederse bu hadîs mudelles sayılır. Yahutta râvi, muasırı olan bir şeyhten, mulâki olmadığı halde mulâki olmuş ve ondan işitmiş gibi hadîs rivayet ederse bu hadîsler de mudelles addedilir. Bu şekilde rivayet edilen hadîslerde râvi, *haddesenâ* yahut *ahberanâ* yahutta buna benzer tabirler kullanmaz; ancak, *qâle fulân* yahutta *an fulân* diyebilir.

Bazan râvi ile hadîsini rivayet ettiği şeyh arasında, ismi atlanmış birden fazla kimse de olabilir. Meselâ, Ali İbn Haşrem der ki: Bir gün Sufyân İbn Uyeyne'nin yanında idik. Bize *qâle'z-Zuhri* diyerek ondan bir hadîs rivayet etti; kendisine, bu hadîsi *ez-Zuhri*'den iştip işitmediği sorulunca, işitmediğini söyledi ve şöyle dedi: *Haddesenî Abdurrazzâq an Ma'mer anî'z-Zuhri*.²⁶⁸ Sufyân İbn Uyeyne, *ez-Zuhri*'nin muasırı olduğu gibi ona mulâki de olmuştur; fakat ondan hiç bir hadîs işitmemiştir. Bu haberde görüldüğü gibi, önce “*ez-Zuhri söyle dedi*” diyerek ondan bir hadîs nakletmiş, onu iştip işitmediği sorulunca da hadîsi, kendisine Abdurrazzâq'in rivayet ettiğini, onun Ma'mer'den, Ma'mer'in de *ez-Zuhri*'den aldığı söylenmiştir. Buradaki tedâlis, Sufyân'ın, şeyhini ve şeyhinin şeyhini atlayarak, doğrudan doğruya *ez-Zuhri*'den mu-başereten aldığı hissini uyandıracak şekilde, hadîsi rivayet etmesidir.

2) *Tedâlisu's-şuyûh (şeyhlerin tedâlesi)*: Râvinin, hadîs rivayet ettiği şeyhini, bilinmeyen bir sıfat veya neseb veya hatta bir künhe ile isimlendirmesidir. Bu nevi tedâlislerde muhtelif gayeler güdürlür. Ya şeyh mecrûhlardandır; râvi, onu herkes tarafından bilinmeyen bir künhe veya isimle zikreder ve bu suretle onun mecrûh olduğunu gizlemeğe çalışır; ya yaş bakımından küçüktür; ya şeyhinin fazla yaşaması do-

268 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 105.

layısıyle, kendisinden daha küçük olanlarla ondan hadis almak durumundadır; yahutta ondan pek çok hadis işitmistīr ve bu hadisleri aynı şahustan aynı şekillerde rivayet etmekten hoşlanmaz. Bu gibi haller, râviyi, şeyhinin ismini iskât etmeye veya onu başka isim ve künnyelerle zikretmeye sevkeder.²⁶⁹ Bunlar arasında en kötü ve tehlikeli olanı, mecrûh olarak bilinen bir kimsenin tedlisidir. Maamafih *tedlisu's-su'yûh* denilen bu kısım, birinci kısma nisbetle daha haffîf ve daha az tehlikelidir. *Tedlisu'l-isnâd* denilen birinci kısım, bir çok hadis imamları tarafından zemmedilmiş ve bu kısma giren hadislerin reddi hususunda ittifak edilmiştir. Bu mevzuda en çok şiddet gösteren hadîşçilerin başında Şu'be İbnu'l-Haccâc gelir. Eş-Şâfiî'nin, ondan rivayet ettiği bir habere göre "tedlis, kizbin kardeşimdir".²⁷⁰ Yine Şu'be'ye göre "zina işlemek, tedlis yapmaktan daha iyidir"²⁷¹ Maamafih İbnu's-Salâh, bu görüşün mübalağâlı olduğunu kaydederek, *an fulân* veya *qâle fulân* gibi semâ'a ve ittisale delâlet etmiyen tabirlerle rivayet edilen bir hadisin mursel derecesinde olduğunu, *haddesenâ* ve *ahberanâ* gibi semâ'a ve ittisale delâlet eden tabirlerle rivayet edilen bir hadisin ise kabul edilip huccet olarak kullanılabileceğini söylemiştir.²⁷²

Tedlis, umumiyetle zikretmiş olduğumuz bu iki kısımda mütalaa edilmekle beraber bazı usûl kitaplarında tâli derecede kalan bir kaç kısma daha rastlanır. Meselâ, bunlardan biri *tedlisu 't-tesviyedir*; yani râvinin, şeyhini zikredip ondan sonra gelen ve zayıf olarak bilinen bir râviyi atlamasıdır. Bu suretle hadisi ve isnâdını bilmeyen kimse üzerinde, *siqa* olan kimselerin yine *siqa* olan kimselerden rivayeti hissini uyandırır. Bir başka tedlis şekli *tedlisu'l-afstır*: Râvi, *haddesenâ fulân ve fulân* der, fakat hakikatta ikinci şahsi, yâni ma'tûf olanı işitmemiş tir. Bir diğer şekli *tedlisu's-sükûtûr*: Râvi, önce *haddesenâ* veya *semi'tu* gibi semâ'a ve ittisale delâlet eden bir tabir kullanır, bir müddet susar, sonra *Hişâm Ibn Urve* veya *el-A'meş* der. Bu suretle, dinleyenler üzerinde işitmemiş olduğu kimselerden işittiği zannını uyandırır.²⁷³

59. Mu'allel hadisler (el-hadîsu'l-mu'allel).

Bunlara *ma'lûl* de denilmiştir. *Zâhiren sahîh olmakla beraber, bu sîhhati yok edebilecek gizli bir illete sahip olan hadislere bu isim verilmiştir.*

269 Meselâ Ebû Bekr İbn Mucâhid, Abdullâh İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî'den rivayet ettiği zaman Abdullâh İbn Ebî Abdillâh ismini kullanır. Halbuki meşhur olan, ilk isimdir. Buna benzer diğer haberler için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 312.

270 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 80.

271 Aynı yer.

272 Aynı eser, s. 81.

273 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'su'l-hasîs*, s. 60.

İillet, ya hadisin metninde yahutta isnâdında bulunur. Bu illet keşfedilinceye kadar, bazan hadîs, sahîh hûkmünü taşır; fakat illetin keşfinden sonra mu'allel veya ma'lûl olur.

Bir hadisin illeti, ya rivayetin tek kalması (teferüdü), yahutta diğer *siqa* olanların rivayetine muhalefet etmesiyle bilinir. Bununla beraber, bazı haller vardır ki bunları tesbit etmek cidden güçtür. Meselâ, hadîs aslında ya mevsûldür, yâni isnâdı muttasıldır, fakat ırsal edilmiştir; yahutta mevkûftur, fakat merfû olarak rivayet edilmiştir. Eğer ilk anda, rivayette teferrûd bilinemez veya diğer rivayetlere muhalefet tesbit edilemezse, hadisin mevsûl veya mursel, mevkûf veya merfû olduğunu anlamak güçleşir. Bununla beraber, hadîs ilminde yüksek mertebeye ulaşmış olan bazı imamlar, zâhiren sahîh şartlarını ihtiya eden ve fakat gizli bir illeti bulunan bu çeşit hadîsleri, sâhip oldukları yüksek hadîs bilgileri sayesinde ve bazı ipuçlarının da yardımıyla rivayet etmezler, onların sihhati hakkında hemen huküm vermezler. İlel bahsinin güçlüğü sebebiyle, bu mevzuda çok az kimse şöhret kazanmıştır.²⁷⁴ Usûl kitapları hemen hemen şu isimler üzerinde ittifak ederler: Alf İbnü'l-Medîni (161-234), Abdurrahmân İbn Mehdi (135-198), Ahmed İbn Hanbel (164-241), el-Buhârî (194-256), Ya'qûb İbn Şeybe (Ö. 262), Ebû Zur'a (Ö. 264), İbn Ebî Hâtîm (Ö. 327), ed-Dâraqutnî (206-385), et-Tirmîzî (Ö. 273).²⁷⁵

İillet, çok defa isnâdta, bazan da metinde bulunur. Isnâdta bulunduğu zaman, bazan hem metne ve hem de isnâda tesir eder, bazan da metin, sahîh, olarak kalır yalnız isnâda tesir eder.

El-Hâkim, metin ve isnâdta bulunan illetleri on kısma ayırmış ve bunları misalleriyle beraber teker teker izah etmiştir. Biz burada, bu kısımları kısaca zikredeceğiz.

1) Sened, zâhiren sahîh olmakla beraber, içerisindeki râvilerden birinin, hadisi rivayet ettiği şeyhinden iştip işitmediğinin bilinmemesi;

2) *Siqa* olarak bilinen kimselerin rivayetlerinde mursel olmakla beraber, bir başka yönden musned olarak rivayet edilmesi ve bu ikinci rivayetin zâhiren sahîh olması;

²⁷⁴ es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 161.

²⁷⁵ Aynı yer. Bu imamlar arasında İbn Ebî Hâtîm ile et-Tirmîzî'nin ilel'le ilgili kitapları neşredilmiştir. Ahmed İbn Hanbel'e ait çok kıymetli bir ilel kitabı birinci cildi, İlâhiyat Fakültesi yayınları arasında Dr. Talât Koçyiğit ve Dr. İsmâîl Cerrahoğlu tarafından neşredilmiştir. Bu kitap *Küâbu'l-İlel ve Ma'rîfeti'r-Ricâl* ismini taşımaktadır.

3) Malûm bir sahabînîn hadîsi olduğu bilinmekle beraber, ayrı ayrı memlekete mensub olan râvilerin birbirinden rivayetleri sırasında başka bir sahabiden rivayet edilmesi;

4) Yine bir sahabînîn hadîsi olduğu bilinmekle beraber, yanlış olarak tâbiî'iden rivayet edilmesi;

5) *An'anî*²⁷⁶ ile rivayet edilen bir hadîsin isnâdından bir râvinin düşürülmüş olması; (bu hal, hadîsin, sahîh olarak bir başka yönden rivayet edilmesiyle bilinir).

6) Bir râvinin musned olarak rivayet ettiği bir hadîsi, o râviden rivayet eden bir başka şahsın, isnâdtaki bu ittisali bozması ve hadîsin bu isnâdla bilinmesi;

7) Bir isnâdta râvilerin isimleri muntazaman zikredildiği halde, başka yönden gelen bir isnâdta ise râvilerden birisinin müphem bırakılması;

8) Bir râvi, bir şeyhe mülâkî olur ve ondan bazı hadîsler işitir; fakat bazı muayyen hadîsleri de işitmemiş olabilir. Eğer, râvi, işitmemiş olduğu bu hadîsleri o şeyhten vâsîtasız olarak rivayet ederse kendi şeyhinden rivayet etmemiş olur. Bu ise o hadîslerin illetini teşkil eder.

9) Râvinin, umumiyetle bir rivayet yolu varken, kendi râvilerinden birisinin, bu yolun hâricindeki rivayetinin farkına varmaması ve malûm olan yoldan rivayet edip gitmesi;

10) Hadîsin, bir yönden mersû, bir başka yönden de mevkûf olarak rivayet edilmesi;

Hadîslerin metin ve isnâdlarında görülen ve el-Hâkim tarafından zikredilen bu on çeşit illet, belki en çok tesadîf edilen illetlerdir, fakat hepsi bunlardan ibaret değildir. Nitekim el-Hâkim de buna işaret ederek illetin bütün çeşitlerini zikretmediğini, ancak, hadîs ilminde yükselmek isteyenleri irşad etmek maksadiyle bazlarını misal olarak verdiği kaydetmiştir.²⁷⁷

60. Muztarib hadîsler (el-hadîsu'l-muztarib).

Bazan bir, bazan da birden fazla râvilerden, birbirine muhalif şekillerde rivayet edilen ve aralarında, râvilerin adalet ve zabit yönlerinden eşit dere-

276 Isnâdin başından sonuna kadar *an* harfiyle rivayet edilen hadîslere *mu'an'an* denilmiştir. Meselâ *an fulân*, *an fulâni*, *an Rasûli'llah* (A. S.) gibi,lleride, diğer hadîs çeşitleri arasında ayrıca zikredilecektir.

277 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîjet ulâmi'l-hadîs*, s. 119, el-Hâkim tarafından zikredilen bu on illet çeşidi, es-Suyûtî tarafından da hulâsa edilmiştir; Bkz. *Tedribu'r-râvi*, s. 167-169.

celerde olmaları dolayısıyla her hangi bir tercih yapılamayan hadislere müz tarib denilmüştür. Bu çeşit hadislerin zayıf hadisler arasında yer almasının sebebi, onların, birbirine muhalif şekillerde rivayetine sebep olan râvilerinin zabt veya hâfızaları üzerinde beliren şüphe ve tereddütlerdir. Eğer râvilerden birisi veya bir kaç, diğer yönden rivayet edilen hadisin râvilerine zabt veya hâfîza yönünden tercih edilebilirse, bu hadis müz tarib olmaktan çıkar, sahîhe yaklaşır; daha doğrusu mahfûz ve ma'rûf olurdu. Diğer rivayet veya rivayetler ise şâz veya munker addedilirdi. İlleride bu çeşit hadisler hakkında ayrıca malumat verilecektir.

İztirâb, çok defa hadisin isnâdında, bazan da metninde vukubulur; fakat hadîşçilerin isnâdi nazarı dikkate almaksızın yalnızca metin üzerinde iztirabla hükmetsimeleri nâdirdir.

İbnu's-Salâh ve es-Suyûti, isnâdta vukubulan iztirâba misal olarak Ebû Dâvûd ile İbn Mâcâ'nın Sunen'lerinde naklettilkleri sütre hadîşini zikrederler.²⁷⁸ “Her hangi biriniz, namaza durduğu zaman önüne (sütre olabilecek) bir şey koysun” me'âlinde olan bu hadîsi Bişr İbnu'l-Mufaddal ve Ravh İbnu'l-Qâsim, İsmâ'il İbn Umeyye vâsitasıyla ve Ebû Amr İbn Muhammed İbn Hurays an ceddihi Hurays an Ebî Hurayra isnâdiyle nakletmişlerdir. Sufyân es-Sevrî, yine İsmâ'il İbn Umeyye vâsitasıyla ve Ebû Amr İbn Hurays an ebîhi an Ebî Hurayra isnâdiyle; Humeyd İbnu'l-Esved, yine İsmâ'il İbn Umeyye vâsitasıyla ve Ebû Amr İbn Muhammed İbn Amr an ceddihi Hurays İbn Suleym an Ebî Hurayra isnâdiyle; Vuheyb İbn Hâlid ve Abdu'l-Vâris, İsmâ'il İbn Umeyye vâsitasıyla ve Ebû Amr İbn Hurays an ceddihi Hurays isnâdiyle; İbn Curayc, İsmâ'il İbn Umeyye'den Hurays İbn Ammâr an Ebî Hurayra isnâdiyle; Zevvâd İbn Ulhe ise yine aynı vasita ile ve Ebû Amr İbn Muhammed an ceddihi Hurayş İbn Suleymân isnâdiyle rivayet etmişlerdir.²⁷⁹

Aynı hadîsin, Sufyân İbn Uyeyne an İsmâ'il an Ebî Muhammed İbn Amr İbn Hurays an ceddihi Hurays raculun min bentî Uzra isnâdiyle İbn Uyeyne'den gelen bir çok rivayetlerinde yukarıdakine benzîr değişik şekiller görülür.²⁸⁰ Bazı hadîşçiler, bu isnâdlardan bazılarını tercih ederek hadîsi müz tarib olmaktan kurtarmışlarsa da, diğer bazıları onun zayıf olduğuna hükmetsimelerdir. Bunlar arasında es-Şâfi'i, el-Beyhaqî ve en-Nevevî olduğu gibi, İbn Uyeyne de hadîs hakkında söyle

278 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 104; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 170.

279 Aynı yerler.

280 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 170-171.

demiştir: “Hadisi kuvvetlendirecek hiç bir şey bulamıyoruz; o sadece bu yönden rivayet edilmiştir”.²⁸¹

İsnâdta vukubulan iztirâba bir başka misal, Ebû İshâq vâsîtasıyla rivayet olunan “beni, Hûd ve ona benzer sûreler ihtiyarladı” hadisidir. Bu hadis, yalnız Ebû İshâq es-Sebî’i vâsîtasıyla rivayet edilmiş olmasına rağmen isnâdında birbirine muhalif on kadar şekil vardı. Meselâ bunlardan bazlarında hadis, Ebû Bekr’in, bazlarında Sa’d Îbn Ebî Vaqqâs’ın, bazlarında da Â’îse’nin musnedi olarak görülür; bazı rivayetlerde ise murseldir. Bunlar arasında herhangi bir tercih yapmak imkânı olmadığı için hadis muztaribdir.²⁸²

Metinde vukubulan iztirâba gelince, es-Suyûti, Fâtima bint Qays tarafından Hazreti Peygamberden rivayet edilen “malda, zekâttan başka da bir hak vardır” mealindeki zekâtlâ ilgili bir hadisi misal olarak zikreder.²⁸³ Et-Tirmîzî’nin nakletmiş olduğu bu hadisi Şüreyk, Ebû Hamza’dan, Ebû Hamza eş-Şâ’bî’den, o da Fâtima’dan rivayet etmiştir. Halbuki Îbn Mâce rivayetinde bu hadis, “malda zekâttan başka hak yoktur” meâlinde ve öbür hadise tamamıyla zit bir şekilde gelir. Aralarında herhangi bir tevil ihtimali de yoktur. Maamafih bazı hadisçiler, Şüreyk’in şeyhi olan Ebû Hamza’nın ashnda zayıf bir kimse olduğunu ve hadisin, râvinin zâfiyeti dolayısıyla reddedileceğini söylemişlerdir. Bu bakımdan es-Suyûti, metinde vukubulan iztirâba en iyi misalin Enes Îbn Mâlik tarafından rivayet edilen “besmele” hadisi olduğuna işaret eder.²⁸⁴ El-Buhârî tarafından nakledilen bu hadise gøre gerek Hazreti Peygamber ve gerekse Ebû Bekr ve Omer, namaza *elhamdu li’llâhi Rabbi'l-âlemîn* ile başlıyorlardı. Bu hadiste, besmelenin de okunacağına dair bir sarahat olmamakla beraber, eş-Şâfiî, *el-hamdu* ile Fâtîha sûresinin kasdedildiğini ve besmelenin de bu sûreye dahil olduğunu söyleyerek okunması gerektiğini ileri sürmüştür. Halbuki Muslim ve Mâlik, yine Enes’ten naklettikleri aynı hadiste, namazın başında ve sonunda besmele okunmadığını tasrih etmişlerdir. Fakat hadis, sadece el-Buhârî, Muslim veya Mâlik Îbn Enes’in zikrettikleri şekillerden ibaret değildir. Bazı rivayetlerde “Hazreti Peygamber, Ebû Bekr ve Omer’in arkasında namaz kıldım” denilmekte, bazlarında Bunnâra Osmân ilâve edilmekte, bazlarında yalnız Ebû Bekr ve Omer zikredilmektedir. Bazlarında “besmeleyi okumuyorlardı” ibaresi yerine

281 Aynı yer.

282 Aynı eser, s. 172.

283 Aynı yer.

284 Aynı eser, s. 173.

“cehretmiyorlardı” denilmekte, ve hattâ bazlarında da tamamiyle aksi olarak besmelenin okunduğu veya cehredildiği ileri sürülmektedir.²⁸⁵ Bütün bu rivayetler, bir birinden farklı olduğu gibi râvileri arasında herhangi bir tercih yapmak veya haberleri te’vil yolu ile izah etmek imkâni da yoktur. Bu bakımdan hadîs, müztaribin en güzel bir örneğini teşkil eder.

Muztarib hadîsler, bazı hallerde sahîh ve hasen grubuna girerler. Bunlar daha ziyade, râvileri *sîqa* olmakla beraber, isim, neseb ve kün-yeleri üzerinde ihtilâf edilen hadîslerdir. Her ne kadar bu gibi hadîslere müztarib ismi verilse bile, bu çeşit ihtilâflar hadîsin sihhati üzerinde tesir yapmazlar. El-Buhârî ve Muslim’ın kitaplarında bu gruba giren bir çok hadîslere rastlanır.²⁸⁶

61. Maqlûb hadîsler (el-hadîsu'l-maqlûb).

İsnâdında, bir veya bir kaç râvinin isim veya nesebleri yahutta metninde bazı kelimeeleri, bilerek veya bilmeyerek değiştirilmiş hadîslere maqlûb denir. Tariften de anlaşıldığı gibi değişme (qalb), hadîsin ya isnâdında olur yahutta metninde; keza bu, ya kasden yapılır, yahutta her hangi bir maksat gözetilmeden sadece yanlışlık eseri olarak ortaya çıkar.

İsnâdta, ismin kasden değiştirilmesi, hadîse karşı rağbeti artırmak maksadına dayanır; bu sebeple hadîşçiler arasında bu gibi işlere tevessül edenler, yalancı (*kezzâb*) veya hadîs uydurucu (*vazzâ'*) olarak isimlen dirilirler ve bunlar tarafından rivayet edilen hadîsler kabul olunmaz. Isnâd ve metinde bu çeşit değişiklikler yapmakla şöhret kazananların başında Hammâd İbn Amr, Ebû İsmâ'il İbrâhîm İbn Ebî Hayye gibi bazı hadîs uydurucuları gelir. Bu gibi kimselerin rivayet ettikleri maklûba misal, Muslim tarafından nakledilen “yolda müşriklerle karşılaşlığınız zaman selâm vermeye ilk defa siz başlamayınız” meâlindeki hadîstir.²⁸⁷ *Suheyl İbn Ebî Sâlih an ebihi an ebî Hurayra* isnâdiyle rivayet edilen bu hadîs, Hammâd İbn Amr en-Nasîbî tarafından, *Suheyl* yerine *el-A'meş* ismi konulmak suretiyle maklûb olarak nakledilmiştir.²⁸⁸

285 Aynı eser, s. 165.

286 Aynı eser, s. 173.

287 Bkz. *Sâhih* (Kitâbu's-selâm 39, hadîs No. 13). Muslim, bu hadîsi, Abdu'l-Azîz tarîkiyle Suheyl'den, Muhammed İbn Ca'fer-Şu'be; Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Ebû Kureyb-Veki'-Sufyân; Zuhayr İbn Harb- Cerrî tarîkiyle yine Suheyl'den nakletmiş, Vekî'in hadîsinde *izâ laqîtum el-Yahûde*; Muhammed İbn Ca'fer - Şu'be hadîsinde *fi 'chî'l-kutâb*; Cerrî hadîsinde ise *izâ laqîtumâhûm* denilmiş, sakat müşriklerden hiç biri zikredilmemiştir.

288 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî'*, s. 191.

İsnâdta yapılan değişikliğin bazan herhangi bir maksada dayanmadığını ve sadece bir yanlışlık neticesi meydana geldiğini söylemiştiğ. İbn Hacer, Ka'b İbn Murra veya Murra İbn Ka'b ismini, bu şekilde bir değişiklikle misal olarak zikreder. İlk şekilde Ka'b, Murra'nın oğlu, ikinci şekilde ise onunbabasıdır.²⁸⁹

Bazan bir hadîşçinin hâfîza kudretini ve hadîs sahasındaki mertebesini ölçmek veya onu imtihan etmek maksâdiyle hadîslerin metin ve isnâdlarını birbirine karıştırarak maklûb hadîsler meydana getirmek ve bunları o hadîşîye sormak adet olmuştur. Meselâ meşhur hadîs imamî el-Buhârî, Bağdad'a geldiği zaman hadîşîler toplanmışlar ve yüz hadîs alarak bunların metin ve isnâdlarını birbirleriyle karıştırmışlardır. Bu suretle bir hadîsin isnâdi başka bir hadîsin başına, öbür hadîsin isnâdi diğer bir hadîsin başına eklenmiş ve yüz maklûb hadîs meydana getirilmiştir. On hadîşçi, yanlarına bunlardan onar hadîs alarak el-Buhârî'nin meclisine gelmişler ve teker teker bu hadîsleri ona okumağa ve sormağla başlamışlardır. El-Buhârî, her hadîsin okunuşundan sonra, o hadîsi bilmemiğini söylemiş ve orada bulunanlar üzerinde, önce, bilgisi ve hâfîzâsının hakkında bir şüphe ve tereddüt uyandırmıştır. Fakat hadîslerin okunması bittikten sonra hadîşîlere iltifat etmiş ve her hadîsi ele alarak isnâdlarını ait oldukları metinlere eklemiştir. Bu olay karşısında mecliste bulunanlar hayretlerini gizlememişler, onun üstün hâfîza kudretini itiraf etmişlerdir.²⁹⁰

Hadîslerin metinlerinde meydana gelen değişikliklere gelince, bu mevzuda Uneyse Bint Hubeyb'in "İbn Ummî Mektûm ezan okuduğu zaman yeyib içiniz; Bilâl ezan okuduğu zaman ise yeyib içmeyiniz" mealindeki hadîsi misal olarak zikredilmiştir.²⁹¹ Halbuki meşhur olan ve İbn Omer ile Â'îse'den gelen rivayetlere göre hadîs: "Bilâl, geceleyin ezan okur, o zaman yeyib içiniz, tâ İbn Ummî Mektûm ezan okuyuncaya kadar" mealindedir. Bu duruma göre Uneyse Bint Hubeyb rivayetindeki hadîs maklûb olur. Her ne kadar Bilâl ile İbn Ummî Mektûm arasında, gece ve gündüz, münâvebe ile ezan okunduğunu ileri sürek hadîsin maklûb olmadığını söyleyenler olmuşsa da el-Bulqînî (724-805) "eğer tevil kapısını açacak olursak ilelu'l-hadîsten pek çogunu red-detmemiz gerekir" demek suretiyle hadîsin maklûb cinsinden *mâ'kûs* olduğunu zikretmiştir.²⁹²

289 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 47.

290 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 112; as-Suyûti, *Tedrib*, s. 193.

291 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 191.

292 Bkz. es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 192.

Şeyh İbn Hacer el-Asqalâni, metinde vukubulan maklûba misal olarak Muslim'in Ebû Hurayra'dan naklettiği "Allah'ın, Arşının gölgesinde barındırdığı yedi kişiden biri, sadaka verip de sol elinin verdiği bu sadakayı sağ elinin bilmesinden korkan kimsedir" mealindeki hadîsini zikreder.²⁹³ Muslim râvilerinden birisi tarafından sağ ve sol kelimeleri değiştirilen bu hadîsin doğrusu, yine Muslim ile el-Buhâri'nin rivayetlerinde görüldüğü gibi "sağ elinin verdiği sol elinin bilmesinden korkan kimse" şeklindedir.²⁹⁴

Metni maklûb olan hadîse bir başka misal, es-Suyûti'nin et-Tâberrânî'den naklettiği Ebû Hurayra hadîsidir": Size bir şey emrettiğimde onu yapınız, bir şeyden nehyedersem, kudretiniz nisbetinde ondan kaçınınız". Halbuki bu hadîsin doğrusu el-Buhâri ve Muslim'de olduğu gibi "sizi, nehyettiğim şeyleden kaçınınız, emrettiğim şeyi ise kudretiniz nisbetinde yapınız" mealindedir.²⁹⁵

62. Şâz hadîsler (el-hadîsu's-şâz).

Hadîs istilâhında şâz, değişik şekillerde tarif edilmiş ve hadîşçiler arasında, bu hususta bazı ihtilâflar olmuştur. Bu ihtilâflar başlıca iki noktada zuhur etmiştir: İnfirad ve muhalefet.

El-Hâkim'e göre şâz, *siqa* olan râvinin, tek olarak rivayet ettiği hadîstir ve bu *siqanın mutâbi'i* yoktur, yâni, başka hiç bir kimse bu rivayette ona tâbi olmamıştır.²⁹⁶ El-Hâkim, bu tarifinde tesferrüdü şart koştugu gibi *mutâbi'i* olmadığını söylemek suretiyle de gayri sarîf olarak muhalefete de itibar ettiğini belirtmiştir. Çünkü, *siqa* olan râvinin *mutâbi'i* bulunması, rivayetin diğer *siqâta* muhalif olmadığına delalet eder. Eğer rivayetinde tek kalan râvi *siqa* ise, bu rivayete gelen hadîs şâzdır; fakat râvinin zabt ve hafızasında bir tereddüt vukubulursa hadîsin isnâdında bir illet var demektir. Bu ise hadîsin mu'allel olduğuna delalet eder.

Ebû Ya'lâ el-Halîlî, tarifinde tesferrüdü şart koşmuş olmakla beraber muhalefete itibar etmemiş ve "şâz, râvisi ister *siqa* olsun ister olmasın, bir tek isnâdi olan hadîstir; ancak, râvi *siqa* değilse hadîs metrûktür, *siqa* ise hadîsin üzerinde durmak lâzîmdir, huccet olarak kullanılmaz" demiştir.²⁹⁷

293 Bkz. Muslim, *Sahîh* (Kitâbu'z-zekât 12, hadîs No. 91)

294 Bkz. el-Buhâri, *Sahîh*, (Kitâbu'z-zekât, bâb sadaqati's-sîrr), II. 115 ; (bâbusadaqa-tî'l-yemâl) II. 116.

295 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 192.

296 el-Hâkim Ebû Abdillâh, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 119.

297 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 146.

Eş-Şâfi'i, bu tariflere itiraz ederek şâzin, başkaları rivayet etmediği halde *siqa* râvinin rivayet ettiği hadîs olmadığını söylemiş ve şu tarifi vermiştir: "Şâz, halka muhalif olarak *siqa* râvinin rivayet ettiği hadîstir".²⁹⁸ Eş-Şâfi'i'nin, bu tarifte kullanmış olduğu "halk" tabiri, *siqât*, yâni güvenilir olan kimseler karşılığıdır. Buna göre yukarıki tarifi şu şekilde ifade etmek mümkün olur: "*Siqa* olan bir râvinin, diğer *siqâtın* rivayetlerine muhalif rivayetidir". Görülüyor ki eş-Şâfi'i, bu tarifinde, bir hadîsin şâz olabilmesi için hem *teferrüd* (yâni, *siqa* olan râvinin, rivayetinde tek kalmasını) hem de muhalefeti (yâni, bu râvinin, diğer *siqa* râvilerin rivayetlerine zıt rivayetini) şart koşmuştur. Hadîsciler arasında kabul edilen tarif de budur. Çünkü, gerek el-Hâkim ve gerekse Ebû Ya'lâ el-Halîlî, *siqa* râvinin, diğer *siqâtın* rivayetlerine muhalefetini tarif dışında bırakmak suretiyle *innemel-a'mâlu bi'n-niyât, en-nehyu an bey i'l-vilâ'* ve bunun gibi sahîh hadîs kitaplarında yer alan bir çok hadisi, şâz hadîsler arasına almış oluyorlar ki hiç bir hadîsci, onların bu görüşüne iştirak etmemiştir.²⁹⁹

İbnu's-Salâh bu meseleyi daha açık bir şekilde izah eder ve der ki: Eğer râvi, rivayetiyle, hâfiza ve zabit yönünden kendisinden daha üstün bir kimsenin rivayetine muhalefet ve kendi rivayetinde *teferrüd* ederse, o râvinin rivayeti merdûd şâzdır. Böyle bir muhalefet olmaz ve sadece öbürünün rivayetinden farklı olarak kendi rivayetine bir şey ilâve etmekle bu rivayette *teferrüd* ederse, hâfiza ve zabit bakımından durumuna göre rivayeti değerlendirilir. Şöyledir ki: Muhalif rivayetiyile *teferrüd* eden râvi, hâfiza ve zabit yönünden kendisine güvenilir bir kimse ise rivayeti sahîh, hâfîza ve zabitâna o derece güvenilir bir kimse değilse rivayeti hasen veya bu güvenin daha aşağı derecelerine göre şâz, munker ve merdûd olur.³⁰⁰

İbn Hacer, şâza misal olarak Sufyân İbn Uyeyne'nin Amr İbn Dînâr'dan, onun Avsece'den, Avsece'nin de İbn Abbâs'tan rivayet ettiği bir hadîsi zikreder: "Hazreti Peygamber zamanında bir şahîs vefat eder ve azadlı kölesinden başka bir vâris de bırakmaz". Bu hadîs muttasıl bir senedle rivayet edilmiş olup, İbn Curayc de ittîsal yönünden Sufyân İbn Uyeyne'ye mutâbeat etmiştir. Fakat Hammâd

298 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfe ulûmi'l-hadîs*, s. 119.

299 es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râci*, s. 147. *Innemel-a'mâlu bi'n-niyât* hadîsi, Hazreti Peygamberden Omer İbnu'l-Hattâb tarafından rivayet edilmiştir. Omer'den Alqama, Alqama'dan Muhammed İbn İbrâhim, ondan da Yahyâ İbn Sa'id rivayet etmiştir. Öbür hadîste Abdullâh İbn Dînâr, İbn Omer'den rivayetiyile *teferrüd* etmiştir.

300 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 86.

İbn Zeyd, aynı hadisi Amr İbn Dinâr vasıtasıyla Avsece'den rivayet etmiş ise de İbn Abbas'ı zikretmemek suretiyle hem Sufyân İbn Uyey-ne'ye hem de İbn Curayc'e muhalefet etmiştir. Ebû Hâtim'e göre bu rivayet şâz, Sufyân İbn Uyeyne rivayeti ise mahfûzdur.³⁰¹ Çünkü, Ham-mâd İbn Zeyd adalet ve zabt şartlarını hâiz bir hadîşî olmasına rağmen, kendisinden daha üstün bir hadîşîye muhalif rivayet etmiştir.³⁰²

Şâzin bir başka misali, Abdu'l-Vâhid İbn Ziyâd'ın el-A'meş vâsi-tasıyla Ebû Sâlih'ten, onun da Ebû Hurayra'dan rivayet ettiği "her hangi biriniz, sabah namazının iki rîk'atını kıldıgî vakit sağ tarafı üz-erine uzansın" hadîsidir. El-A'meş'ten bu hadîsi rivayet eden Abdu'l-Vâhid İbn Ziyâd, yine el-Ames'ten rivayet eden diğer bütün *siqa* râvi-lere muhalefet etmiştir. Çünkü bu râvilerden hiç biri, hadîsi, Hazreti Peygamberin sözü olarak nakletmemiş, sadece ondan, "o, şöyle yapardı" kabilinden filî olarak haber vermiştir. Halbuki Abdu'l-Vâhid yukarıda görüldüğü gibi hadîsi, Hazreti Peygamberin kavli olarak rivayet et-mış ve bu rivayetinde münferid kalmıştır.³⁰³

63. Munker hadisler (el-hadisu'l-munker).

İbnu's-Salâh ve en-Nevevi, Ebû Bekr el-Berdîci'den naklen mun-kerin "bir tek râviden gelen ve bu râviden başka tariki bilinmeyen hadîs" olduğunu zikretmişlerdir.³⁰⁴ Bu tarife göre *munker*, Ebû Ya'lâ el-Halîli'nin yukarıda tarifini vermiş olduğumuz şazdan başka bir şey değildir. Nitekim Ibnu's-Salâh da el-Berdîci'nin *munker* hakkındaki tarifini kabul etmiş, ancak şâz hakkında verdiği tafsilatın munkerde de göz önünde bulundurulmasına işaret etmiştir.³⁰⁵ Buna göre *munker*, ya *siqa* râvinin, diğer *siqâtin* rivayetine muhalefeti ve bu rivayetinde tefferrüdü, yahutta *siqa* derecesinde olmayan râvinin, *siqâtin* rivayetine muhalefeti ve rivayetinde tefferrüdüdür. Ibnu's-Salâh, tamamıyla şâz manâsına aldığı munkerin birinci kısmı, yâni *siqa* râvinin, diğer *siqâtin* rivayetine muhalif olan hadisi için, Mâlik İbn Enes'in ez-Zuhrî'den, onun Ali İbn Huseyn'den, onun Omer İbn Osmân'dan, onun Usâme İbn

301 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 148. Hadîs kısımları arasında *mâhfûz* ayrıca zikredilmemiş-tir. İstilâh olarak umumiyetle şâz'ın karşıtı olan hadîslerde kullanılmıştır, yâni birbirine muhalif iki hadîsten birisine şâz denilmişse sahîh olan diğerine de *mâhfûz* denilmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz. İbn Hacer, *Nuhbetu'l-fiker*, s. 29.

302 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 148.

303 Aynı yer.

304 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 87; es-Suyûtî, *Tedrib*, s. 151.

305 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 87.

Zeyd'ten, Usâme İbn Zeyd'in de Hazreti Peygamberden rivayet etmiş oldukları "muslim kâfîre, kâfir de muslime vâris olamaz" sözünü misal olarak zikreder. Mâlik İbn Enes, bu rivayetinde, Usâme İbn Zeyd'ten hadîsi nakleden şahsin *Omer İbn Osman* olduğunu isnâdta zikretmek suretiyle diğer *siqâta* muhalefet etmiştir. Çünkü Usâme İbn Zeyd'ten hadîsi nakleden şahis *Omer İbn Osmân* değil *Amr İbn Osmân*'dır. Omer ve Amr, iki kardeşir ve Halife Osmân İbn Affân'ın oğullarıdır. Mâlik İbn Enes, bu iki isim arasında bir karşıtarma yapmış ve Amr yerine Omer demiştir. Ondan başka hiç bir hadîşçi isnâdta Omer ismini zikretmemiştir.³⁰⁶

İbn's-Salâh'ın bu hadisi munkere misal olarak zikretmesi tenkide uğramış, bu hususta el-Irâqî söyle demiştir: "Bu misal üzerinde durmak icab ederse bir kere hadîs munker değildir ve bildigime göre hiç kimse de ona nekâret ismini itlâk etmemiştir. Mâlik'in diğer *siqâta* muhalefeti dolayısıyle sened, munker veya şâz olabilir; ancak senedin munker veya şâz olması, metinde de bu vasıfların bulunmasını gerektirmez. Gerçi Ibnu's-Salâh, mu'allel bahsinde, senedte vâki olan bir illetin metne de tesir edeceğini ileri sürmüşse de, böyle olmadığını ilerde göreceğiz. Bizce bu kısımda zikredilebilecek en iyi misal, dört *Sunen* sahibinin de nakletmiş oldukları Hemmâm İbn Yahyâ hadisidir. Bu hadisi Hemmâm, İbn Curayc'ten, o ez-Zuhri'den, ez-Zuhri de Enes İbn Mâlik'ten rivayet etmiş olup şu mealdedir: "Rasûlullah (A. S.), hacet için gittiğinde yüzüğünü çıkarındı". Bu hadîs munkerdir, nekâret ise Hemmâm'dan gelmektedir. Çünkü meşhur olan rivayete göre İbn Curayc, hadîsi Ziyad İbn Sa'd vâsitasıyla ez-Zuhri'den almıştır ve asıl metin "Rasûlullah (A. S.), güümüşten bir yüzük edindi" mealindedir. Hemmâm İbn Yahyâ hâfiza ve zabit bakımından güvenilir bir kimse olmakla beraber bu hadiste diğer *siqâtin* rivayetine muhalefet etmiş ve bu rivayetinde tek kalmıştır.³⁰⁷

Siqa derecesinde olmayan râvînin, diğer *siqâtin* rivayetlerine muhalefet etmesi halinde munkerin ikinci kısmına misal, yine Ibnu's-Salâh tarafından zikredilmiştir. Yahyâ İbn Muhammed İbn Qays'ın Hişâm İbn Urva'dan, onun babasından, onun da Â'işe'den merfû olarak rivayet ettikleri "yeşil hurmayı olgunu ile birlikte yeyiniz; şeytan, insan oğlunun böyle yediğini görünce gazab eder" mealindeki hadîs munkerdir. Çünkü Hişâm İbn Urva'dan rivayet eden Yahyâ İbn Muham-

306 Aynı eser, s. 88-89.

307 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 151-152.

med İbn Qays zayıftır ve bu rivayetiyle teferrüd etmiştir, yâni hadisi, Hisâm İbn Urva'dan ondan başka rivayet eden olmamıştır.³⁰⁸

Bu misallerden anlaşılıyor ki İbnu's-Salâh'a göre şâz ve munker aynı manâdadır. İbn Hacer'e göre ise, muhalefet bakımından aynı olsalar bile, şâz râvilerinin *siqa*, munker râvilerinin zayıf olmaları bakımından farklıdırlar ve aralarında umum husus farkı vardır.³⁰⁹

64. Metrûk hadisler (el-hadîsu'l-metrûk).

Hadîs rivayetinde yalancılıkla ittihâm olunan, yahut söz ve fiillerinden fâsik olduğu anlaşılan, yahutta vehim ve gafleti çok olan kimse-lerin rivayet etmiş oldukları hadislerdir ki yalnız bu gibi vasifları hâiz râviler yönünden bilinirler³¹⁰. Meselâ, Sadaqa İbn Mûsâ'nın Ferqad'ten, onun Murra et-Tîb'ten, onun da Ebû Bekr es-Sîddîq'tan; es-Sîrrî İbn İsmâ'il'in Dâvûd İbn Yezid'ten, onun babasından, onun da Ebû Hurayra'dan rivayetleri metrûk olarak vasiflendirilmiştir. El-Hâkim, bu gruba giren isnâdları beldelere göre ayrı ayrı zikretmiştir.³¹¹

65. Mevqûf hadisler (el-hadîsu'l-mevqûf).

Sahabeye ait söz, fiil ve takrirlere *mevqûf* denilmiştir. Meselâ, tabî'inden olan bir râvînin, "Omer İbnu'l-Hattâb şöyle dedi" veya "şöyle yaptı" yahutta "önünde şöyle hareket edildi, onu reddetmedi" demesidir. Ancak sahabeden rivayet edilen bu gibi haberler, Hazreti Peygamber zamanına izafe edilirse veya Hazreti Peygamberden ögrenilen herhangi bir meseleye istinad ederse bunlara *merfû* denilir. Mevkûf hadisler, umumiyetle Hazreti Peygamberin hadislerinden ayırt edildiği için dinde huccet olarak kullanılmamış, el-Qâsimî'de de görüldüğü gibi, zayıf hadisler içerisinde zikredilmiştir.³¹²

Hazreti Peygamberin hadislerinde olduğu gibi, sahabeden rivayet edilen bu çeşit haberler de sened itibariyle ya muttasıl ya da munkati olurlar.

66. Maqtû' hadisler (el-hadîsu'l-maqtû').

Tabî'îye ait söz fiil ve takrirlerdir. Sahabenin söz, fiil ve takrirleri dinde huccet olarak kullanılmadığı gibi bunların da aynı hükmeye tabi olacakları gayet tabiidir. Keza bunlar da mevkûf hadisler gibi isnâd

308 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 89.

309 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fîker*, s. 30.

310 el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-iâhdîs*, s. 112.

311 el-Hâkim Ebû Abdillâh, *Ma'rîf ulûmi'l-hadîs* s. 57.

312 el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-iâhdîs*, s. 111.

yönünden muttasıl veya munkatı' olurlar ve yine isnâd yönünden ya sahîh, ya hasen ya da zayıftırlar.

Bazan isnâdın ittisaline bazan da isnâd içerisindeki râvilerin hallerine göre zayıf hadisler içерisine giren ve muhtelif isimler alan haberleri görmüş bulunuyoruz. Şüphesiz bunların hepsi de zayıflık bakımından aynı derecede degillerdir. Bazısı bazısına nisbetle daha az zayıf olduğu gibi, itibar bakımından aralarında farklar da vardır. Bir hadisin sıhhati veya zafiyeti, isnâdının veya râvilerinin durumuna göre tebellür edeceğî için, biz burada mursel hadislerden başlıyarak maktû' hadislere kadar zikretmiş olduğumuz zayıf hadis kısımlarında herhangi bir sıra gözetmedik. Bazan zayıf olarak bilinen bir hadis, hakikatte sahîh olabilir. Nitekim hadis imamları bu ihtimali gözönünde bulundurarak, zayıf isnâdla bir hadis görüldüğü zaman onun, metin yönünden zayıf olduğunu söylememeyi veya doğrudan doğruya "hadis zayıftır" demeyi tecvîz etmemişler, belki, "hadis, bu isnâdla zayıftır" demek gerektiğini ileri sürmüştürler.³¹³ Nitekim, Ebû Hâzîm'den nakledilen bir habere göre, bu meşhur hadisçi ez-Zuhri'nin yanında bir hadis rivayet ettiği zaman ez-Zuhri, bu hadisi reddetmiş ve onu bilmemiğini söylemiştir. Kendisine Hazreti Peygamberin bütün hadislerini ezberleyip ezberlemediği sorulmuş, o da "hayır" cevabına vermiştir. Yarısını ezberleyip ezberlemediği sorulunca da "öyle zannediyorum" demiştir. Bunun üzerine ez-Zuhri'ye bu bilmemiği hadisi de ezberlemediği hadislerden addedmesi ve hemen reddetmemesi tavsiye edilmiştir.³¹⁴

Yine hadis imamları zayıf bir hadis rivayet ederken "Hazreti Peygamber söyle dedi" manâsına qâle Râsûlullah (A.S.) keza gibi kat'iyet ifade eden tabirler yerine "ondan rivayet olunduğuna göre" yahut "bana ulaştığına göre" gibi ibarelerin kullanılmasını uygun görmüşlerdir.

Zayıf hadislerin dinde huccet olarak kullanılmasına gelince hiç bir hadis imamı bu hususta tesahül göstermemişi ve bilhassa halâl ve haramla ilgili şer'i meseelerde rivayet edilen hadisleri, daima, töhmetten beri ve zandan uzak olan kimselerden almağa dikkat etmişlerdir. Bununla beraber, tergîb ve mev'îze ile ilgili hadislerin rivayetine bu şiddet gösterilmemiş, mevzû olmamak şartıyla onların rivayetine göz yumulmuştur.³¹⁵

313 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 113; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 194. Hadis bilgisile şöhret yapmış imamlar, hadisin sahîh yönünden rivayet edilmediğini de söyleyebilirler.

314 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 195. Buna benzer bir haber, "bu hadisi ijtîmedik" diyen es-Şâ'bî hakkında nakledilmiştir.

315 Aynı eser, s. 196. Ahmed İbn Hanbel, Abdurrahman İbn Mehdî ve Abdullah İbnu'l-Mubârek, zayıf hadislerin kullanılmasında bu hususu şu şekilde belirtmişlerdir: "Halâl ve haram-

SAHÎH, HASEN VE ZAYIF ARASINDA MÜŞTEREK HADİS NEVİLERİ

Bütün hadisler, sahîh olsun, hasen veya zayıf olsun, metin ve isnâdlarına göre müştrek isimler alırlar. Bu isimlerden herhangi birinin bir hadise atfedilmesi, o hadisin sihhati veya zafiyeti üzerinde hiç bir tesir icra etmez; yâni, o hadisin sihhatini artırmadığı gibi eksiltmez de. Zayıf hadisler arasında zikretmiş olduğumuz *mevqûf* ve *Maqtû'* ile yirmiye varan bu hadis çeşitlerini burada tarifleriyle birlikte izah etmeye çalışacağız.

67. Musned hadisler

İsnâdi, başından sonuna kadar muttasıl olan ve merfû olarak rivayet edilen hadislere musned denilmiştir. Ancak, el-Hatîbu'l-Bağdâdi tarafından hadisçilere atfen zikredilen tarifte merfû kaydına yer verilmemiş³¹⁶ ve sadece “*isnâdi, râvisinden sonuna kadar muttasıl olan hadisler*” denilmekle iktifa olunmuştur.³¹⁷ Fakat el-Hatîb'in vermiş olduğu bu tarif, es-Suyûti'nin de belirttiği gibi *merfû' mevqûf* ve *maqtû'* hadisleri de içine almış bulunmaktadır. Zira zayıf hadisler arasında da zikrettigimiz gibi, *mevqûf* sahabenin, *maqtû'* ise *tâbi'*ının söz, fiil ve takrirlerinden ibarettir ve bunlar da ittisal bakımından mükemmel olabilirler. Bu bakımından bir *mevqûf* veya *maqtû'* hadise de el-Hatîb'in tarifine uygun olarak musned demek mümkün olur. Maamafih el-Hatîb, tarifinin sonunda, vermiş olduğu ibarenin ekseriya Hazreti Peygamberden rivayet olunan hadislerde kullanılmış olduğuna işaret etmek suretiyle *mevqûf* ve *maqtû'* gibi hadis nevilerinin bu tarifin şümulü içerisinde girmesini bir dereceye kadar önlemiştir.

İsnâdta zikri geçen ittisal, el-Hatîb'in belirttiği gibi râvilerden her birinin, kendisinden sonra gelen râviyi işitmış olması ve isnâdin

la ilgili hadislerin rivayetinde şiddet; fezâ'il ve buna benzer mevzularda gelen hadislerin rivayetinde ise tesâhül gösterdik". Bu haberin Ahmed İbn Hanbel'den gelen bir varyanta için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 134.

Burada şuna da işaret etmek icab eder ki, bu meşhur imamların, rivayetinde tesâhül gösterdikleri *zayıf* hadisleri, *sahîh* mertebesine ulaşmayan *hasen* hadisler manâsında anlamamız gereğe uygun düşer. Zira onların devrinde hadislerin *hasen* derecesi bilinmiyordu ve *sahîh* olmayan *hasen* hadislere de *zayıf* deniliyordu. Yoksa bu imamların, isnâdında yalancılıkla ittihâm olunan kimselerin yer aldığı hadisleri, *fezâ'il* v.s. ile ilgili olsa da, makbul addedeceklerini düşünmek hatalı olur.

³¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 21.

³¹⁷ es-Suyûti, *Tedârîku'r-râvî*, s. 107.

sonuna kadar bu şekilde devam etmesidir. Fakat ona göre bu ittisal zâhiridir; çünkü an'anc ile gelen rivayette “semâ”’ın bütün mertebeleerde mevcudiyeti kat’i olarak bilinmez. Çok defa bir birini takip eden iki râvi muasır olsalar bile biri öbüründen işitmemiş olabilir. Bu bakımından isnâd muttasıl görünmekle beraber hakikatte munqati’dır.

Ibn Abdi'l-Barr’ın tarifi de el-Hatîbin tarifinden farklı değildir. Ona göre, musned, muttasıl olsun munqati’ olsun hasseten Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadîslerdir. Meselâ munqati’ a misal olarak zikrettiği *Mâlik ani'z-Zuhri ani'bni Abbâs an Rasûli'llâh Salla-lâhu aleyhi ve sellem* isnâdı musneddir. Her ne kadar ez-Zuhri İbn Abbâs’tan hadîs işitmemiş ise de bu yolla rivayet edilen hadîs Hazreti Peygambere isnâd edilmiştir. Ibn Abdi'l-Barr’ın bu tarifine göre musnedle aşağıda zikredeceğimiz merfû’ arasında hiç bir fark yoktur.

El-Hâkim Ebû Abdillâh’ın tarifine gelince bu, diğerlerinden daha farklı olup es-Suyûti’nin beyanına göre onların en doğrusudur. El-Hâkim, musned tabirinin yalnız merfû’ muttasıl hadîslerde kullanılabileceğini söyle ki bu ifade ile gerek muvqûf ve maqtû hadîsler, gerekse zâhiren isnâdı muttasıl da olsa hakikatte munqati’ olan hadîsler tarifin dışında bırakılmıştır. El-Hâkim, bilhassa bunları belirtmek maksadıyla musnedin bazı şartlarını zikretmiş ve şöyle demiştir: “Musnedin bu zikrettiklerimizden başka şartları vardır. Meselâ musned, mevqûf olamaz, mursel, mu'dal ve mudelles olamaz. Keza isnâdında *uhbirtu an fulân, huddistu an fulân, belâganî an fulân, refa'ahû fulân ve azunnu-hû merfû' an* gibi ittisali ifsad edecek ibarelerin bulunmaması musnedin şartlarındandır”.³¹⁸

68 . Merfû’ hadîsler

Meşhur olan tarife göre *söz, siil ve takrir olarak hassaten Hazreti Peygambere izafe olunan ve isnâdı muttasıl veya munqati’ olan hadîslere merfû’ denilmiştir*. Bu taristen anlaşıldığına göre merfû’ hadîsin isnâdı daima muttasıl değildir. Bazan isnâdtan sahibi düşer ve hadîs mursel olur; bazan sahabîden önce başka bir râvi düşer veya müphem bir râvi zikredilir, bu durumda hadîs munqati’ olur. Bazan da isnâdtan iki râvi düşer ve hadise mu'dal denir, fakat her üç halde de isnâd munqati'dır ve hadîs merfû'dur. Ancak hadîsin merfû’ olması onun sahîh olması için kâfi bir sebep teşkil etmez. Mursel ise, merfû’ olmakla beraber yine

318 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfe ulûmi'l-hadîs*, s. 18-19. *Musned* hadîsler hakkında daha fazla malumat için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 49; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 107; el-Qâsimî, *Qava'du't-tahdîs*, s. 104; el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 21.

mursel hükmündedir. Keza munqati' veya mu'dal ise merfû olmakla beraber munqati' veya mu'dal hükmüne sahiptir. Ancak hadis başka bir yönden rivayet edilmek suretiyle kuvvet kazanmış ise bu durumda, isnâdin ittisaline ve râvilerinin zabit ve adalet yönünden derecesine göre sınıflandırılır.

Söz olarak merfû' hadisin misali sahabînин *semi'tu'n-Nebiyye Salla-lâhu aleyi ve sellem* demek suretiyle rivayetidir. Bu rivayette bazan *semi'tu* yerine *qâle* yahut *yaqûlu* yahutta *haddesenâ* gibi tabirler kullanılır. Hazreti Peygamberden fiili olarak rivayet edilen merfû'un misali, sahabînин *ra'aytu Rasûla'llâh (A S) yef'alu kezâ*, merfû' takrirî ise yine sahabînин *fe'altu bi hadrati'n-Nebiyyi (A S) kezâ* demesidir.

Netice olarak denilebilir ki bir hadisin, isnâdi nazarı dikkate alınmaksızın yalnız metnine bakıldığı zaman eğer bu metnin Hazreti Peygambere izafe edildiği görülsürse, o hadis merfû'dur. Metin, Hazreti Peygamberin söz, fiil veya takririnden biri olabildiği gibi, isnâd yönünden de ya sahîh, ya hasen, ya yahutta zayıf olabilir.³¹⁹

69. Muttasıl (Mevsûl) hadisler

Ister Hazreti Peygamberden gelerek merfû', ister sahabeden gelerek mevqûf olsun, isnâdi muttasıl olan hadislere bu isim verilmiştir. Musned hadislerde de gördüğümüz gibi, el-Hatîbu'l-Bağdâdî "isnâdi, başından sonuna kadar muttasıl olan hadisler" demek suretiyle musnedin tarifini verirken merfû' ve mevqûf hadisleri de bu tarifin içine soktuğuna işaret etmişik. Dikkat edilecek olursa el-Hatîb'in bu tarifi, muttasıl hadisler için biraz önce zikrettigimiz tarife de tipatip uymakta ve dolayısıyla musnedle muttasıl hadisler aynı manâda mutalaa edilmektedir. Şu var ki el-Hatîb, tarifinin sonunda musnedin çok defa Hazreti Peygambere izafe olunan hadislerde kullanıldığını kaydetmek suretiyle onu bir dereceye kadar tahsis etmiştir. Bu ise, ref'in onun nazarında ağılabiyetle şart olduğunu göstermektedir. Halbuki biz, meşhur olan tarife göre ref'in, musnedin belli başlı şartlarından biri olduğuna işaret etmişik.

Muttasıl hadiste, tarifte de görüldüğü gibi, ref şart koşulmamış, bilakis "ister merfû' ister mevqûf olsun" denilmek suretiyle merfû'un haricinde mevqûfun da muttasıl olabileceği belirtilmiştir. Maqtû' denilen tâbi'i söz, fiil ve takrirlerine gelince, bunlar da isnâd yönünden mut-

319 *Merfû hadisler hakkında* bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 50; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 109; el-Qâsimî, *Qavâ'idu'l-tâhdîs*, s. 104.

tasıl olsalar bile muttasıl hadislerden addedilmezler. Bunların ancak takyidle muttasıl oldukları söylenebilir: *Muttasılun ilâ Sa'îd İbnî'l-Museyyib* gibi.³²⁰

70. Mu'an'an hadisler

Kelimenin teşekkürülünden de anlaşılacağı üzere *hadisin hangi yollarla alındığını tasrih etmeksızın râvinin, fulân an fulân diyerek rivayet ettiği hadislerdir*. Her ne kadar râvi halkaları arasında yer alan *an* harfleri, râvilerin birbirlerine mülâkî olduklarına ve bu isnâdla rivayet edilen hadisi birbirlerinden iştiklerince kat'i surette delâlet etmezse de bazı şartların tahakkuku ile isnâdin ittisaline hükmedilebilir. Meselâ râvilerin adaleti, herbirinin kendisinden hadis rivayet ettiği kimseye mülâkî olması ve tedisten sâlim bulunmaları bu şartlardandır. Bununla beraber râvilerin muasır oldukları bilindikten sonra başka bir şartın aranmayacağı ileri süren hadisçiler de vardır. Meşhur *Sahîh* sâhibi Muslim İbnu'l-Haccâc bunlardandır. Ona göre, *an'ane* ile rivayet eski den beri ilim ehli arasında bilinmekte ve huccet olarak kullanılmaktadır. Muslim'in, bilhassa iki râvi arasındaki likâ'a ehemmiyet vermemesi ve *an'ane* ile gelen rivayet zincirindeki ittisalin sâbit olması için râvilerin sadece muasır olmalarını kâfi görmemesi itiraza maruz kalmıştır. İbnu's-Salâh, Muslim'in bu sözü üzerinde durmak icab ettiğini ve onun reddettiği görüşün hakikatte Ali İbnu'l-Medînî, el-Buhârî ve bunlar gibi birçok ilim ehlinin görüşü olduğunu söyleyerek Muslim'in görüşündeki hataya işaret etmiştir.³²¹ Sahîh olan görüş, yukarıda da zikrettiğimiz gibi, birinci derecede râvilerin adaletidir; bunu, muasır olmaları ve tedlisinden emin bulunmaları takip eder. Bu şartları hâiz olarak gelen mu'an'an isnâdin ittisalinden şüphe edilemez.³²²

71. Mu'en'en hadisler

Isnâdında "haddesenâ fulân enne fulânen qâl"" denilerek rivayet edilen hadisler mu'en'en denilmiştir. Mâlik İbn Enes'e göre *an fulân* ile *enne fulân* arasında hiç bir fark mevcut değilse de, Ahmed İbn Hanbel, *an* ile *enne*'nin müsavi olmadığını söylemiştir.³²³ Fakat mühim olan mesele, harflerin birbirlerine benzeyip benzememesi değil, bun-

320 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 50; es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî el-Qâsimî*, *Qavâ'idu't-tâhidîs*, s. 104.

321 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 72.

322 Aynı eser, s. 67-68; es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 132-134.

323 es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 134.

ları kullanan râvinin rivayetinin sahîh olup olmamasıdır. Eğer râviler, adalet bakımından mükemmel olur, birbirlerinin muasırı olarak tedlis-ten de sâlim bulunurlarsa, *an* veya *enne* ile rivayet edilen hadislerin isnâdları, tabiatıyla muttasıl addedilir ve bunların sıhhatinden de şüphe edilmez.

72 . Mu'allaq hadisler

Isnâdının başından bir, veya sıra ile daha fazla râvinin hazfedilerek "qale fulan" veya "zekere fulan" gibi kat'iyyet ifade eden yahutta "yurvâ," "yuzkar," "yuhka" ve "hukiye an fulan" gibi yarı kat'i ifadelerle rivayet edilen hadislere mu'allaq, bu çeşit rivayete de ta'lîq denilmiştir.³²⁴ el-Buhârî'nin *Sahîh*'inde bunun örneklerine pek çok rastlanır ve hattâ *ta'lîqât*, el-Buhârî'nin en belirli hususiyetlerinden biridir de denilebilir. Zira Ibn Hacer'in beyanına göre, *Sahîh*'teki bu çeşit merviyiyatı ele alıp ona ilk defa *ta'lîq* ismini veren kimse, Ebu'l-Hasan ed-Dâraqutnî (Ö. 285 H.) olmuştur.³²⁵ Bununla beraber, el-Buhârî'nin bu çeşit merviyiyatını munqatî cinsinden addedenler de çıkmıştır. Meselâ Zâhirî İbn Hazm, Ebû Âmir veya Ebû Mâlik el-Eş'arî'nin Hazreti Peygamberden rivayet ettiği "ümmetim arasından öyle kavimler çıkacaktır ki, bunlar, ipek ve şarabı halâl kılacaklardır" hadisini munqatî saymıştır.³²⁶ Çünkü el-Buhârî bu hadisi, *Sahîh*'inin "escribe" bâbında "ve qale *Hişâm* İbn Ammar" ibaresiyle ta'lîq etmiştir. İbnu's-Salâh ise, İbn Hazm'ın bu iddiasına iltifat etmemiş, hadisin sahîh şartını hâiz, ittisal ile marûf olduğunu söylemiştir.³²⁷

Ta'lîqlerin hükmüne gelince, bu hususta İbn Hacer şu açıklamayı yapmıştır: el-Buhârî'nin, isnâdında hazfettiği râviler arasında sıqâttan olanlar yanında zabt ve nakl yönünden, ortaya koyduğu şartların derecesine ulaşmamış, fakat, yine de sıqâttan olan kimseler bulunabilir. İsimleri hazfolunan râviler eğer sıqâttan iseler, bu takdirde ta'lîq, o hadisin veya manâsının, kitabın bir başka yerinde tam ve muttasıl isnâdla nakledildiğine delâlet eder. İkinci defa zikredilmek gerektiği zaman isnâdında ihtisar yapılmıştır. Ta'lîqin diğer sebepleri arasında, hadis bir şeyhten semâ yolu ile alınmış olsa bile, şeyhin tedlisle tanınması veya hadisin mevqûf olması da zikredilebilir...³²⁸

324 Bkz. el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhdîs*, s. 105.

325 Bkz. İbn Hacer, *Hedîyu's-Sârî*, s. 344.

326 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 73.

327 Aynı yer.

328 İbn Hacer, *Tâ'lîq et-tâ'lîq*, v. 2a vd.

Mu'allaq hadisin sıhhati, isnâdının bilinmesine veya hadîşçiler arasında marûf olmasına bağlıdır. Isnâdi bilinen ve kabul şartlarını haiz olarak hadîşçiler arasında marûf olan mu'allaq bir hadisin sahîh veya hasen hükmünü taşıması gayet tabiidir. Bilhassa daha sonraki devirlerde, her hangi bir sahîh ve marûf hadisin Hazreti Peygambere kadar uzanan isnâdının hazfedilerek "qale Resûlu'llah (A. S.)" denilmesi ve hemen hadisin zikredilmesi de ta'liqtan başka bir şey değildir. Bu çeşit hadîşleri toplayan kitaplar, tabiatıyla, sahîh hükmüne sâhiptir ve bunlarda zikredilen hadîşlerde daima kat'iyet ifade eden tabirler kullanılmış "yurva", "yuqâl", "yuzkaru" gibi yarı kat'iyete delâlet eden tabirler kullanılmamıştır.³²⁹

73. Mudrac hadîşler

Metninde veya isnâdında, hadisin aslından olmayan ziyadeleri muh-tevi hadîslere mudrac denilmiştir. İdrac, bir şeyi bir şeye sokmak, ilâve etmek manâsındadır. Hadiste idrac, hadisin aslında olmayan sözlerin ona sokulmasıdır. Bu tarife göre râvi, hadisi rivayet ederken, ona, kendisinin veya başkasının sözünü de sokar ve dinleyen başka bir kimse, bu ilâveyi de hadîsten zanneder.³³⁰ Bu suretle, meselâ birinci tabakadan bir râvinin idracı, müteakip tabakalarda hadisin bir kısmı olarak nakledilir. İdrac, ancak aynı hadisin, Hazreti Peygamberden başka bir isnâdla rivayet edilmesi halinde anlaşılır. Bununla beraber, Hazreti Peygamberin söylemesi aklen mümkün olmayan bazı ibarelerin de râvilerin idracından olduğu, hadîslere vâkf olan imamlar tarafından kolayca anlaşılır.

İdrac, bazan hadisin metninde, bazan da isnâdında vukubulur. Metinde vukubulan idraca misal olarak Abdullah İbn Mes'ûdun "Hazreti Peygamber bize namazda (okumamız için) teşehhüdü öğretti" hadîsi zikredilebilir. İbn Mes'ûd, bu ibarelerle başladığı hadîsinde adı geçen du'âyi da zikretmiş ve bunun sonuna şu sözleri ilâve etmiştir: "Bunu (teşehhüdü) okuduğun veya ifa ettiğin zaman namazını ifa etmiş olursun. Oturmayı dilersen otur; kalkmayı dilersen kalk". Ebû Dâvûd rivayetinde Zuheyr İbn Mu'âviye, hadisin asıl metniyle Abdullah İbn Mes'ûdun bu sözünü birleştirmiş ve ondan rivayet eden bir çok kimseler, aynı şekilde, teşehhüd hadisiyle ilâve edilen sözü tek bir metin olarak Hazreti Peygamberden nakletmişlerdir. Bununla beraber, yine Zuheyr'den rivayet eden Şâbâbe İbn Sevvâr, rivayetinde asıl hadîs

329 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, 136.

330 Aynı eser, s. 173.

metniyle İbn Mes'ûdun sözünü birbirinden ayırmış, idracı zikrederken *qâle İbn Mes'ûd* demek suretiyle teşehhûd hadîsini takip eden sözlerin İbn Mes'ûda ait olduğunu belirtmiştir.³³¹

Metinde vukubulan idrâc, ya metnin başında, ya ortasında, ya hatta sonunda görülür. Haberin sonunda gelen idrac, başta ve ortada gelenlere nisbetle daha fazladır; keza başta geleni de ortadakilere nisbetle çoktur. Çünkü râvi, bir çok hallerde ileri sürdüğü bir sözü teyid etmek maksadıyla, sözüne uygun bir hadîs zikreder ve onu delil olarak kullanır. Onu dinleyenlerden bazı kimseler ise, râvinin kendi sözü ile hemen arkasından zikrettiği hadîsi birbirinden ayırt edemez ve hepsinin hadîs olduğu zannına kapılır.

Hadîs metninin ortasında vukubulan idrac ise, çok defa, râvinin hadîsi tamamlamadan ondan hüküm istinbatına girişmesi veya hadîste geçen ve manâsı bilinmeyen garip kelimeyi açıklamak maksadıyla bir iki kelimeli bir izahatta bulunmasıdır. Açıklayıcı mahiyette olan bu kelimeler, sonradan hadîsinaslundan olarak rivayet edilmeye başlanır. Bunun en güzel misali, Hz. Âîşe'nin, vahyin başlamasıyle ilgili meşhur hadîsinde görülür. Bu hadiste Hz. Âîşe, Hazreti Peygamberin Hîrâ' mağarasındaki gece ibadetlerini zikrederken *kâne'n-Nebîyyu* (A. S.) *yetehannasu fî gâri Hîrâ'* ibaresini kullanmış, bilâhara bu haberi rivayet eden ez-Zuhîri *yetehannasu* kelimesinden sonra, bu kelimeyi açıklamak maksadıyla *va huva et-ta'abbudu'l-leyâli zevâtu'l-aded* ibaresini hadîse eklemiştir. Hakikatte bu söz, ez-Zuhîri'nin sözüdür ve *téhannusun*, muayyen gecelerde ibadet etmek manâsına geldiğini açıklamak maksadıyla zikredilmiştir.³³²

İsnâdda idraca gelince, bunun da aslı metne dayanır³³³ ve muhtelif şekilleri vardır:

1. Râvi, muhtelif isnâdlarla bir hadîs işitter. Bir başka râvi, bütün isnâdları bir tek isnâdta birleştirerek aynı hadîsi ilk râviden nakleder. Halbuki isnâdlar arasında bazı ihtilâflar vardır ve hadîsi bir tek isnâdla nakleden râvi bu ihtilâfları belirtmez. Meselâ et-Tirmizi, İbn Mehdi tarikiyle es-Sevrî'den, onun da Vâsil İbn Ahdeb, Mansûr ve el-A'mes'ten, her üçünün Ebû Vâ'il'den, onun Amr İbn Şurahbil'den, onun da İbn Mes'ûdtan rivayet ettikleri "ya Rasûla'llah, günahların en büyüğü hangisidir?" hadîsini nakletmiştir. et-Tirmizi'nin bu isnâdla vermiş olduğu

331 Aynı eser, s. 174.

332 Aynı eser, s. 176.

333 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 82.

hadiste Vâsil'in rivayeti, Mansûr ve el-A'meş'in rivayetine idrac edilmiştir. Şöyle ki: Vâsil, hadisi Ebû Vâ'il tarikyle doğrudan doğruya İbn Mes'ûdtan almıştır ve arada Amr İbn Şurahbil yoktur. Nitekim Yahyâ el-Qattân, aynı hadisi her iki isnâdlâ ayrı ayrı zikretmiştir ve el-Buhârî, *Sahîh*'inde onun rivayetini almıştır.³³⁴

2. Isnâdî mudrac olan hâdislerin diğer bir şekli, iki ayrı hadisi ayrı ayrı isnâdlarla rivayet eden bir râviden, onu işten bir başka râvinin, bu iki hadisten birisini isnâdiyle nakletmesi ve nakledeken diğer hadisin tam metnini veya metnin bir kısmını diğer hadise eklemesidir. Meselâ, Sa'îd İbn Ebî Meryem'in Mâlik'ten, onun ez-Zuhri'den, onunda Enes'ten rivayet ettiği *va lâ tahâsadû, va lâ tedâbarû, va lâ tenâfesû* hadisinde *va lâ tenâfesû* ibaresi mudrac olup Mâlik - Ebu'z-Zinâd - el-A'râc isnâdiyle Ebû Hurayra'dan rivayet edilmiş bir başka hadistir ve İbn Ebî Meryem, onu, yukarıda isnâdiyle zikrettiğimiz diğer hadise idrac etmiştir.³³⁵

İdrac hakkındaki hükmeye gelince, bazı kelimelerin tefsiri bahis konusu olunca, bunda bir derecceye kadar müsamaha gösterilmiş, bununla beraber, râvinin, böyle bir durumda idracını belirtmesi istenmiştir. Her hangi bir hata neticesi râviden gelen idrac da hoş karşılanmış, fakat bu çeşit hataların çoğalması halinde onun zapt ve itkan bakımından cerhe maruz kalacağına işaret olunmuştur. Râvinin kasden idraca tevessül etmesi ise, hadisçiler arasında haram klinmiştir. Es-Sem'ânînin de belirttiği gibi, idraca amden tevessül eden kimsenin adaleti sâkit olmuş, kelimelerin yerlerini değiştiren kimse ise yalancılar zümrüdesine ilhak olunmuştur.³³⁶

74. Meşhûr hadîsler

*En az üç turuku bulunan ve fakat mütevatir derecesine ulaşmayan hadislere meşhûr denilmiştir.*³³⁷ Bununla beraber, halk arasında söhrete ulaşmış haberlere de bu isim verilmiştir; bu takdirde, hadîsin turuku bahis konusu değildir ve bir veya daha fazla isnâda sahip olan hadîsleri içine aldığı gibi, hiç bir isnâdî olmayan hadîsler de bu tarifin içine girmiştir.³³⁸

334 Aynı yer ve es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 177.

335 Aynı yer.

336 *el-Bâ'isu'l-hasis*, s. 84

337 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 10; el-Qâsimî, *Qavâ'idu's-tâhdîs*, s. 105.

338 Aynı yer.

Meşhûrun, yukarıda verdigimiz tarifinde bazı görüş ayrılıkları vardır. Hadîşçiler, bidayette iki veya üç turuku bulunduğu halde, sonradan şöhrete ulaşan haberlere *meşhur* demişler, Fîkîh uleması ise, bu tarifi, bundan sonra zikredeceğimiz *mustefîz'a* atfetmişlerdir. Buna göre, fîkîhçilar nazarında *meşhur*, ilk asırdâ turuku bir tek olduğu halde, sonraki asırlarda şöhrete ulaşan ve turuku tevatür derecesine yükselsmiş olan haberlerdir. Maamafîh, haberin şöhrete ulaşması bir emri nishîdir.³³⁹ Yalnız hadîşçiler arasında *meşhur* olduğu gibi, diğer ulemâ ve âmme arasında da *meşhur* olan haberler vardır. Meselâ *el-muslimu men selîme'l-muslimûne...hadisi*, hadîşçilerle diğer ulemâ ve âmme arasında *meşhur* olduğu halde, Enes İbn Mâlik'in *inne Rasûla'llahi (A. S.) qanata şehran ba'de'r-rukû'*³⁴⁰ hadîsi yalnız hadîşçiler arasında, *ebğazu'l-halâli inda'llahi...* hadîsi de yalnız fukahâ arasında *meşhur* olmuştur.

75. Mustefîz hadisler

Hadîşçilerin *meşhûr* için verdikleri tarif, fukahâ nazarında *mustefîzin* tarifidir.³⁴¹ Bu bakımdan her iki kelime birbirinin müteradîfî gibi görünür; fakat *meşhurla* *müstefîzi* birbirinden ayıranlar da vardır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, *müstefîzin* turuku, ibtida ve intihasında müsavi olup üçten aşağı düşmediği halde, *meşhûrun*, bidayette bir veya iki turuku bulunur, sonradan şöhrete ulaşır. Bu bakımdan *meşhûr*, *mustefîza* nisbetle e'amdır ve aralarında umûm husûs farkı vardır: Her *mustefîz* *meşhûrdur*, fakat her *meşhûr* *mustefîz* değildir.³⁴²

76. Garîb hadisler

*Hangi tabakadan olursa olsun, bir râvinin rivayet ettiği haberle teferrûd etmesi halinde, onun haberine garîb denilmiştir.*³⁴³

Garîb, *mutlaq* ve *nîbî* olmak üzere iki kîsma ayrılmıştır. Bu taksim, garabetin, senedin sahabî tarafında ve esnasında olmasına göredir. Meselâ, bir sahabîden rivayet eden *tâbi'i* *teferrûd* eder ve bu *tâbi'i*den sonra yine turuku çoğalırsa, haber *garîbi mutlaq* olur. Bazan *teferrûd* eden *tâbi'i*den sonraki râvi de münferid kalır ve iki münferidden sonra şuyubulan habere yine *garîbi mutlaq* denir.³⁴⁴

339 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 185.

340 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 369-370.

341 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fîker*, s. 10.

342 Aynı yer ve el-Cezâ'îrî, *Tevcîhu'n-nazâr*, s. 35.

343 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fîker*, s. 13.

344 Aynı eser, s. 17.

Garibi nisbiye gelince, buradaki tesferrüd, hadis aslında meşhur olsa bile, belirli bir şahsa nisbetle vukubulur.³⁴⁵ Meselâ bir çok râvi, bir tâbiî'iden rivayet ettikleri halde yalnız bir râvî, aynı haberi, o tâbiî'inden işitmiş olan başka bir şahıs vasıtasıyla alırsa, haber, yalnız bu tek râvî cihetinden garib olur ve buna da *nisbî* denir.

Lugat ve istilah yönünden *ferd* tabiri, *garîbin* müradifi olarak görülürse de, hadîşçiler, umumiyetle *ferdi* garibi mutlaka, *garîbi* de garibi *nisbîye* tahsis etmişlerdir.³⁴⁶

El-Hâkim'in, bir belde halkın diğer bir belde halkından rivayet ettikleri hadîsle tesferrüd ettiklerini açıklayan çeşitli misalleri, garibi *nisbîye* delâlet eden haberlerdir.³⁴⁷

77. Azîz hadîsler

*Her hangi bir tabakada en az iki veya üç râvinin rivayetleriyle tesferrüd ettikleri habere azîz denilmiştir.*³⁴⁸ Bazı kimseler, azîzi, iki kişinin diğer iki kişiden rivayet ettikleri habere tahsis etmişlerdir. Nitekim İbn Hübâbân'ın, Isnâdin başından sonuna kadar, her tabakada yalnız iki râvinin diğer iki râviden rivayet ettiği böyle azîz ismini alan bir haberin bulunmadığını ileri sürmesi, buna delâlet etmektedir.³⁴⁹ Bununla beraber, İbn Hacer'in İbn Hübâbân'a verdiği cevabın ortaya koyduğu husus, ileri sürdürükleri gibi, azizin, yalnız iki râvinin diğer iki râviden rivayet ettiği hadise değil, fakat isnâdin başından sonuna kadar râvisi ikiden az olmayan hadîslere denildiğiidir.³⁵⁰ Bu açıklamaya göre, azîz haberle meşhûr haber arasında şu fark belirmiştir: Azîz haber, yalnız bir sahabîden rivayet edilmiş olsa bile, bazı tabakalarda yalnız iki, daha sonraki tabakalarda ise ikiden az olmayan râviler tarafından rivayet edildiği halde, meşhûr haber, üçten az sahabîden rivayet edilmiş olsa bile, diğer tabakalarda üçten az olmayan kimseler tarafından rivayet edilmiş haberdir. Bu karşılaştırmada garîb haberi de gözönünde bulundurursak, diyebiliriz ki: *Garîb, her hangi bir tabakada yalnız bir; azîz, her hangi bir tabakada yalnız iki; meşhûr ise her hangi bir tabakada en az üç râvisi olan haberlere denilmiştir.*

345 Aynı yer.

346 Aynı yer.

347 Bkz. el-Hâkim Ebâ Abdillah, *Ma'rîjet ulâmi'l-hadîs*, s. 100.

348 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 233; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 375. İbn Hacer'e göre, en az üç râvisi olan haberlere *meşhûr*, en az iki râvisi olan haberlere de *azîz* denilmiştir. Bu hüsustu bkz *Nuhbetu'l-fîker*, s. 11.

349 Bkz. İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fîker*, s. 12.

350 Aynı yer.

78. Musahhaf hadisler

Metin veya isnâdında, bazı râviler tarafından yapılmış tashîf ve tahrîfâtı ihtiâva eden hadislere musahhaf denilmiştir. Ancak metin ve isnâdlara tam manâsiyle vâkif olan hadis imamlarının bilebileceği bu çeşit hadisler, hadis ilminin en mühim konularından birini teşkil eder. Hâfiż ed-Dâraqutnî, bu sahadaki bilgisi ve tasnîf ettiği kitabıyle büyük şöhret kazanmıştır.³⁵¹

Tashîf, lugat yönünden, bir kelimenin harflerini karıştırmak suretiyle sahîfe üzerinde yapılan hata manâsına gelir. Böyle bir hata hadisin ya isnâdında ya da metninde yapıldığı için, isnâdta vukubulan hatanın doğrudan doğruya râvi isimleriyle ilgili olması gereklidir. Filhâkîka, Şu'be'nin el-Avvâm İbnu'l-Murâcîm'den rivayet ettiği bir hadisin isnâdında Yahyâ İbn Ma'in tashîf yaparak İbnu'l-Murâcîm ismini İbnu'l-Muzâhim şeklinde okumuştur.³⁵² Metinde yapılan tashîfe gelince, buna, İbn Lehî'a hadîsini misal olarak gösterebiliriz. İbn Lehî'a, Zeyd İbn Sâbit'in Hazreti Peygamberden rivayet ettiği *enne'n-Nebîyye* (A. S.) *ihtecara fi'l-mescid* (Hazreti Peygamber, mescidde kendisi için bir oda yaptırdı) hadisinde, *ihtecara* kelimesini *ihteceme* şeklinde okuyarak tashîf yapmıştır.³⁵³

Isnâdda ve metinde görülen bu tashîfata ait verdiğimiz iki misale dikkat edilecek olursa, birincisinde, yani İbnu'l-Murâcîm isminden yapılan tashîfste, kelime, şekil itibarıyle değişmemiş, sadece, (r) harfi, üzerine konan bir nokta ile (z); (c) harfi ise, noktasının düşmesiyle (h) olmuştur.

Ikinci misalde ise, *ihtecara* kelimesinin (r) harfi, (m) ile değişmiş ve kelime *ihteceme* olmuştur. Metinde görülen bu çeşit değişiklik, *men sâme Ramazâne ve etba' ahû sitten min Şevvâl* hadisinde *sitten* kelimesinin *sey'en* şeklinde okunmasıyla daha açık bir şekilde görülür.³⁵⁴ es-Suyûtî, İbnu's-Salâh'a tâbi olarak, kelimenin şeklini muhafaza edip sadece noktalarının düşürülmesi veya bazı harflere yanlış noktalar konulması olayına *tashîf* dediği gibi, son misalde görülen ve kelimenin aslında yapılan değişikliğine de aynı ismi vermiştir.³⁵⁵ İbn Hacer ise, bu iki değişiklik arasında bir ayırım yaparak, birincisine, yani sadece nokta değişikliğine *tashîf* dediği halde, kelimenin aslında ve şeklinde yapılan değişikliğe

351 İbnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hadîs*, s. 241.

352 Aynı yer ve es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 385.

353 Aynı yer.

354 Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 385.

355 Aynı yer.

tahrif isminin vermemiştir.³⁵⁶ Buna göre hadis, nokta değişikliğine nisbetle *musahhof*, şekil değişikliğine nisbetle de *muharref* olur.³⁵⁷ İbn Hacer'in bu ayırımı, gerek İbnu's-Salâh'ta ve gerekse es-Suyûti'de görülmez.

Hadiste tashîf veya *tahrif*, hadislerin *semâ'* (işitme) yolu ile alınmayıp doğrudan doğruya kitaptan alındığına delâlet eder.³⁵⁸ Eğer yazida, noktalama ve harekelerin kullanılmadığı gözönünde bulundurulursa, hadisi yazılı bir kaynaktan alan ve râvi isimlerine veya metinlere tam vukufu olmayan kimselerin bu çeşit hatalara maruz kalacakları gayet tabiidir.

79. Muselsel hadisler.

*İsnâdındaki ricalin, bazan râvinin, bazan da rivayetin sıfat ve hallerini aynen devam ettirerek naklettikleri hadise muselsel denilmiştir.*³⁵⁹ Râvinin sıfat ve halleri, fi'lî ve kavlı olduğu gibi, değişik şekillerde de olabilir.³⁶⁰

Râvilerin fi'lî hallerine delâlet eden muselsel hadislerin en meşhuru, Ebû Hurayra'nın şebbeke bi-yedî Ebu'l-Qâsim (A. S.) hadisidir. Burada *et-teşbîk bi'l-yed*, isnâdin başından sonuna kadar her râvi halkasında teselsül etmiştir. Keza Enes İbn Mâlik'in Hazreti Peygamberden rivayet ettiği *lâ yecidul-abdu halâvate'l-îmâni hattâ yu'mina bi'l-qaderi hayrihî ve şerrihî hulvihî ve murrihî* hadisinde, Hazreti Peygamberin sakalını avucu içerisinde alarak âmentu bi'l-qaderi hayrihî ve şerrihî hulvihî ve murrihî demesi de, isnâdin başından sonuna kadar, hem kavlı ve hem de fi'lî hale delâlet eden muselsel hadislerdedir.³⁶¹

Râvilerin sıfatlarıyla ilgili teselsül, onların isim veya nisbetlerinin aynı olmasıyla tahakkuk eder. Meselâ, rivayet edenlerin hepsinin ismi *Muhammed* olabilir; yahut hepsi *Dümüşqi*, yahut *Mîsrî*, yahut *Kûfi* veya *Irâqî* olur. Hepsi fukahâdan olur; *Şâfi'i*, *Hanevi* veya *Mâlikî* olur; *Hâfiż*, *kâtip* veya *şâîr* olur.³⁶²

356 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 48.

357 Aynı yer.

358 Krş. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 241.

359 Bkz. es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 380.

360 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 236. el-Hâkim Ebû Abdüllâh, misal olmak üzere bunlardan sekiz çeşit zikretmişse de. İbnu's-Salâh bunların sayısız denecek kadar çok olduğunu söylemiştir. el-Hâkim Ebû Abdüllâh'ın müselsel hadislere verdiği örnekler için bkz. *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs* s. 29-34.

361 Bkz. es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, 380.

362 Aynı yer.

Rivayetle ilgili teselsüle gelince, bu da, rivayet esnasında her bir râvinin aynı tabirleri kullanmasıyle tabakkuk eder. Meselâ, isnâdın başından sonuna kadar *semi'tu fulânen yaqûl* yahut *ahbaranâ fulân*, yahut *haddesenâ fulân qâl* gibi tabirler kullanılır.³⁶³

Hadiste teselsül, senedin ittisaline veya inkitadan sâlim olduğuna delâlet eder. Bu bakımından müselsel hadis, tedlisten hâli, musned, muttasıl hadistir. Bununla beraber, her muselsel hadiste metin sahîh olsa bile muselsel yolunun sıhhati mutlak değildir.³⁶⁴ İbn Hacer'in dediği gibi, teselsül, isnâdın sıfatlarındandır,³⁶⁵ nasıl ki *merfû'* ve bunun gibi hadîs çeşitleri, aslında, metnin sıfatlarındandır. Halbuki *sahîh* tabiri, hem isnâdına ve hem de metnin sıfatı olarak tezahür eder.

80. Âli hadisler.

Senedlerindeki ricalin azlığı dolayısıyle Hazreti Peygambere yakın olarak rivayet edilen hadislere bu isim verilmiştir. Isnâddaki bu yakınık, aynı hadisin daha fazla sayıdaki râvilerden müteşekkil diğer bir isnâdına nisbetle ölçülür.³⁶⁶ Maamafih uluvda zayıflık olduğu zaman, elbette ona itibar etmek gerekli değildir.

Seneddeki ricalin azlığı dolayısıyle Hazreti Peygambere olan yakınığa *uluvvi haqqî*; el-A'meş, İbn Curayc ve Mâlik gibi meşhur hadîs imamlarına olan yakınığa da *uluvvi nisbî* denilmiştir.³⁶⁷ Uluvvi nisbinin, *muvafaqat*, *bedel*, *musavât* ve *musafaha* olmak üzere dört çeşidi vardır. Biz bu bahisleri isnâdla ilgili bahsimizde incelediğimiz için burada tekrarını luzumlu görmüyoruz.

81. Nâzil hadisler

Âli hadislerin mukabili olarak rivayet edilen hadîslerdir. Eğer siqa, yani güvenilir râvilerin ziyadesiyle nâzil hadislerin isnâdu, âli bir isnâda nisbetle üstün duruma geçerse, nâzil hadis elbette diğerine tercih edilir. İbnu'l-Mubârek'in dediği gibi, hadisin sıhhati, isnâdının âli olmasına değil, ricalin güvenilir olmasına bağlıdır.³⁶⁸

363 Aynı eser, s. 381.

364 Bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 189.

365 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 74.

366 Bkz. el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhâdîs*, s. 108.

367 Bkz. es-Suyûtlî, *Tedribu'r-râvî*, s. 363.

368 el-Qâsimî, *Qavâ'idu't-tâhâdîs*, s. 109.

82 . Ferd hadisler

Bir râvinin, güvenilir olsun veya olmasın, rivayetiyle bütün râvilerden teferrûd ettiği hadise ferd denilmiştir. 1. Râvi teferrûd ettiği bu rivayetiyle, kendisinden daha kuvvetli bir hâfizaya sâhip olan kimseye muhalefet etmiştir; bu takdirde rivayeti zayıf veya munkerdir ve şâz ismini alır. 2. Yahut muhalefet bahis konusu olmaz; râvi, hâfiz ve zâbittir; bu takdirde rivayeti *sahîh* olur. 3. Yahut durumu bundan daha aşağı derecededir; hadisi *hasen* olur. 4. Yahutta durumu, hifz ve zabit-tan çok uzaktır; Bu takdirde hadisi şâz, munker ve merdûd olur. Görülüyor ki ferdin dört hali vardır ve bu hallere göre gelen haberler iki kişi ma ayrıılır. Birincisi makbuldür ve muhalefet bahis konusu olmadığı gibi, râvileri tam ehliyete sâhiptir, yahutta buna yakındır. İkincisi ise merduttur; râvi, kendisinden daha hâfiz ve güvenilir bir râviye muhalefet etmiştir; yahutta muhalefet bahis konusu olmasa bile, hali³⁶⁹, siqa ve güvenilir olan râvinin halinden çok uzaktır.

Halleriyle birlikte zikretmiş olduğumuz bu ferde, *ferdi mutlaq* denilmiştir. Bir de *ferdi nisbi* vardır ki, bu, hususî bir sıfata nisbetle teşekkül eder. Bunun da bazı çeşitleri vardır. Ya *siqa* kaydıyle belirtilir ve meselâ “bunu fulândan başka siqa rivayet etmedi, bununla fulândan teferrûd etti” denir. Ya Mekke, Basra ve Misir gibi bazı muayyen belde-lerin kaydıyle belirtilir ve meselâ, “Misir ehli, bu rivayetiyle teferrûd etti”, veya “bu hadisi Basra ehlinden başkası rivayet etmedi” denir. Tabiatıyla bu ferdin zayıf olması iktiza etmez. Ancak bu belde halkından bir kişinin teferrüdü bahis konusu olursa, o zaman ferd, *ferdi mutlaq* hükmündedir.

Eğer ferd belirli bir râvi kaydıyle belirtilir ve meselâ “Bekr’den, Vâ’ilden başkası rivayet etmedi” denilirse bu da *garîb* olur³⁶⁹

83 . Mutâbiî hadisler

Ferd olarak bilinen bir hadisin râvisine, güvenilir olan ve rivayeti kabul olunan bir başka râvinin mutabat ederek diğerinin şeyhinden rivayet ettiği aynı hadise bu isim verilmiştir. Bu tarifi bir misalle açıklamak gerekirse meselâ, Hammâd, Eyyûb’tan, Eyyûb, İbn Sîrîn-den, İbn Sîrîn, Ebû Hurayra’dan, Ebû Hurayra da Hazreti Peygamberden *ahbib habibeke hevnem mâ* hadisini rivayet etmiştir. *El-Câmi’inde* bu hadisi nakleden et-Tirmîzî, hadisin sonuna şu ibareyi koymustur: *Garîbun, lâ na’rifuhû bi hâza’l-isnâd illâ min hâza’l-vech* (= Hadîs garîbtir; onu bu isnâddan başka her hangi bir yönden bilmiyoruz).

³⁶⁹ Aynı yer.

Et-Tirmizî'nin bu sözünden anlaşılıyor ki, hadisi Eyyûb'tan yalnız Hammâd; keza İbn Sîrîn'den yalnız Eyyûb; Ebû Hurayra'dan yalnız İbn Sîrîn rivayet etmiş, Hazreti Peygamberden de Ebû Hurayra'dan başka rivayet eden sahâbî olmamıştır. Bununla beraber, bir kimse çı-kip da hadis kitaplarını ve musnedleri bir araştırmaya tâbi tutsa, hadisleri birbirleriyle karşılaştırırsa ve Eyyûb'tan, aynı hadisi Hammâd'tan başka rivayet eden kimse bulunup bulunmadığını araştırırsa; bulamadığı zaman, Eyyûb'tan başka İbn Sîrîn'den rivayet eden râvi bulunup bulunmadığını araştırırsa ve bu araştırması, Hazreti Peygamberden, Ebû Hurayra'dan başka rivayet eden bir sahabînin aramasına kadar devam etse ve hiç bir şey bulamasa, et-Tirmizî'nin bu hadisi tâbisiz ve şâhidsiz ferd olarak kahr. Fakat, Hammâd'tan başka bir râvinin aynı hadisi lafzan rivayet ettiği görülse, ve bu râvi, hadisi alınan güvenilir kimselerden olsa, bu hadis için *mutâbi*" olur.

Mutabaat, ya tam olur, ya da noksân veya kusurlu olur. Ferde mutâbi' olarak bulunan hadisin râvisi hifz ve zabit yönünden güvenilir olursa, mütâbaat, *mutâbaat tâmmedir*. Bazan bir hadisin birden fazla mutâbi'i bulunur, ancak bunlardan bazlarının râvileri, kabul şartlarını hâiz olmazlar; bu durumda mutâbaat, *mutâbaat qâsîra*'dır. Yine râvilerin kabul veya red sıfatlarına göre hadis sahîh, hasen veya zayıf olur.³⁷⁰

84. Şâhid hadîsler

Mutâbaat veya şâhid çok defa aynı manâda kullanılmıştır.³⁷¹ Bu-nunla beraber, aralarında belirli bir farkın bulunduğuna şüphe yoktur. Mutâbaat, yukarıda da açıkladığımız vechile, ferd zannolunan bir hadisin, aynı şeyhten bir başka güvenilir râvi tarafından da aynen ve lafzen rivayet edilmesi olduğu halde, şâhid tabiri, ferd zannolunan hadisin manâsını tazammun eden bir başka hadise itlak olunmuştur.³⁷² Bazan bir hadisin, bir başka sahabîden rivayet edilen lafzan ve manen benzerine de *şâhid* denilmiştir.³⁷³

370 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 31; İbnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hadîs*, s. 90; es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 154. Ferd zannolunan bir hadisin, mütâbi'ının bulunup bulunmadığını öğretmek maksadıyla sahîh hadis kitaplarını ve musnedleri araştırmaya, birbirine benzer hadîsleri karşılaştırarak, aralarından mutâbi' veya şâhid olabilecek bir hadisi bulabilmek için büyük bir cehd ve gayret sarfetmeye itibar denilmiştir.

371 Bkz. İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 32.

372 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hadîs*, s. 91.

373 İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, 31-32.

V. BÖLÜM

MEVZÛ HADİSLER

(el-Ahâdisu'l-Mevzû'a)

85. Mevzû hadisin tarifi

Başta İslâm dinine kasdedenler olmak üzere, mensûb oldukları siyasi firka ve hizipleri, fikhî mezhepleri, kabîlelerini, cinsiyetlerini, dillerini, beldelerini, peşinden gitmekleri imamlarını medhetmek, halîfe ve emirlerin nezdinde yüksek mertebeler kazanmak, câmi ve mescidlerde vazettikleri cemaatin teveccühüne nâil olmak, halkın, dînî emir ve nehiylere karşı rağbetini artırmak maksadıyla din düşmanlarının, yalancıların ve câhillerin uydurdukları, sonra bu uydurulan şeylere, derecelerini yükseltmek için tanınmış hadîs râvilerinden düzdükleri isnâdlar ekliyerek hadîsmiş gibi, Hazreti Peygambere istira ile isnâd ettikleri yalan sözlere mevzû denilmiştir.

Mevzû hadislerin, uzaktan veya yakından, Hazreti Peygamberle hiç bir ilgisi olmadığı için, bunlar, hadislerin taksimîyle ilgili bölümlerde yer almamıştır. Her ne kadar hadîşçiler arasında, bu çeşit sözlere de “hadîs denilmişse de, bu itlak, sadece onların metin ve isnâd yönünden (şeklen) hadîse benzemeleri sebebiyledir. Yoksa mevzû hadisler, hadislerin taksimine giren zayıf hadîslerle dahi kâbili kıyas değildir. Çünkü zayıf hadîsi, bu mertebeye düşüren başlıca âmil, onun, sıhhât şartlarını hâiz olmamasındandır, ve bu şartların, uzak da olsa, herhangi bir sebeple tahakkuk etmesi ve bu takdirde zayıf hadîsin sahîh olması ihtimali vardır. Fakat mevzû hadisler için böyle bir ihtimal bahis konusu değildir.

86. Mevzû hadislerin zuhuru

İslâm târihinde mevzû hadislerin ne zaman sahneye çıktığını ve vaz'ın hangi nesil içerisinde başladığını kesin bir şekilde tesbit etmek

güçtür. Fakat, şunu tereddüt etmeden söyleyebiliriz ki, kanlarını, canlarını ve mallarını Hazreti Peygamber için feda ederek İslâm yolunda hicretin meşakkatlerine göğüs geren, memleketlerini ve en yakın akrabalarını, sîrf Allah kelimesini yükseltmek ve onu her şeye hâkim kılmak için terkeden sahabenin, kendi arzu ve heveslerini tatmin, yahut galeyana gelmiş ihtaralarını teskin için Hazreti Peygamberin ağzından hadîs uyduracaklarını, sonra bunları diğer müslümanlar arasında yayacaklarını düşünmek, her akıl sahibinin kolayca kabul edebileceği bir iş değildir. İçlerindeki iman, Hazreti Peygamberin "bana yalan isnâd etmek, her hangi bir kimseye yalan isnâd etmek gibi değildir. Her kim bana yalan isnâd ederse, Cehennemde yerini hazırlasın" ³⁷⁴ hadisinin ifade etmek istediği manâyi anlamalarında en büyük yardımcı idi. Bu sebeple onlar, İslâm dininin ve bu dinin iki ash olan *Kur'ân* ve *Sunnet*'in müdafasını üzerlerine almışlar, her türlü tehlikeye, tehdide, eza ve cefaya rağmen, Peygamberlerinden aldıkları dinle ilgili ahkâmi tebliğ etmeyi başta gelen vazifelerinden saymışlardır.

Sahabenin, Hazreti Peygamberin ağzından yalan hadîs yaymasının akıl kabul edebileceği bir husus olmadığı anlaşılıncı, İslâmin oldukça erken bir devrinde ortaya çıkmaya başlayan bu çeşit hadîslerin, kimler tarafından uydurulduğu araştırılmağa değer bir konu teşkil eder.

İsnâdla ilgili bahsimizde, onun hadîs rivayetindeki ilk tatbikinden bahsederken, Muhammed İbn Sîrîn'in şu sözünü zikretmiştik: "İlk zamanlarda halk, isnâd sormuyordu; fakat ne zaman ki müslümanlar arasında fitne vâkıî oldu; o zaman, Sunnet ehlinden olanların hadîslerini almağa bid'at ehlinden olanların hadîslerini terketmeye başladılar".

Muhammed İbn Sîrîn'in bu sözü, bize, uydurma hadîslerin zuhuru üzerine, hadîşcilerin, sahîh olan hadîsleri toplayabilmek için, onları rivayet eden kimselerden isnâd sormağa başladıklarını ve bu işin de, müslümanlar arasında ortaya çıkan *fitne* veya dahili karışıklarla ilgili olduğunu açıklamaktadır. Yine isnâd bahsinde belirttiğimiz gibi, müslümanlar arasında ilk defa orataya çıkan *fitne*, üçüncü Halîfe Osman İbn Affân'ın öldürülmesiyle başlamış, bunu Cemel ve Sîffîn harpleri, İbnu'z-Zubeyr vak'ası, Veli'd İbn Yezîd'in öldürülmesi ve ardi arkası kesilmeyen bir çok vak'alar takip etmiştir. Muhammed İbn Sîrîn'in, isnâd tatbikine sebep olarak ileri sürdüğü *fitne*'nin, yukarıda zikrettigimiz vak'alardan hangisi olduğunu kesin olarak belirtmek güçtür.

374 Mütevatir derecesine bâliğ olmuş bir hadîstir. 70 sahabî tarafından rivayet edilmiştir. *Kutubî Siye* ve diğer hadîs mecmu'larında yer almıştır.

Fakat İbn Şîrîn'in, bizzat şâhid olduğu bir *fitne*'den bahsetmesi ihtis malî, şâhid olmadığı diğer fitnelerden bahsetmesi ihtimalinden daha kuvvetli olacağî düşünüürse, onun bahis konusu ettiği fitnenin, Mu'âviye'nin ölümünden sonra Abdullâh İbnu'z-Zübeyr'in zuhuru ile başlayan karışıklıklar olması akla yakındır; çünkü bu olaylar, 110 H. senede vefat eden İbn Şîrîn'in orta yaşlarına rastlamaktadır.

Hadis vaz'ının, Hazreti Osmân'ın katlinden sonra ortaya çıkan karışıklıklarla başladığı, ikinci bir ihtimal olarak da düşünülebilir. Ancak, hadîslerin ilk kaynağı olan ve onları büyük bir titizlikle muhafaza eden sahaba, bu senelerde tam bir ekseriyetle hayattadır ve hadis vaz'ı karşısında en sağlam bir manayı teşkil etmektedir. Bununla beraber, Hz. Osmân'ın katlini takip eden senelerde, çeşitli firka ve hiziplerin zuhuru ve bunlar arasındaki ihtilâfların her geçen gün biraz daha artması gözönünde bulundurulursa, sahabenin uzak kaldığı bu çeşit ihtilâflarda dış tesirlerin de büyük rol oynadığı kolayca anlaşılır. Ez-Zehebî, İbn Teymiyeden ihtisar ettiği bir kitabında, Hazreti Osmân'ın katlini müteakib ortaya çikan ihtilâfları şöyle özetlemiştir:

"Sahabe, diğerlerine nisbetle aralarında en az fitne olan kimse-lerdi. Nübûvvetten itibaren geçen her asırda, bir evvelkine nisbetle daha fazla ihtilâf ve tefrika zuhur ediyordu. Bu sebeple, Osmân'ın hilâfetinde zâhir bir *bîd'at* vukubulmamıştı. Fakat onun katledilmesi üzerine, birbirine karşı iki *bîd'at* zuhur etti. Biri Ali'yi tekfir eden *hâvarîc*, diğerî de onun imametini, ismetini, yahut nübûvvetini veya ulûhiyyetini iddia eden *râfîza* (gulâti şî'a) *bîd'atı* idi. Sahabe asrının sonlarına doğru, İbnu'z-Zübeyr ve Abdu'l-Melik'in imaretleri sırasında *murci'e* ve *qaderiyye* *bîd'atlari* vukubuldu. Tâbi'i ún asrının başlarında, Emevi hilâfetinin sonlarına doğru *cehmiyye* ve *mûşebbihe mumessile* *bîd'atlari* zuhur etti. Sahabe devrinde bunların hiç biri olmamıştı. Silâha istinad eden fitneler de böyle idi. Halk, Mu'âviye devrinde birlik halinde düşmana karşı harbediyordu. Fakat Mu'âviye'nin ölümü üzerine Huseyîn katledildi. Mekke'de İbnu'z-Zübeyr muhasaraya uğradı. Medîne'de "Harrâ" fitnesi zuhur etti. Yezid'in ölümü üzerine, Şam'da Mervân ile Dâhhâk arasında ayrı bir fitne çıktı. İbn Ziyâd'ın Muhtar tarafından öldürülmesi, Mus'ab İbnu'z-Zübeyr'in Muhtar'ı, Abdu'l-Melik'in de Mus'abi katli, Haccâc'ın İbnu'z-Zübeyr'i bir müddet muhasara ettikten sonra öldürmesi ve Irak'a vâli olarak tayin edilmesinden sonra, Muhammed İbnu'l-Eş'as'ın büyük bir kuvvetle Haccâc üzerine yürümesi... hepsi de ayrı ayrı fitnelerin çıkışmasına sebep olmuştu. Ve bu fitneler, Mu'âviye'nin ölümünden hemen sonra başlamıştı. Yine bu arada Ho-

rasan'da İbnu'l-Muhelleb fitnesi çıkışmış, Kûfe'de Zeyd İbn Alî ve bir çok kimse öldürümüş, yine Horasan'da Ebû Muslim ve diğer bazı kimselerin de ortaya atılmasıyle zikri uzayıp gidecek harpler ve fitneler vuku'a gelmiştir".³⁷⁵

Müslümanlar arasında ortaya çıkan bu karışıklıklara sahabeden hemen hiç kimse iştirak etmemiştir. Meselâ Hazreti Osmân'ın katlinden çok kısa bir zaman sonra vukua gelen Cemel harbine iştirak eden sahabiler hakkındaki bir haberde eş-Şâ'bî "bu harbe, Peygamberin ashabundan Alî, Ammâr, Talha ve ez-Zubeyr'den başka hiç kimsenin iştirak etmediğini, beşincisini buldukları takdirde yalancılığı kabul edeceğini" söylemesi,³⁷⁶ üzerinde ehemmiyetle durulacak bir noktadır. Gerek Cemel vak'asında ve gerekse bunu takip eden diğer vak'alarda, sahabenin daima çekimser kalması ve teşekkül eden guruplardan herhangi birisine temayül göstermemesi de, onların, çeşitli hıziplerin ya medhini ya da zemmini tazammun eden uydurma hadislerle en ufak bir ilgileri olmadığını gösterir. O halde, burada şu hususu kat'iyetle zikredelimiz ki, İslâm tarihinde hadis vaz'ı, çeşitli sebeplerle ortaya çıkan siyasi ve itikadi firkaların, kendi görüşlerini desteklemek ve daha çok tarafatar temin edebilmek için başvurdukları en tesirli metod olmuştur.

İslâm tarihinde Hazreti Osmân'ın katli olayı, karşımıza siyasi bir firka olarak ilk defa şî'ayı çıkarmıştır. Çünkü, Misir'dan, Şam'dan ve Irak'tan gelerek, Halifenin evini muhasara edenler, ve sonra da onu öldürenler, hareketlerini Alî İbn Ebî Tâlib'in adına yaptıklarını ve hilâfetin onun hakkı olduğunu ileri sürüyorlardı. Hattâ, Hazreti Osmân aleyhindeki faaliyetler, henüz gelişme safhasında iken önce Basra'da ve Şâm'da faaliyet gösteren, sonra da Misir'a gelerek orada çalışmaya başlayan Abdullah İbn Sebe' ismindeki bir yahudi, "her peygamberin bir vasısı olduğu, Hazreti Muhammed'in vasfisinin de Alî İbn Ebî Tâlib'ten başkasının olamayacağı" görüşünü yaymağa başlamış³⁷⁷ ve bu surette, hilâfetin vârisi olarak Hazreti Alî adına davete girişmişti. Ona göre, madem ki Alî Hazreti Peygamberin vasfisidir, o halde Peygamberden sonra imamet, hilâfet veya devlet reisiği, herkesten ziyade Alî'nin hakkıdır. Hazreti Osmân bu hakkı ondan gasbetmiştir. Binaanaleyh, müslümanların hemen harekete geçip bu hakkı sahibine iade etmeleri, gereklidir. Böyle bir hareket "el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu anî'l-munkar" hükmüne de muvafiktir.³⁷⁸

375 ez-Zehbel, *el-Munteqâ min minhâci's-Sunne*, s. 386-87.

376 Aynı eser, s. 389.

377 İbn Cerîr et-Tabart, *Târikh*, III. 378.

378 Aynı yer.

Hazreti Osmân henüz hayatı iken, İbn Sebe' tarafından onun aleyhine, fakat Hazreti Ali' adına girişilen bu faaliyet kısa zamanda semeresini vermiş, Hazreti Osmân katledilmiş, bir kaç gün sonra da Hazreti Ali'ye bî'at olunmuştur. Bu olaylar gözönünde bulundurulursa, şî'anın İslâm tarihinde ilk defa ortaya çıkan siyasi bir firka olduğu anlaşılır.

Şî'a, İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk siyasi firka olduğuna göre hadis vaz'ının da bunlarla başladığını tahmin etmek hatalı sayılmaz. Filhakîka, şî'ilerin itimad ettikleri ve büyük değer verdikleri *Nehcû'l-belâğâ* şerhinde mutedil şî'a imamlarından İbn Ebi'l-hadîd, bu konuda aynen şu ibareleri kullanmıştır:

“Bil ki, fadâ'il ile ilgili yalan hadislerin ashı şî'a cihetinden gelmiştir. Onlar bidayette imamları hakkında muhtelif hadisler vaz' etmişlerdir. Onları hadis vaz'ına sevkeden âmil, hasımlarının düşmanlığı idi... Ne zaman ki Bekriyye, şî'anın bu faaliyetini gördü, onlar da kendi imamları hakkında şî'anın hadislerine mukabil başka Hadisler vazzettiler”.³⁷⁹

Bir şî'a imamının açık ve samimi itirafı diyebileceğimiz bu ifadeler, uydurma hadislerin ilk defa nereden geldiğini ortaya koymak bakımından büyük bir değer taşır. Şî'anın zuhurundan sonra vaz' işi, her geçen gün bir kat daha artmış ve şî'a merkezi olan Irak, Mâlik İbn Enes'in dilinde âdata bir *darphane* (*dâru'd-darb*) haline gelmişti. Şî'iler bu beldede “geceleri basıp gündüzleri harcıyorlardı”.³⁸⁰ Bu bakımından Medine'liler “Irakhların rivayet ettikleri hadislerden tevekkî ediyorlar”,³⁸¹ ehli kitabın merviyiyatı hakkında Hazreti Peygamberin “onları tasdik de etmeyiniz tekzib de” emrini bunlar için tekrarlıyorlardı.³⁸²

Yine Mâlik İbn Enes, gülâti şî'a ve onların hadisleri hakkında sorulduğu zaman “onların yalan söylediklerini ileri sürerek, onlarla konuşulmaması ve hadislerinin de alınmaması gerektiğini” söylüyor,³⁸³ eş-Şâfiî ise, râfîza gibi yalancı şâhidliği yapan kimse görmedim” diyordu.³⁸⁴

379 Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehcû'l-belâğâ*, III. 26.

380 ez-Zehebi, *el-Munteqâ min Minhâci's-Sunne*, s. 88.

381 Aynı yer.

382 Aynı yer.

383 el-Hatîb el-Bağdâdi, *el-Kîfâye*, s. 126; ez-Zehebi, *el-Munteqâ*, s. 21.

384 Aynı yer.

Şî'anın hadis uydurmakla ilgili bu faaliyeti, onların karşısında yer alan diğer gurupları da harekete geçirmiştir ve bu suretle birbirlerini ve takip ettikleri yolu zem, fakat kendilerini medheden uydurma hadislerin yekûnu gün geçtikçe artmıştır.

87. Hadis vaz'ının diğer sebepleri

Yukarıda, hadis vaz'ının ilk defa, müslümanlar arasında zehir eden siyasi ihtilâflardan sonra başladığını ve şî'anın, bu faaliyetin önderliğini yaptığıni açıkladık. Bu açıklamadan anlaşılmıştır ki, gerek şî'a ve gerekse şî'aya karşı olan diğer fırkalar, hadis vaz'ını imamet ve hilâfet gibi, bir cephesi siyasi olarak tezahür eden meselelerde geliştirmişler ve vaz' ettikleri hadislerle, kendilerinin doğru yolda olduklarını isbat etmişlerdir. Bu bakımdan siyasi ihtilâflara, hadis vaz'ının ilk mühim âmili olarak burada işaret ederken başka âmillerin de vaz' hareketinde rol oynadığını kaydetmek gereklidir. Bu âmilleri şöylece sıralayabiliriz:

a. İslâm düşmanlığı

Bilindiği gibi, müslümanlar Medine'ye hicret edip orada ilk Şehir Devletini kurdukları sıralarda, henüz bu küçük şehrin tamamına bile hâkim değildiler. Medîneli ensar dışında, halkın yarıdan fazlasını yahudilerle henüz İslâma girmemiş müşrik Araplar teşkil ediyordu. Halbuki hicretten on sene gibi çok kısa bir zaman sonra, yani Hazreti Peygamberin vefat ettiği senelerde, İslâm Devleti, bütün Arabistanı, Cenûbî Irak'ı ve Filistin'i de içine alarak Avrupa Kıt'ası kadar geniş bir sahaya yayılmış bulunuyordu. İslâmiyetin bu kadar kısa bir zaman içerisinde bu derece sür'atle yayılması ve hele, o sıralarda Fûrslerin sahip oldukları imparatorluğa son vermesi, hükümlânıkları elinden alınmış bu kavimlerin bütün kin ve gayizlarını yeni din ile bu dinin mensuplarına yönetmişti. Ancak, şan ve şerefleriyle birlikte harp gücünü de kaybetmiş olan bu milletler, İslâmdan intikam almak için akâ'idîne fesad sokmak ve müslümanların vahdetini parçalamaktan başka kendilerinde hiç bir kuvvet bulamamışlardı. Bu sebeple gurup gurup İslâma girmeğe başlamışlar, bazan zühd ve takva, bazan felsefe ve hikmet örtüsüne bürünerek, fakat asıl maksatlarını içlerinde gizleyerek müslümanlar arasında yayılmışlardır. *Zindiq* ismiyle tanınan bu kimseler, Kur'ân üzerinde herhangi bir tebdil ve tağyir yapamadıkları için, Hazreti Peygamberin hadislerinden istifade yolunu bulmuşlar ve uydurdukları binlerce hadisle İslâm akâ'idini teşviş etmeye ve müslümanların

kalplerinde şüphe yaratmağa çalışmışlardır. Zandakanın ne kadar hadis vazettiğini anlamak için şu misali zikredebiliriz: Abdu'l-Kerim İbn Ebi'l-Avcâ', hadis vaz'ından dolayı öldürmek üzere yakalandığı zaman suçunu itiraf etmiş ve dört bin hadis uydurduğunu, bu hadislerle halâlı haram, haramı halâl kıldığını söylemiştir.³⁸⁵

Zindikların İslâm dini ve akâ'idi üzerinde bıraktıkları kötü iz çok derin olmuştur. Bununla beraber, Allah'a şükürler olsun ki, tehlikeden büyülüğünü çok erken bir devirde farkeden hadis imamları, ortaya koydukları rivayet ve tahammül, cerh ve ta'dîl metodlarıyla, sahîh hadisi sakımdan, gerçek hadîşiyi sahte ve yalancısından ayırt ederek, İslâm akâ'idini, ona kasdedenlerin şerrinden korumağa muvaffak olmuşlardır.

b . Cinsiyet, kabile, mezhep kavgaları

Hadis vaz'ına sebep olan âmillerden bir diğeri, değişik ırklara, kabilelere ve mezheplere mensup kimseler arasındaki münakaşalar ve mücadelelerdir. Bu mücadelelerde her birinin, kendi mensup olduğu topluluğu veya bu topluluğun reisini, yahut imamını övmesi, buna karşılık muhalifi olduğu diğer toplulukların reis veya imamlarını yermesi, çok defa, bu konularda uydurduğu ve Hâzreti Peygambere isnâd ettiği hadislerle takviye edilmek istenmiştir. Bazı taraftarların, kendi topluluğu adına gösterdiği bu taassup, insanı hayretler içinde bırakınca uydurma hadislerin ortaya çıkışmasına sebep olmuştur. Bunun en güzel misali, Ebû Hanîfe ile eş-Şâfiî hakkında uydurulan hadislerdir. Enes İbn Mâlik'ten merfû olarak rivayet edilen bu hadis-i mevzû, İmam eş-Şâfiî'yi düşmanlığı ile İmam Ebû Hanîfe sevgisini taassub derecesine varan bir ifade ile bize akseltirmektedir. Me'mûn İbn Ahmed es-Sulemî veya Ahmed İbn Abdillah el-Cuveybâri tarafından uydurulduğu belirtilen bu hadis şöyledir: “Ümmetim arasından Muhammed İbn İdrîs (es-Şâfiî) adında biri çıkacaktır; bu adamın ümmetime zararı, iblisin zararından çok daha büyük olacaktır. Yine ümmetim arasından Ebû Hanîfe isminde bir adam çıkacak ve bu adam, ümmetimin ışığı olacaktır”.³⁸⁶

Muhtelif şehirlerin, günlerin, ayların ve yiyecek maddelerin medhi veya zemmi ile ilgili bu çeşit uydurulmuş ve Hazreti Peygambere isnâd edilmiş haberler, mevzû'ât kitaplarında ayrı ayrı zikredilmiştir.

385 es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ahâdis'i'l-mevzû'a*, II. 468.

386 Aynı eser, I. 457.

c . Va'z ve hikâyeler

Âbid, zâhid ve sâlih görünüslü bir çok kimselerin, câmi ve mescidlerde yaptıkları va'z ve nasihatlerini süslemek ve daha tesirli bir şekilde sokmak maksadıyla başvurdukları usullerden biri de, konuşmalarında mevzû hadîslere fazlaca yer vermek ve çok defa bu hadîsleri bizzat uydurmaktır.

Çoğu câhil olan ve yaptıkları işin tehlikesini de farkedemeyen bu kimseler, ashânda iyi niyet sahibi olabilirler ve naklettilerleri uydurma hadîslere halkın, bilhassa ibadetlere karşı rağbetini artırmaya çalışırlar. Bazılarının da halk arasında şöhret kazanmak ve dolayısıyle mal ve mülk sahibi olmak niyetini güttükleri şüphesizdir.³⁸⁷

Qussâs ismini alan bu kimselerle ilgili bir olay, Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'in'i hayret ve dehşet içinde bırakın bir haber olarak rivayet edilir:

Birgün Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'in, er-Rasâfa mescidine namazlarını kılmışlardı ki va'z etmek için kürsüye çıkan bir şahîs "haddesenâ Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'in, qâlâ : Haddesenâ Abdurrazzâq an Ma'mar an Qatâdan Enes qâle qâle Rasûlullah (A. S.)" diyerek şu hadîsi rivayet eder: "Bir kimse lâ ilahe illâ'llah derse, Allah bu sözün her kelimesinden bir kuş yaratır; bu kuşun gagası altından, tüyleri de mercandandır...". Bu ibarelerle başlayan hikâye yirmi varak kadar tutmaktadır. Hikâyeyi işten Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'in şaşkınlık içinde birbirlerine bakarlar ve "sen bunu rivayet ettin mi?" diye birbirlerine sorarlar. Fakat her ikisi de bu kissayı hemen orada iştiklerini söyleler. Nihayet hikâye biter ve Yahyâ İbn Ma'in, eliyle hikâyeciyi yanlarına çağırarak onu kimden iştittiğini sorar. Adam, "Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'inden" deyince Yahyâ "ben Yahyâ İbn Ma'in, bu da Ahmed İbn Hanbel; biz hiç bir zaman Hazreti Peygamberin böyle bir hadîsin'i iştîmedik" der. Bunun üzerine adam şu cevabı verir: "Ben, Yahyâ İbn Ma'in'in bu derece ahmak olduğunu bilmiyordum; fakat şu anda öğrenmiş oldum. Sanki sizden başka Yahyâ İbn Ma'in ve Ahmed İbn Hanbel yok. Ben, onyedi tane Ahmed İbn Hanbel ve Yahyâ İbn Ma'inden hadîs yazdım". Bu sözler üzerine Ahmed İbn Hanbel, eliyle yüzünü kapatarak "bırak gitsin"der. Adam, her ikisiyle de istihza eder bir halde yanlarından uzaklaşır.³⁸⁸

387 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'tsu'l-hâsis*, s. 93.

388 Hikâye için bkz. Aynı eser, s. 93-94.

d . Halife veya emirlere yaklaşmak arzusu

Dünya nimetlerini âhüret nimetlerine tercih ederek halife veya emirlerin heveslerine göre fetvalar veren kimseler, hacet ânında hadis uydurmaktan da çekinmezler. Bilhassa Abbâsî devrinde görülen bu gibi olaylar, bazı halifelerin, Emevileri halkın gözünden düşürmek için böyle kimselerden istifade ettiklerini ve Emeviler aleyhine çeşitli hadisler uydurulmasına yol açlıklarını göstermektedir. El-Hâkim'in Hârûn Îbn Ebî Abdîllah tarikîyle babasından naklettiği bir haber, tefsiriyle şöhret kazanmış olan Muqâtil Îbn Suleymân'ın Halife el-Mehdi'ye yaklaşmak maksadıyla Abbâs hakkında nasıl hadis uydurabileceğini göstermek bakımından şayâni dikkattir.³⁸⁹ Yine el-Mehdi ile ilgili bir başka olay, kezzâb (yalancı) Gîyâs Îbn Îbrâhim en-Nâha'ının Halifeye yaklaşmak için böyle bir teşebbûse giriştiğini gösterir. Bu şahis, Halifenin yanına girdiği zaman, onun, bir güvercinle oynadığını görmüş ve hemen şu hadisi rivayet etmiştir: "Haddesenâ fulân an fulân enne'n-Nebiyye (A. S.) qâle: Lâ sebaqa illâ fi naslin, ev huffin, ev cenâhin." el-Mehdi, bu şahsa önce onbin dirhem vermiş, sonra da "görüyorum ki kafan, Hazreti Peygambere yalan isnâd eden bir kezzâb'ın kafası" diyecek onu kovalamış, güvercini de kestirmiştir.³⁹⁰

e . Halkı hayır işlere yöneltmek arzusu

Siyasi ihtilâflardan sonra müslümanların çeşitli firka ve hiziplere ayrıldığını, bu tefrikanın her firkayı, kendi görüşlerini teyid etmek maksadıyla hadis vaz'ına yönelttiğini, bu konunun baş taraflarında zikretmiştik. Müslümanlar arasındaki bu tefrika, bir çok kimseyi endişeye sevkediyor ve durumu büyük bir üzüntü içinde takip ediyorlardı. Bunlar arasında zühd ve takva yönünden kuvvetli, fakat dinin asıllarına câhil olan bazı kimseler vardı ki, Müslümanlar arasındaki bu ihtilâfları izale etmek ve firkaları birbirine yaklaştırmak için hadis vaz'ını mubah görüyorlardı. Kendilerine Hazreti Peygamberin *men kezebe aleyye mutemmid... hadisi* hatırlatıldığı zaman "biz ona yalan isnâd etmiyoruz; fakat onun için yalan söylüyoruz" diyorlardı.³⁹¹ Halbuki bu söz, onların cehaletlerinden ve akıllarının dînî meselelere ermemesinden neş'et

389 Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 187; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 94. Bu habere göre el-Mehdi şâyle demektedir: "Baksana, Muqâtil bana ne söylüyor? Diyor ki: Eğer istersem, senin için Abbâs hakkında hadisler vaz'eadeyim. Ben de ona dedim ki: Benim buna ihtiyacım yoktur".

390 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 187; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 94.

391 *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 86.

ediyordu. Yoksa Hazreti Peygamber, dinin kemali ve fazlı için yalana ve yalancılara muhtac değildi.³⁹²

Zâhid ve sâlih kimselerin vaz' ettilerini hadîslerin çoğu, Kur'ân sûrelerinin faziletleriyle ilgili idi. Bu çeşit haberleri rivayet eden Nûh İbn Ebî Meryem'e "Kur'ân sûrelerinin fezâ'ili hakkında İkrime tarikiyle İbn Abbâs'tan naklettiğin bu haberleri nereden buluyorsun? Halbuki bunlar, İkrime'nin ashabında bile yok" denildiği zaman, Nûh şu cevabı vermiştir: "Halkın Kur'ândan uzaklaştığını ve Ebû Hanîfe fikhi ile İbn İshâq'ın *Mağazi*'sına fazla düştüğünü görünce bu hadîsleri uydurdum".³⁹³

Hadîs vaz'ına sebep olan daha bir çok âmiller vardır. Biz, bunlardan, usûl kitaplarında, üzerinde en fazla durulmak suretiyle şöhrete ulaşmış bazı örnekler verdik. Daha fazla bilgi almak isteyenler, usûl kitaplarının mevzû'âtla ilgili bölümlerine müracaat edebilirler.

88. Mevzû hadîslerin bilinmesi

Çeşitli konularda ortaya çıkan mevzû hadîslerin malzemesi, çok defa, yalancıların kendi görüş ve düşüncelerinden ibaret olmuştur. Bu görüş ve düşünceleri, hadîs uydurucuları (*el-vaddâ'*), kudretleri nisbetinde mu'ciz sözlerle ifade etmeye çahıırlar ve başına, halkın itimad ettiği hadîs imamlarının isimlerinden müteşekkil bir isnâd ilâve ederler. Bazan bu kimselerin, hadîs uydurmak için malzeme sıkıntısı çektileri de görülür; bu takdirde baş vurdukları kaynaklar, bazı hukemânın sözleriyle eski Arap darbî meselleridir.³⁹⁴ Uydurmak istedikleri konu ile ilgili olarak, bunlardan seçtikleri sözlere, yine muttasıl isnâdlar eklerler ve Hazreti Peygambere nisbet ederek, onun sözü imîş gibi halk arasında yayarlar.

Hadîs ilminin erken bir devirde gelişmiş ve usûl ve kâidelerinin kat'îyyet kesbetmiş olması dolayısıyla, mevzû hadîslerin, sahîh hadîsleri bünyesinde eritmeye veya yoketmeye meydan verilmemiş, isnâd ve metinlere vâkîf olan muhaddisler, vazettikleri kâidelerle mevzûları, sahîhlerin arasından ayıklamak imkânını bulmuşlardır.

Hadîs imamlarının bu konuda işlerini kolaylaştıran diğer bir hulus da, mevzû hadîslerin, bizzat hadîsciler tarafından görülebilecek bazı

392 Aynı yer.

393 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 184.

394 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 96.

hususiyetlere sahip olmalarıdır. Bu hususiyetlerden birini taşıyan hadisİN, mevzû olduğuna kolayca hükmedilebilir.

Burada, mevzû hadislerin bilinmesine yardım eden bu hususiyetleri bir kaç madde halinde kısaca zikredeceğiz.

a. Bizzat hadis uyduranların itirafı

Bazı hadisler, taşıdıkları özelliklere bakmağa hactet kalmaksızın, bizzat onları uyduranlar tarafından itiraf edilmek suretiyle mevzû oldukları anlaşılır. Nitekim yukarıda da ismi geçen Nûh İbn Ebî Mer-yem, İkrime tarikıyla İbn Abbâs'tan rivayet ettiği Kur'ân şirelerinin faziletleri hakkındaki hadisleri, halkın Kur'âna karşıraigbetini artırmak için uydurduğunu bizzat itiraf etmiştir.³⁹⁵ Keza Omer İbn Subh, Hazreti Peygamberin bir hutbesini vaz' ettiğini kendisi söylemiştir.³⁹⁶

Bazan, râvi ikrar etmese bile, hadisle ilgili olarak sorulan bir sual de, hadisin onun tarafından vaz' edildiğini ortaya koyabilir ki, bu da, itirafa yakın bir beyan veya açıklama mesabesindedir. Meselâ, şeyhinden rivayet eden bir şahsa ne zaman doğduğu sorulur; râvinin cevap olarak verdiği târih, hakikatte şeyhin ölümünden çok daha sonraya rastlar; ve anlaşılır ki bu râvi, o şeyhe hiç bir zaman mülâkî olmamıştır. Diğer taraftan, şeyhten rivayet ettiği hadis de ancak bu râvi vasıtasyile bilinir; yani başka hiç kimse, o şeyhten böyle bir hadis rivayet etmemiştir. Bu hususlar gözönünde bulundurularak hadisin mevzû olduğuna hükmedilir.³⁹⁷

b. Râvide mevcut karîneler

Rivayet olunan bir hadisin, zamanla, mekânla ve çevredeki olaylarla ilgisi, veya o hadisi nakleden râvinin, zaman, mekân ve olaylara karşı hususi bir ilgi göstermesi, hadisin hemen o anda uydurulabileceğine delâlet eder. Eğer hadisin, o râviden başka râvisi yoksa ve hiç bir yönden bilinmiyorsa, mevzû olduğuna hükmedilir. Meselâ, râvi bir râfîzi ve riva-

395 Bkz. es-Suyûti, *Tedribu'r-râti*, s. 178; el-Bâ'isu'l-hasis, s. 89. Ali İbn Ebî Tâlib'in faziletleriyle ilgili olarak 70 hadis uydurduğunu bizzat Meysire İbn Abdi Rabbih'in itirafından öğreniyoruz.

396 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 178.

397 Me'mûn İbn Ahmed el-Herevî'nin Hişâm İbn Ammâr'dan rivayeti bu konuda başka bir misal teşkil eder. Hâfiż İbn Hibbân, Me'mûn'a ne zaman Şâm'a gittiğini sormuş, o da 250 senesinde gittiğini söylemiştir. İbn Hibbân'ın, Hişâm'ın 245 senesinde olduğunu açıklaması üze rine de Me'mûn cevap vermekte güçlük çekmemiştir ve "o başka bir Hişâm İbn Ammâr'dı" demiştir. Bu haber için bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasis*, s. 89.

yet ettiği hadis, ehli beytle ilgili bir hadis ise, karineler, onun mevzu olduğuna delâlet eder. Râvinin halinden karine ile mevzû olduğuna hükümedilen böyle bir haber, el-Me'mûn İbn Ahmed ile ilgilidir. Bu şahsin önünde, el-Hasan el-Basri'nin Ebû Hurayra'dan hadis işitip işitmeyeceği meselesi ortaya atılınca, el-Me'mûn, bir isnâdla hemen şu hadisi uyduruvermiştir: *Haddesenâ fulân 'an fulân 'ani'n-Nebiyyî (A. S.) qâle: Semî'a el-Hasanu 'an Ebî Hurayra.*³⁹⁸

Bir başka misal, Seyf İbn Omer tarafından Sa'd İbn Tarîf'den nakledilen şu haberdir: Seyf der ki: Sa'd İbn Tarîf'in yanında idim. Bu sıradan oğlu ağışarak okuldan geldi. Onun, hocası tarafından dövüldüğünü öğrenince hemen İkrim'e den İbn Abbâs tarikîyle şu haberi zikretti: Sizin en şerîniniz, çocukların muallimleridir. Bunlar, yetimlere en az rahmeti, kimsesizlere en sert olan kimselerdir".³⁹⁹

c . Hadisde bulunan karineler

Bunlar, hadisin manâ ve lafzındaki rekâketir. er-Râbi' İbn Hushaym'in dediği gibi, hadis vardır, ışığı gündüz ışığı gibidir; onu tanır, bilir ve alırsın, Hadis vardır, zulmeti gece zulmeti gibidir; onu red ve inkâr edersin.⁴⁰⁰

Hadisin manâ ve lafız bakımından rekâketi, bu ilme vâkif olanlar için, ışık ile zulmet arasındaki fark kadar kolay görülür ve anlaşılır.

Manâ yönünden rekâket, hadisin akla muhalif, *Kitaba, Sunnete* ve *icmâ'a* münafi olarak rivayet edilmesidir.⁴⁰¹ Meselâ, Abdurrahman İbn Zeyd'in, Nûh(A. S.) un gemisinin, Ka'beyi yedi defa tavaf ettiği sonra makamda iki rik'at namaz kıldığı yolunda naklettiği haber, aklın ve mantığın kabul edebileceği bir haber değildir.⁴⁰²

398 Bkz. İbn Hacer, *Nuhbatu'l-fiker*, s. 43. Yukarda Halife el-Mehdi ve güverciniyle ilgili olarak naklettığımız haber de yine bu konuda misal olarak zikredilebilir. Keza aynı râvî el-Me'mûn İbn Ahmed'in İmam es-Şâfi'i ve İmam Ebû Hanîfe hakkında hemen arasında uyduruverdiği hadis de bu cümledendir.

399 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 180-181; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasis*, s. 89. Bu çeşit haberlerin mevzu olduğu, râvilerinin halinden kartne ile anlaşıldığı gibi, bu râviler hakkında hadis imamları tarafından izhar edilmiş değer hükümleriyle de anlaşılr. Meselâ, yukarıda zikredilen Sa'd İbn Tarîf hakkında İbn Ma'in "ondan hadis rivayeti halâl olmaz". İbn Hibbân ise "o, hadis vaz' ediyordu" demişlerdir. Seyf İbn Omer ise, el-Hâkim'in beyagina göre zindiklikla ittihâm olunmuştur. Bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasis*, s. 89.

400 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 179.

401 Aynı yer.

402 Aynı eser, s. 181 ve *el-Bâ'isu'l-hasis*, s. 91. Abdurrahmân İbn Zeyd, bu çeşit garâ'ibi ile tanınmıştır. Mâlik İbn Enes'e munqati' bir hadis zikredildiği zaman, onu zikreden şahsa şu cevabı vermiştir: "Abdurrahmân İbn Zeyd'e git; o sana babası tarikîyle Nûh'tan rivayet edivserin".

Kitap, Sunnet ve İcmâ'a aykırı olarak rivayet edilen haber ise, İsnâsında Ebû'l-Muhezzim'in de bulunduğu Muhammed İbn Şucâ' hadîsidir. Ebû Hurayra'dan merfû olarak gelen bu habere göre "Allah atı yaratmış, sonra onu koşturmuş; at terlemiş, daha sonra da ondan kendisini halketmiştir".⁴⁰³

Hadîslerin küçük bir emir için şiddetli va'idler, yahut hakîr veya kötü bir iş için büyük va'dlerle gelmesi de, haklarında mevzû hükmünü vermek için kâfi sebeplerden sayılır.⁴⁰⁴ Meselâ, mendûb olan bir fiilin işlenmesi veya mekrûh olan bir işin terkedilmesi karşılığında, altından nehirler akan Cennetlerde dâimiliğin va'dedilmesi bu cümledendir. Kussâsın hadîslerinin ekseriyetini bu çeşit haberler teşkil eder.

403 es-Suyûti, *Tâdîbu'r-râvî*, s. 181; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'is el-hasîs*, s. 91. es-Suyûti'nin de belirttiği gibi, bu hadîs, bir müslümanın vaz' edebileceği bir hadîs değildir. Burada vaz'la ittihâm edilen şahîs, Muhammed İbn Şucâ'dır. Dinden sapmış bir kimse idi. Hadisi, Ebû Hurayra'dan rivayet eden Ebû'l-Muhezzim ise, Şu'be'nin ifadesine göre, bir dirhem karşılığında ellî hadîs vaz' edebilecek bir kimse idi.

404 Aynı yer.

VI. BÖLÜM

HADİS İLMİNİN DİĞER BAZI MESELELERİ

NÂSIH ve MENSÛH

89. Neshin tarifi

Ulemanın istilâhında nesh, *şer'i bir hükmün tabbik sahasında son bulduğunu beyandan ibarettir*. Bu beyan, tabiatıyla Şâri' yönünden dir. Mükelleflere nazaran nesh, aslında *şer'i* olan hükmün *ref'i* ve yerine diğer bir hükmün konulmasıdır. Bu açıklamaya göre, zaman bakımından önce gelen ve bilâhara kaldırılan hüküm *mensûh*, onun yerine konulan yeni hüküm ise *nâsih* ismini alır.

Hadis ve Fıkıh uleması, umumiyetle, İslâm *şer'i*atında neshin vukubulduğunu kabul etmişlerdir. Ancak bu ittifak, neshi tamamen reddeden bazı itikadî mezhebler bir yana⁴⁰⁵, Kur'ân âyetinin, Hazreti Peygamberin Sunnetini veya Sunnetin Kur'ân âyetini neshedip edemeyeceği konusunda ortaya çıkan bazı görüş ayırlıklarıyle tam teşekkür etmemiştir. Buna göre, neshi kabul eden İslâm uleması, Kitabın Sunnetle, Sunnetin de Kitapla neshedilip edilemeyeceği konuları üzerinde münakaşa yürümişlerdir. Biz bu münakaşalar üzerinde durmiyacak, sadece usûli hadîs kitaplarında yer alan hadiste nesh meselesiyle ilgili bazı örneklerle işaretle iktifa edeceğiz⁴⁰⁶.

405 Neshi reddeden bu mezheplerin başında mutezile gelir. Bunları göre Kur'anı Kerimde, neshin vücûduna delâlet eden âyetler, hâkîkatte İslâm *şer'i*atı içerisindeki neshe değil, fakat, İslâm *şer'i*atının, kendinden önceki *şer'l*atları neshettiğine delâlet ederler. Nitekim "lâ ye'thi'l-bâtil min beyne yedeyh" (Seçde sûresi, ây. 42) (Kur'ânı Kerime ne önden ve ne de ardından bir bâtil girmez) âyeti de Kur'ânı bu şekilde tavâlîf etmekle, onda bâtil addedilemeyecek veya sonradan ibtal edilebilecek hiç bir hükmün bulunmadığını beyan etmiştir. Halbuki Kur'ânda neshin mevcudiyetini iddiaya kalkışmak, onda bâtil isbat etmek mesabesindedir ki yukarıda zikredilen âyete muhaliftir. -Mutezile inuamlarından Ebû Muslim el-İsfahânî'ye ait olan bu görüşler için bkz. *Tefsîru'r-Râzî*, I. 661.

406 Kitap ve Sunnette nesh meselesiyle ilgili daha fazla bilgi için A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1963, cilt XI de yayımlanan "Kitap ve Sunneus Nesh Meselesi" adlı makalemize bakınız.

90. Hadiste nesh meselesi

Selefî Sâlih olarak tabir ettiğimiz sahabे ve tâbi'ûn ile bunlardan sonra gelen ulema, nâsih ve mensûh meselesiyle yakından ilgilenmişlerdir. Nesh meselesi, hadis ilminin en güç konularından birini teşkil eder ve bu konuya, hadiste hıfz ve itkan bakımından en yüksek mertebeyle ulaşmış imamlar vâkîf olabilirler. İmam eş-Şâfiî, nâsih ve mensûh meselesinde yed-i tûlâya sâhipti; Ahmed İbn Hanbel bile, hadis ilmindeki yüksek mertebesine rağmen, nâsih ve mensûh hadisleri, ancak eş-Şâfiî ile mücalesetinden sonra ögrenirdiğini açıklamıştır⁴⁰⁷.

Hadisin nâsih ve mensûhu muhtelif yollarla bilinir. Bunların başında bizzat Hazreti Peygamberin tasrifî gelir. Bu hususta misal olarak zikredilen en meşhur hadis, kabirlerin ziyaretiyle ilgilidir. Hazreti Peygamber, bidayette kabir ziyaretini nehyetmişken sonradan bu konuda şöyledir buyurmuştur: “Sizi kabirlerin ziyaretinden nehyetmissem; ziyaret ediniz”⁴⁰⁸. Bazan da nesh keyfîyetini beyan eden bu tasrif sahabeye cihetinden gelir: *Kâne âhîru'l-emrayn min Rasûli'llah (A. S.) terka'l-vudû'i min mâ messet en-nâru* hadisi, bu konuda misal olarak zikredilebilir⁴⁰⁹. Sahabenin bu açık beyaniyle mensûh olduğu anlaşılan diğer hadis ise *tavaddâ'u min mâ gayyeret en-nâru* (ateşin tağyîr ettiği şeyle abdest alınız) emri idi⁴¹⁰.

Nâsih ve mensûh hadisin bilinmesini mümkün kılan diğer bir yol, iki mütezad hadisten birinin tarih itibarıyle mukaddem, diğerinin muahhar olarak vürûd ettiğinin sahabeye bilinmesidir. Bu takdirde mukaddem olan hadis, mensûh, diğer ise nâsih olur. Meselâ Şeddâd İbn Evans tarafından rivayet edilen bir hadisle “hacamat yapanla yaptırın oruclarının bozulacağı” beyan edilmiş ve hadisin muhtelif varyantlarında, onun vürûd tarihi olarak 8. H. Fetih senesi gösterilmiştir. Fakat İbn Abbâs’tan rivayet edilen bir başka hadiste ise Hazreti Peygamberin oruclu iken hacamat yaptırdığı belirtilmiştir ki, İbn Abbâs, ancak 10 H. senede ihramda ve oruclu iken veda haccında Hazreti Peygamberin sohbetinde bulunmuştur. Binaanaleyh, İbn Abbâs’ın hadisi nâsih, Şeddâd’ın hadisi ise mensûhtur⁴¹¹.

407 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 238; es-Suyûtî, *Tâdribu'r-râvî*, s. 382; el-Bâ'îsu'l-hasîs, s. 190.

408 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 239.

409 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 239; el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîjet ulûmi'l-hadîs*, s. 85; es-Suyûtî, *Tâdrib*, s. 383.

410 Bkz. el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîjet ulûmi'l-hadîs*, s. 85.

411 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 239; es-Suyûtî, *Tâdribu'r-râvî*, s. 383. Ahmed Muhammed Sâkir, *el-Bâ'îsu'l-hasîs*, s. 191.

Nesh olayı, bazan da icma tarikiyle sübut bulur. Her ne kadar icma neshetmez ve nesh de olunmazsa da nâsihe delâlet eder. Bu konuda zikredilen misal, Hazreti Peygamberin, üç defa içki içen ve içinde de üzerine had tatbik edilen bir kimsenin dördüncü defa içmesi hinde öldürülmesini emretmesidir; bu hüküm icma ile tatbik edilmemiştir. Maamafih, Hazreti Peygamberin de aynı hükmü tatbik etmediğine dair gelen haberler, ilk hükmün, yine Sunnetle mensûh olduğuna delâlet ederler⁴¹².

Nesh meselesiyle ilgili olarak bir çok kitap tasnif edilmiştir. Başta Ahmed İbn Hanbel olmak üzere Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin, Ahmed İbn İshâq ed-Dinârî (Ö. 318 H.)nin, Ebû Muhammed Qâsim İbn Asbağ (Ö. 340) H. ve Ebû Bekr el-Hâzîmî (Ö. 584) nin bu konuda tasnif edilmiş kitapları vardır. Bunlar arasında el-Hâzîmî'nin *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr* adlı kitabı, büyük şöhret kazanmış ve müteaddit defalar tabedilmiştir.

MUHTELİFU'L-HADİS

91. Tarif

İki hadisin zâhiri olarak birbirine zıt manâlarda vürûdudur. Her alimin, hattâ her müslümanın bilmesi zaruri görülen bu konu, Hazreti Peygamberin hadislerinde var olduğu zannedilen tenakuzun izalesini mümkün kılar.

Hadis uleması, *mûşkilu'l-hadîs* veya *ihtilâfu'l-hadîs* denilen bu konu ile meşgul olmuşlar ve birbirine zıt görülen hadisler arasını birleştirerek müşkilin izalesinde başarı sağlamışlardır. Bu konuda ilk defa konuşan ve *Ihtilâfu'l-Hadîs* adı altında bir de kitap telif eden İmam Muhammed İbn İdrîs eş-Şâfiî (Ö. 204 H.) olmuştur⁴¹³. eş-Şâfiî'iden sonra aynı konuda *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* adıyla te'lîf ettiği meşhur kitabında, Ebû Abdillah Muhammed İbn Muslim İbn Quteybe ed-Dîneverî (Ö. 276 H.), hadislerde tenakuz bulduğunu behane ederek onları reddeden hadis düşmanlarına cevap vermiş ve bu çeşit hadislerin arasını cem ederek müşkilin halline çalışmıştır. İbn Quteybe'nin bu kitabı, bu bakımdan büyük bir değer taşırsa da konu ile ilgili olarak gelen hadislerin birçoğunu terkettiği için de noksan sayılır⁴¹⁴.

412 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hadîs*, s. 240; es-Suyûtî, *Tedrib*, s. 383-4.

413 Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 387. eş-Şâfiî'nin adı geçen bu eseri, er-Râbî' İbn Suleyman rivayetinden olup *Kütâbu'l-Umm'un* son VII. cüzünün hâmişinde tabedilmiştir.

414 Bkz. Aynı yer.

Yine aynı konuda kitap te'lis edenler arasında İbn Cerrîr et-Tâbarî (Ö. 310 H.) ile, *Muşkili'l-Asâr* adlı kitabın müellifi et-Tahâvî (Ö. 321 H.) nin isimleri zikredilebilir. İbn Huzeyme ise, *muhtelîfu'l-hadîs* bahsinde ayrıca şöhrete ulaşan kimselerdendir. Onun “birbirine zıt hiç bir hadis bilmiyorum; her kim böyle bir hadis biliyorsa, getirsin onu telif edeyim” sözü⁴¹⁵, bu konudaki bilgisini göstermeye kâfi gelir.

92. Muhtelîfin takımı

Mutezad görünen hadisler, usûl kitaplarında başlıca iki kisma ayrılmıştır. Birincisi, aralarında cem mümkün olan hadislerdir ki, bu durumda ne tearuz ve ne de nesh ihtimali bahis konusudur; her iki hadisle de amel etmek gereklidir. Meselâ Hazreti Peygamberden rivayet edilen bir hadiste “suyun, iki kulle (bir nevi büyük kap) ye bâliğ olması halinde pislik tutmıyacağı” belirtilmekte, bir başka hadiste de “Allah, suyu temiz yaratmıştır; onu, ancak tadını, kokusunu veya rengini değiştiren şey kirletir” denilmektedir. Birincisinde suyun rengi kokusu veya tadi değişsin veya değişmesin, iki kulle suyun, ikincisinde ise, ister iki kulle olsun, ister daha az olsun teğayyür etmedikçe temiz olduğu belirtilmiştir. Bu suretle, her iki şeviden birinin umumu, diğerî ile tahsis olunmuştur⁴¹⁶.

Aralarında cem veya telif mümkün olan diğer mutezad görünlüşlü iki hadîs *lâ advâ* hadisi ile *fîr mine'l-meczûmi firarak mine'l-esed* hadisidir. Birincisinde Hazreti Peygamber, hiç bir hastalığın, tabiatı itibarıyle bir kimseden diğer bir kimseye intikal etmeyeceğini beyan buyurmuş, ikincisinde ise, *meczûmdan*, aslaandan kaçar gibi kaçılmasını emretmiştir. Her iki hadîs de sahihtir ve aralarında tenakuz yoktur. Telifi: Hiç bir hastalık, bir kimseden diğerine intikal etmemekle beraber, Allah Ta'âlâ, hasta olan kimse ile teması, hastalığın sağlam kimseye geçmesi için sebep kılmuştur⁴¹⁷.

Muhtelîfin ikinci kismı, aralarında cem mümkün olmayan hadislerdir ki, bunlar, ya önceki bahsimizde üzerinde durduğumuz nâsih ve mensûh hadislerdendir; çünkü, her ikisi de sahîh olmakla beraber aralarında gerçekten bir tenakuz vardır ve daha önce izah ettiğimiz gibi, hadislerin vürûd tarihi bakımından önceki mensûh sonraki nâsihtir yahutta iki hadîsten biri, diğerine nisbetle râvilerin sıfatları yönünden zayıftır. Bu takdirde, aralarında tercih yapılır: Sahîh hadîs tercih, diğerî

415 Bkz. Aym yer.

416 Bkz. Aym yer.

417 Ibnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 244; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 388; İbn Hacer, *Nuh-batu'l-fiker*, s. 33.

terk edilir. İbnu's-Salâh, iki hadis arasında yapılan bu tercih için eelli mucib sebep bulunduğu zikrederse de ⁴¹⁸, es-Suyûti, bazı ulemanın bunları yüze çıkardığını söyley ve kendisi de yedi kısım içerisinde yüz kadar mucibi misalleriyle açıklar ⁴¹⁹. Biz bu yedi kısımla birlikte, her kısımdan birer ikişer tercih sebebin misal olarak zikredeceğiz.

İki mutezad hadisten biri:

1. Râvilerin hallerine bakılarak tercih edilir.

- a. Tercih edilen hadisin râvileri, diğerinin râvilerine nisbetle daha çok olur. Fazla râviler tarafından rivayet edilen hadiste, râvileri az olan hadise nisbetle hata ve yalan ihtimali daha azdır.
- b. Tercih edilen hadisin isnâdî âli olur.
- c. Tercih edilen hadisin râvileri, diğerine nisbetle daha fâkih olurlar. es-Suyûti, bu kısım içerisinde 40 vecih zikretmiştir ⁴²⁰.

2. Hadisin tahammülüne bakılarak tercih yapılır:

- a. Tahammülün vaktidir ki, bulûğ çağından önce veya bu çağ'a yakın bir zamanda işitilen hadise nisbetle olgunluk çağında işitilen hadis daha itimada şayandır.
- b. Hadislerden birinin arz, diğerinin kitabet, veya birinin münavele, diğerinin vicade yolu ile alınması. •

3. Hadisin rivayet keyfiyyetine bakılarak tercih yapılır:

- a. Hadislerden birisinin lafzan, diğerinin manen rivayet edilmesi.
- b. Hadislerden birisinde sebebi vürûdun zikredilmesi, diğerinde zikredilmemesi.

4. Vürûd vaktine bakılarak tercih yapılır:

- a. Hadislerden birinin Medenî, diğerinin Mekki olması (Medenî hadisler, Mekki hadislerle tercih edilir).
- b. Birisinin hafifletici, diğerinin şiddetli unsurları ihtiva etmesi (müslümanların câhilî âdetlerden siyrılması için Hazreti Peygamber ilk devirlerde çok daha şiddetli davranışlıyor-

⁴¹⁸ Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 245.

⁴¹⁹ Bkz. *Tedribu'r-râvi*, s. 388.

⁴²⁰ Bkz. Aynı yer.

du; sonraları tefsife meyletmıştır. Tahfif, hadisin tercih sebeplerinden biri sayılır).

5. Haber lafzına bakılarak tercih yapılır:

a. Hâssın âmma tercihi gibi.

6. Hükme bakılarak tercih yapılır:

a. Tahrîme delâlet eden hadisin ibaha ve vücûba delâlet eden hadise tercihi gibi.

7. Hârici durumuna göre tercih yapılır:

a. Kur'ânî Kerîmin zâhirine, başka bir sunnete, kiyasa, cemâatin veya halîfelerin amellerine muvafakat eden hadisin diğerine tercihi gibi.

ILELU'L-HADÎS

93 . Illetin tarifi

Zâhiren sahîh bir hadîste bulunan ve ancak hadîs ilmine, hadîslerin metin ve isnâdlarına tam manâsiyle vakıf olan imamlar tarafından bili-nebilien, hadîsin sihhatını zayıflatailecek gizli sebeplere illet denilmiştir⁴²¹.

Hadis ilminin en mühim ve en güç bölümlerinden birini teşkil eden illet meselesi, her hadisçinin, kolayca nüfûz edebileceği bir konu değildir. Cérh ve ta'dîlin tamamıyla dışında kalan ve bir çok güvenilir râvilerin hadislerinde tesadüf edilen illetin⁴²² yegâne delili, bu ilme vakıf imamların birbirinden habersiz olarak o illet üzerinde ittifaklarıdır; bunun haricinde illet için belirli bir delil ileri sürmek imkânı yoktur⁴²³; bu bakımından Abdurrahman İbn Mehdi'nin de dediği gibi, hadis bilgisi bir ilhamdır⁴²⁴; istinad ettiği en kuvvetli temel ise, hafiza, anlayış ve bilgidir.

Ilelu'l-hadîs bâbında bazı hadis imamları, bilgileri ve telif ettikleri kitaplarıyla büyük şöhret kazanmışlardır. Bunlar arasında Ali İbnu'l-Medinî (Ö. 234 H.) , Ahmed İbn Hanbel (Ö. 241 H.)⁴²⁵, el-Buhârî (Ö.

421 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 96; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 161.

422 el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs*, s. 112.

423 Aynı eser, s. 113.

424 Aynı yer.

425 Ahmed İbn Hanbel'in *Kitâbu'l-ilel ve ma'rîfeti'r-ricâl* adlı meşhur kitabı, bu konuda elimizde bulunan en eski telif olmak bakımından büyük bir değer taşımaktadır. Yegâne ve tam nüshası İstanbul Ayasofya Kütüphanesi 3380 No.da bulunan bu kitap, arkadaşım Dr. İsmail

256 H.), İbn Ebî Hâtim (Ö. 327 H.) ve ed-Dâraqutnî (Ö. 375 H.) nin isimleri zikredilebilir.

94 . İilletin çeşitleri

el-Hâkim Ebû Abdillah, hadislerin metin ve isnâdlarında bulunan illetin, yalnız isnâdlarına taalluk etmek üzere, ona bâliğ olan çeşitlerinden bazı örnekler vermiştir⁴²⁶. Ancak biz, illet bahsine ve el-Hâkim'in örnekleriyle birlikte zikrettiği çeşitlerine, zayıf hadis nevilerinden *mu'alleli* incelerken temas ettiğimiz için burada tekrarına lüzum görmüyoruz. Mu'allel hadislerden ayrı olarak burada *üelu'l-hadîs* bahsini ele alışımızın sebebi de, bu konunun, hadis ilminin en mühim bölgülerinden birini teşkil etmesi ve konu ile ilgili olarak müstekâl kitapların telifidir.

RÂVİLER TARİHİ

95 . Vafeyât kitapları

Hadislerin sıhhatının doğru olarak tesbit ve sahîh olan hadisin sakîminden ayırt edilebilmesi için, her şeyden önce, onları rivayet eden kimselerin hal ve meşreplerinin, güvenilir olup olmadıklarının, doğum ve vefat tarihlerinin doğru bir şekilde bilinmesine ihtiyaç vardır. Çünkü, bunların bilinmesiyle, râvinin, kendisinden hadis rivayet ettiği şeyhine hakikaten ulaşıp ulaşmadığı, onu idrak edip etmediği, onunla teması olup olmadığı ve nihayet ondan hadis iştirip iştımediği öğrenildiği gibi, râvinin, rivayetinde yalan söyleyip söylemediği, hata yapıp yapmadığı, hatalarının, hadisin sıhhatını tehlikeye sokacak derecede büyük olup olmadığı da anlaşılır. Bu konuyu bir misalle açıklamak gerekirse, İsmâ'îl İbn Ayyâş'ın, bir şahsa sorduğu şu sual ve cevabını zikredebiliriz: "Hâlid İbn Ma'dân'dan ne zaman hadis yazdin?", "113 senesinde"; "o halde sen ondan, ölümünden yedi sene sonra hadis dinlemi\$\$; zira o, 106 senesinde vefat etti"⁴²⁷.

Bu hususu gözönünde bulunduran hadis imamları, Sufyân es-Sevri'nin "ruvatın, kizbi istimal etmeye başladıklarını görünce biz de onlar için tarih istimal etmeye başladık. Şeyhe ne zaman doğduğunu

Cerrahoğlu ile birlikte tarafından neşre hazırlanmış ve büyük hacimli olması dolayısıyle iki kısma ayrılarak, ilk kısmı, birinci cild olarak 1963 senesinde İslâhiyat Fakültesi yayınları arasında, konu ile ilgili bir mukaddime ile negredilmiştir.

426 Bkz. el-Hâkim Ebû Abdillah, *Ma'rîfet ülümî'l-hadîs*, s. 113-119.

427 es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, s. 505.

soruyorduk; eğer doğumunu ikrar ederse, onun güvenilir olup olmadığını öğreniyorduk”⁴²⁸ sözlerinden anlaşılabileceği gibi, râviler hakkında tarih kitapları telif etmişlerdir. Bu cümleden olarak, başta vefeyat kitapları olmak üzere hadîs ricali ile ilgili kitaplar hazırlanmıştır. Bunlardan Ebû Suleymân Muhammed İbn Abdillah ed-Dîmîşqî (Ö. 379 B) *Vafeyât* isimli kitabını telif etmiş, bu kitapta, Hicretin bidayetinden 338 senesine kadar olan râvilerin tarihlerini zikretmiştir. Bundan sonra Ebû Muhammed Abdu'l-Azîz İbn Ahmed el-Kettâni (Ö. 466 H.) aynı konudaki kitabını telif etmiş, buna Ebû Muhammed Hibetullah İbn Ahmed el-Ekfâni (Ö. 485 H.) küçük bir zeyl yapmış, Ebû'l-Hasan Ali İbnu'l-Mufaddal el-Maqdîsi (Ö. ?) el-Ekfâni'ye 581 senesine kadar, Zekîyyû'd-Dîn Ebû Muhammed Abdu'l-Azîz el-Munzîri (Ö. 656 H.) İbnu'l-Mufaddal'a büyük bir zeyl yapmış ve adına *et-Tekmîle li-Vafeyâtî'n-Naqâle* demiştir. el-Munzîri, bu konuda telif edilen kitapların, bir çok isimleri ihmâl ettiklerini söyleyerek bunları tamamlayacağını vadetmiştir. Bununla beraber talebesi Izzu'd-Dîn Ebû'l-Abhâs Ahmed İbn Muhammed el-Huseynî (Ö. 695 H.), el-Munzîri'nin mezkûr kitabına bir zeyl yapmış ve kitabını harf sırasına göre değil vefat tarihlerine göre tertip etmiştir. el-Huseynî'nin kitabına Şîhâbu'd-Dîn Ebû'l-Huseyn Ahmed İbn Aybek ed-Dîmyâtî 749 senesine kadar, buna da meşhur muhaddis Zeynu'd-Dîn el-Iraqî (Ö. 805 H.) kendi zamanına kadar birer zeyl yapmışlardır⁴²⁹.

Râvileri genel olarak içine alan bu kitaplar yanında, bazı sahîh hadîs kitaplarının ricaline tahsis edilen kitaplar da vardır. Mesclâ el-Buhârî'nin ricalini toplayan Ahmed İbn Muhammed el-Kelâbâzi (Ö. 398 H.) ve Muhammed İbn Dâvûd el-Kurdî (Ö. 925 H.); Muslim'in ricalini toplayan Ahmed İbn Ali İbn Mencûye (Ö. 428 H.) ve Ahmed İbn Ali el-İsfahânî'nin kitapları bu cümleden olarak zikredilebilir. Muhammed İbn Tahir el-Maqdîsi (Ö. 507 H.), el-Kelâbâzi ile İbn Mençûyenin kitaplarını ele alarak el-Buhârî ve Muslim'in ricalini biraraya getirmiş ve kitabını alfabetik sıraya göre tertip etmiştir. Keza el-Lâlkâ'i (Ö. 498 H.), *Sahîhayn*'in ricalini aynı şekilde tertip ederek bir kitap vücuda getirmiştir. Ebû Ali el-Gassânî, *Suneni* Ebî Dâvûd'un, es-Suyûti, *el-Muvattâ'*nın İbn Hacer el-Asqalânî de *el-Muvattâ* ile Ebû Hanîfe, eş-Şâfiî' ve Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'lerindeki ricali tertip etmiş ve kitabına *Tâ'cîlu'l-Mense'a bi Rivayeti Ricâli'l-E'imme el-Erba'a* ismini vermiştir⁴³⁰. Ahmed İbn Ahmed el-Kurdî (Ö. 763 H.) *Su-*

428 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 382; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 505.

429 Bkz. Kâtib Çelebi, *Kesfûz-Zunûn*, II. 2019-20.

430 Aynı eser, I. 418.

neni Erba'a ricalini toplamıştır. Nihayet Cemâlu'd-Dîn İbn Yûsuf İbn Zekî (Ö. 742 H.), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl* adını verdiği büyük bir kitap tertip etmiş ve bu kitapta *Kutubi Sitte* ricalini biraraya getirmiştir. O zamana kadar eşine rastlanmamış hacimdeki bu kitap, muhtelif kimseler tarafından ihtisar edilmişdir. Bu ihtisarlar arasında İbn Hacer el-Asqalânî'nin *Tehzîbu't-Tehzîbi* matbu olup, rical kitapları arasında Büyük bir şöhret kazanmıştır⁴³¹.

RÂVİLERİN İSİM, KÜNYE ve LAKABLARI

96. Künyesiyle şöhret kazananlar

Hadis ilmiyle meşgul olanlar, râvilerin, bazan isim ve künyesiyle, bazan isim ve lakabıyle zikredildiklerini görürler. Keza bazları yalnız isimleriyle şöhret kazandıkları halde, bazıları da künye veya lakablarıyla şöhret kazanmışlardır. Hadis imamları, bu konu üzerinde de titizlikle durmuşlar ve her bir ravinin şöhret kazandığı isimle, künye ve lakabını da gösteren kitaplar veya fihristler tertip etmişlerdir. Bu kitaplarla ulaşımak istenen gaye, râviler hakkında fazla bilgisi olmayanların, bazan ismiyle, bazan da künyesiyle zikredilen bir hadis râvisinin iki ayrı şahıs olduğu zehabına kapılmalarını önlemektir.

Bu konuda telif ettikleri kitaplarla şöhret kazanmış imamlar arasında Ali İbnu'l-Medinî, Muslim, en-Nesâ'i, İbn Ebî Hâtîm, İbn Hibbân, el-Hâkim Ebû Ahmed'in isimleri zikredilebilir. el-Hâkim Ebû Ahmed'in kitabı, bu konuda tasnif edilen kitapların en mühimmidir. el-Hâkim, bu kitapta ismi bilinen ve bilinmeyen râvileri zikretmiştir. Muslim ve en-Nesâ'i'nin kitaplarında ise yalnız ismi bilinen râviler ele alınmıştır⁴³².

Mussannıflar, konu ile ilgili kitaplarını muhtelif yollarda tertip etmişlerdir. es-Suyûtî bunları dokuz bölümde zikreder⁴³³.

1. Künyesiyle isimlendirilenler. Bunların künyelerinden başka isimleri yoktur ve iki kısma ayrılırlar:

a. İsim olarak kullanılan künyelerinden başka bir de künyeleri olanlar. Fukahâ' seb'adan Ebû Bekr İbn Abdirrahman İbni'l-Hâris gibi. Bu şahsin ismi Ebû Bekr, künyesi ise Ebû Abdirrahman'dır. Bu durumda sanki künyenin bir de künyesi vardır⁴³⁴.

431 Daha geniş bilgi için bkz. Aynı eser, II. 1509-11.

432 es-Suyûtî, *Tedâribu'r-râvî*, s. 451.

433 Aynı yer.

434 İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 322.

b. İsim olarak kullanılan künnyeden başka künnyesi olmayanlar. Şureyk'in râvisi Ebû Bilâl el-Eş'ârî ve Ebû Hâtîm er-Râzî'nin râvisi Ebû Hasîn gibi. Bunların her biri, isim ve künnyelerinin bir olduğunu söylemişlerdir.

2. Künnyesiyle maruf olanlar ve ayrıca ismi olup olmadığı bilinmeyenler. Ebû Enâs (sahabi) ve Hazreti Peygamberin kölesi Ebû Muveyhibe gibi.

3. Künne ile lakablananlar, ayrıca ismi ve künnyesi olanlar. Ebû Turâb Âlî İbn Ebî Tâlib Ebu'l-Hasan gibi. Ebû Turâb, lakabı; Ali, ismi ve Ebu'l-Hasan da künnyesidir. Hazreti Peygamber, üzerinde uyuyan Ali İbn Ebî Tâlib'e "kalk ya Ebâ Turab" diyerek ona bu lakabı vermiştir.

4. İki ve daha fazla künnyesi olanlar. Meşhur hadîşçi İbn Curayc ve İbnu's-Salâh'ın şeyhlerinden Mansûr el-Ferâvî gibi. İbn Curayc'in Ebû'l-Velid ve Ebû Hâlid olmak üzere iki, Mansûr'un ise Ebû Bekr, Ebu'l-Feth ve Ebu'l-Qâsim olmak üzere üç künnyesi vardır.

5. Künnyesi üzerinde ihtilâf olunanlar. Usâme İbn Zeyd gibi. Bazıları künnyesinin Ebû Zeyd, bazıları Ebû Muhammed, bazıları Ebû Abdillah ve bazıları da Ebû Hârice olduğunu ileri sürümüşlerdir. Abdullah İbn Atâ el-Herevî bu konu için ayrı bir kitap tâhsis etmiştir.

6. Künnyesi bilinen ve fakat ismi üzerinde ihtilâf olunanlar. Ebû Basra el-Gifârî gibi. Bazıları isminin Humeyl, bazıları da Cemîl olduğunu söylemişlerdir.

7. Hem künnyesi ve hem de ismi üzerinde ihtilâf olunanlar. Hazreti Peygamberin kölesi Sefîne gibi. Bazıları isminin Umeyr, bazıları Sâlih, bazıları da Mihrâb olduğunu söylemişler; künnyesinin de Ebû Abdirrahmân veya Ebû'l-Buhterî olduğunu ileri sürümüşlerdir.

8. Hem künne ve hem de isimleriyle bilinenler. İlk dört Halife Ebû Bekr Abdullâh, Ebû Hâfs Omer, Ebû Amr Osmân ve Ebu'l-Hasan Âlî ile mezheb imamları Ebû Abdillâh Sufyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh Mâlik, Ebû Abdillâh cş-Şâfi'i, Ebû Abdillâh Ahmed İbn Hanbel ve Ebû Hanîfe en-Nu'mân İbn Sâbit gibi. Bunların ne künnyelerinde ve ne de isimlerinde herhangi bir ihtilâf olmuştur.

9. İsmi de bilinmekte beraber künnyesiyle şöhret kazananlar. Ebû İdrîs el-Havlânî Â'izu'llah İbn Abdillâh gibi.

97. İsimleriyle şöhret kazananlar

Aşında bu bölüm, bundan önceki bahsin bir devamı ve aksi olan bir bölümdür. Bu bakımdan konu ile ilgili olarak Ebû Hâtim Îbn Hibâb'ın başka kitab telif eden bir kimseden bahsedilmez⁴³⁵.

98. Lakablar

İsim veya künnyelerle birlikte olduğu kadar yalnız başına zikredilen elkab da pek çoktur. Bu bakımdan, bilmeyen kimse çok defa onların başka şahıslar olduklarını zanneder. Pek çok kimse bu konuda kitap telif ederek zuhuru muhtemel hataları önlemeğe çalışmışlardır. Bunnar arasında Ebû Bekr eş-Şîràzî, Ebû'l-Fadl el-Feleki, Ebû'l-Veli'd ed-Debbâğ, Ebû'l-Ferec Îbnu'l-Cevzî ve Îbn Hacer'in isimleri zikredilebilir⁴³⁶. Lakablar, bazan sahipleri tarafından hoş karşılanmaz. Bu bakımdan imamlar, bir kimsenin, hoşlanmadığı bir isimle lakablanması tevviz etmemişlerdir. İslâmda ilk lakabın Ebû Bekr es-Siddîqa ait olduğu söylenir: Yüzünün güzelliği dolayısıyle Atîq denilmiştir. Bazı lakabların da ne maksatla verildiği kat'î olarak bilinmez. Bu şekilde kullanılan pek çok lakab vardır.

99. Mu'telis ve Muhtelis

İki râvi isminin yazı (hat) yönünden aynı, okunuş veya söyleniş bakımından muhtelis olmasıdır. Ulema arasında büyük değeri olan bir konudur. Bilhassa hadisçiler arasında bu çeşit isimlerde hata yapanlar şiddetle ayıplanır.

Bu konuda ilk kitabı tasnif eden kimse Abdu'l-Gâni Îbn Sa'îd (Ö. 409 H.) olmuş, bunu şeyhi ed-Dâraqutnî takip etmiştir. Bununla beraber en güzelı Hibetü'llah Îbn Ca'fer Îbn Mâkûlâ (Ö. 475 H.)ının *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb anî'l-mu'telis ve'l-muhtelis* adlı kitabıdır. Hâfız Ebû Bekr Bu kitaba, Cemâlu'd-Dîn Îbni's-Sâbûnî ve Mansûr Îbn Suleym de Ebû Bekr'in kitabına birer zeyl yapmışlardır. Îbn Hacer'in *Tabsîr* isimli kitabı ise, bu konuda en kıymetli kitaplardan addedilir⁴³⁷.

el-Mu'telis ve el-muhtelis'ten olan isimler arasında en meşhuru *Sellâm* ismidir. Bunlardan beş isim müstesnâ, diğerleri, "lâm" harfinin teşidî ile okunur. İstisnâ teşkil eden diğer beş isim ise "lâm" in

435 Aynı eser, s. 327.

436 Bkz. es-Suyûti, *Tedribu'r-râvi*, s. 458-9.

437 Aynı eser, s. 464-5.

tahfifi ile *Selâm* şeklindedir. Bu beş isim şunlardır: Abdullah İbn Selâm, Muhammed İbn Selâm İbni'l-Ferec, Selâm İbn Muhammed İbn Nâhid, Muhammed İbn Abdi'l-Vahhâb İbn Selâm ve Selâm İbn Ebi'l-Huqayq. Bu konuda pek çok isim zikredilmiştir. Biz, misal olmak üzere Sellâm ve Selâm ismini vermekle iktifa ettik.

100. Muttefiq ve Mufteriq

Yazı ve okunuş bakımından aynı olan, fakat, ayrı ayrı kimselere delâlet eden isimlerdir. Meselâ, el-Halîl İbn Ahmed bu çeşit isimlerdir ve bu isimde altı şahıs vardır. Keza Ahmed İbn Ca'fer İbn Hamdân ismiyle bilinen dört şahıs vardır.

el-Hatîb el-Bağdâdi, Muhammed İbnu'n-Naccâr ve Ebû Bekr el-Cevzaqî'nın bu konuda telif edilmiş kitapları, yukarıda iki örneğini verdigimiz bu çeşit isimleri biraraya getirmiştir⁴³⁸.

101. Muteşâbih

el-Veliid İbn Muslim ve Muslim İbnu'l-Veliid, Yezîd İbnu'l-Esved ve el-Esved İbn Yezîd gibi baba isimleriyle kendi isimleri arasında benzerlik olan kimselerdir. Hadîşîler, diğer konularda olduğu gibi, bu konuda da kitaplar tertip ederek bu çeşit isimleri belirtmişlerdir. el-Hatîb el-Bağdâdi'nin kitabı, bunlar arasında en güzel ve en faydalı olanlarından addedilir. Gerek Alâ'u'd-Dîn İbni't-Turkmâni ve gerekse es-Suyûti, el-Bağdadî'nin kitabını telhîs etmişlerdir⁴³⁹.

Bu bahisle kitabıma burada son veriyoruz. Hadîs Usûlü içerisinde yukarıdan beri ele aldığımız bahisler, hadîşîlerin, Hazreti Peygamberin hadîşlerini korumak hususunda nasıl bir gayrette çalışıklarını açık bir suretle göstermektedir. Bu, Allah Ta'âlânın, muhafazasını tekeffûl ettiği İslâm Dini için, müslümanlara en büyük lutfu olmuştur. O'nun bu maksatla halkettiği hadîşîler, kitabımda ele aldığımız usûl ve kâidelerle, Dini ifsat etmek isteyenlerin faaliyetlerini kontrol altına almayı başarmışlardır. Bu suretle meydana getirdikleri büyük hadîs koleksiyonlarında, Hazreti Peygamberin gerçek sözleriyle, ona isnâd edilen yalan sözleri ayrı ayrı tasnife tâbi tutarak müfsitleri fesatları içerisinde boğmuşlardır. Bunların hepsi, Allah'ın lutfu ve inayetiyle olmuştur. Bunun için biz O'na şükran borçluyuz ve Hamd yalnız O'na mahsustur.

438 Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulâmu'l-hadîs*, s. 356; es-Suyûti, *Tedrib*, s. 479.

439 es-Suyûti, *Tedribu'r-râvî*, s. 490.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- İbn Abdi'l-Barr en-Nemerî Ebû Omer Yûsuf, *Câmi' beyâni'l-ilm* (Mısır?)
- Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbu'l-idel ve ma'rîfeti'r-ricâl* (Ankara 1963)
- Ahmed İbn Hanbel, *el-Musned* (Mısır 1313)
- Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs serhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, (Mısır ?)
- el-Belâzûrî Ebu'l-Hasan, *Futûhû'l-buldân* (Mısır 1350/1932)
- el-Buhârî Ebû Abdillah Muhammed İbn İsmâ'il, *el-Câmi' es-Sâhih* (1315)
- el-Buhârî Ebû Abdillah Muhammed İbn İsmâ'il, *Târihu'l-kebir* (Haydarabad 1360)
- el-Cezâ'îri: Tâhir İbn Sâlih İbn Ahmed, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (Mısır 1328/1910)
- Ebu Dâvûd Suleymân İbnu'l-Eş'as İbn İshâq es-Sicistânî, *es-Sunen* (Mısır 1371/1952)
- İbn Hacer el-Asqalânî Şerefu'd-Dîn Ebu'l-Fadî Ahmed İbn Ali, *el-İsâbe fi Temyîzi's-sâhabî* (Mısır 1323)
- İbn Hacer Nuhbatu'l-fîker fi mustalâhi ehli'l-eser (İstanbul 1305)
- İbn Hacer Tehzîb et-tehzîb (Haydarâbad 1925)
- el-Hâkim Ebû Abdillah en-Neysâbûrî, *Ma'rîfet ulûmi'l-hadîs* (Kahire 1937)
- İbn Hallîkân Ebu'l-Abbâs Şemsu'd-Dîn Ahmed İbn Muhammed İbn Ebî Bekr Vafeyâtû'l-a'yân ve enbâ' ebnâ'i'z-zamân (Kahire 1367/1948)
- el-Hatîb el-Bağdâdî Ebû Bekr Ahmed İbn Ali, *Kitâbu'l-Kîfâye fi ılmî'r-rivâye* (Haydarabad 1357)
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Taqyîdu'l-ilm (Dîmaçq 1949)
- Ebu Hâtîm İbn Hibbân Muhammed İbn Ahmed el-Bustî, *et-Târih ve'l-mecrûhîn mine'l-muhâdisin* (Kitâbu't-târih) (Ayasofya Ktb. No. 496, yazma)
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî Ebû Muhammed Abdurrahman, *Kitâbu'l-Cerh ve't-tâ'dîl* (Haydarabad 1371/1952)
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Taqdimatu'l-mâ'rîfet li-Kitâbi'l-cerh ve't-tâ'dîl* (Haydarabad 1371/1952)
- İbn Hişâm Ebû Muhammed Abdu'l-Melik, *Sîretu'n-Nâbiy* (Kahire ?)
- el-Qâsimî Cemâluddîn, *Qavâ'idu'l-tâhdîs min funûni mustalâhi'l-hadîs* (Dîmaçq 1353)
- el-Maqdîsî Muhammed İbn Tâhir, *Şurûtu'l-e'imme el-hamse* (Mısır 1357)
- el-Maqdîsî Muhammed İbn Tâhir, *Şurûtu'l-e'imme es-sitte* (Mısır 1357)
- Muhammed Hamidullah, *Sâhîfet Hemmâm İbn Munebbih* Türkçesi: Talât Koçyiğit (Ankara 1967)
- Muhammed el-Hatîb, *es-Sunne qâble't-tedvîn* (Kahire 1383/1963)
- Muslim İbnu'l-Haccâc el-Quşayrî, *el-Câmi' es-Sâhih* (Mısır 1374/955)

- Mustafa es-Sibâ'i, es-Sunne ve mekânetuh fi'i-t-teşri' el-İslâmi** (Kahire 1380/1961)
- en-Nesâ'i Ebû Abdirrahman Ahmed İbn Şu'ayb, es-Sunen** (Mısır 1348/1930)
- en-Nevevi Muhyiddin Yahyâ İbn Zekeriyya, Şerh Sahîh Muslim** (1283)
- Okiç Prof. M. Tayyib, Bazi Hadis Meseleleri Üzerinde Tətikikler,** (Ankara 1959)
- er-Râmahurmuzî Ebû Muhammed el-Hasan İbn Abdirrahman, el-Muhabbis el-Fâsîl beyne'r-râvî ve 'l-vâ'î** (Şehid Ali Paşa Ktb. No. 531 yazma)
- İbn Sa'd, Tabaqât el-kubrâ** (Leiden 1904-1940)
- İbnu's-Salâh Ebû Amr Osmân İbn Abdirrahman eş-Şahrakûri, Ulûmu'l-hadîs** (*Muqaddimet İbni's-Salâh*) Haleb 1350
- Subhî es-Sâlih, Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh** (Dımaşq 1379/1959)
- es-Suyûti Celâlu'd-Dîn, el-La'âli'l-masnû'a fi'l-ahadîs'l-mevzû'a,** (Mısır ?)
- es-Suyûti Celâlu'd-Dîn, Tedribu'r-râvî fi şerh Taqrîbi'n-Nevevi** (Mısır 1379/1959)
- et-Tabâri Ebû Ca'fer Muhammed İbn Câfir, Târih** (Kahire 1358/1939)
- et-Tirmizi Ebû Ali Muhammed İbn İsâ, es-Sunen** (İst. 1292)
- es-Zehebi Şemsu'd-Dîn Ebû Abdîllâh Muhammed İbn Osmân, Mizânu'l-i'tidâl fi neqdi'r-ricâl** (Muar 1325)
- es-Zehebi Şemsu'd-Dîn, Tezkiratu'l-husfâz** (Huydarabad 1375/1955)
- es-Zehebi Şemsu'd-Dîn, Târihu'l-İslâm ve tabaqât ol-meşâhir ve'l-a'lâm** (Kahire 1368)
- es-Zehebi Şemsu'd-Dîn, el-Munteqâ min munhaci's-Sunne,** (Kahire 1374)
- Ebû Zeyn Muhammed, el-Hadis ve'l-muhaddissün** (Mısır 1378/1958)

İ N D E K S *

A

- Abbâs: 140
Abd Hayr İbn Yezid: 43
Abdu'l-Azîz: 109
Abdu'l-Gâfi İbn Sa'îd: 155
Abdu'l-Kerîm İbn Ebî'l-Evcâ' 138
Abdullah: 27
Abdullah İbn Abbâs: 25, 33, 38, 39, 42, 47, 48, 60, 65, 78, 112, 113, 118, 141, 142, 143, 146
Abdullah İbn Ahmed İbn Hanbel: 76
Abdullah İbn Amr İbnî'l-Âs: 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 41, 71, 92
Abdullah İbn Dînar: 112
Abdullah İbn Ebî Abdillah: 104
Abdullah İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî: 104
Abdullah İbn Ebî Evfâ: 58
Abdullah İbn Egâr el-Hemedânî: 45
Abdullah İbn Mâs'ûd: 90, 122, 123, 124
Abdullah İbn Omer İbnî'l-Hattâh: 33, 38, 40, 41, 42, 75, 77, 101, 110
Abdullah İbn Sa'd İbn Ebî Serh: 22
Abdullah İbn Sebe': 135, 136
Abdullah İbn Selâm: 156
Abdullah İbn Uneys: 59
Abdullah İbn Vehb 102
Abdullah İbnu'l-Mübârek: 4, 45, 48, 63, 64, 74, 81, 116, 129
Abdullah İbnu'z-Zubery İbnî'l-Avvâm 47. 81, 82, 133, 134
Abdu'l-Melik İbn Hişâm: 42, 134
Abdu'l-Vâhid İbn Ziyâd: 113
Abdu'l-Vâris İbn Sa'id : 52, 77, 107
- Abdurrahman İbn Avf: 35
Abdurrahman İbn Mehdî: 48, 52, 77, 105, 116, 123, 150
Abdurrahman İbn Mell: 43
Abdurrahman İbn Zeyd: 143
Abdurazzâq İbn Hemmâm: 63, 75, 101, 103, 139
Abide: 90
Adalet: 36, 44, 89, 91, 94, 95, 98, 100, 106, 119, 120
Adî İbn Hâtîm: 42
Adl: 44, 45
Afrika (Şimalî) 17
Âhâd: 86, 87
Ahberanâ fulân: 62, 63, 64, 65, 69, 71, 103, 104, 129
Ahberanâ fulân icazeten: 69
Ahberanâ fulân munâveleten: 69
Ahberanâ fulân ve fulân, ve taqârabâ fi'l-lafzî, qâlâ: 74
Ahberanâ qrâ'aten aleyh: 64
Ahberanâ fulân mukâtabeten (kitâbeten): 70
Ahmed İbn Abdillah el-Cuveybârf: 138
Ahmed İbn Ca'ser İbn Hammâd: 156
Ahmed İbn Hanbel Ebû Abdillah: 4, 20, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 37, 42, 45, 48, 52, 56, 64, 69, 75, 76, 81, 85, 100, 105, 116, 117, 120, 139, 146, 147, 150, 152, 154
Ahmed İbn İshaq ed-Dinâri: 147
Ahmed İbnu'l-Furât: 63
Ahmed Muhammed Şâkir: 37, 39, 55, 57, 64, 66, 67, 68, 70, 73, 85, 89, 97, 98, 104, 123, 125, 129, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146

* İndeksi hazırlayan fakülitemiz Kütüphane Müdürü Sayın İhsan İnan'a teşekkürlerimi sunarım.

- Ahnef İbn Qays:** 43
Âige: 21, 38, 47, 108, 110, 114, 123
Akabe: 35
Âkl ve bâlig: 46
el-Alâ' İbnu'l-Hadramî: 21
Alâ'ud-Dîn İbnu't-Turkmânî: 156
Âlî hadîs: 129
Âlt hakîki isnâd: 83
Âlî İbn Ebî Tâlib: 3, 20, 31, 32, 35, 38, 65, 78, 82, 90, 100, 134, 135, 136, 142, 154
Âlî İbn Haşrem: 103
Âlî İbn Huseyn: 113
Âlî İbnu'l-Câ'âd: 58
Âlî İbnu'l-Medînî: 4, 45, 61, 90, 100, 105, 120, 150, 153
Âlî İmrân sûresi: 18, 19, 36
Âlt isnâd: 81, 82, 83, 85
Alt nisbî isnâd: 83, 84
Alt el-Qâri: 6
Allah (Ta'âlâ) 4, 16, 18, 19, 21, 29, 36, 37, 48, 51, 52, 57, 77, 78, 81, 92, 111, 133, 138, 139, 144, 148, 156
Alqama İbn Qays en-Nâha'i: 40, 68, 90, 112.
el-A'meş: 28, 39, 42, 54, 74, 90, 102, 104, 109, 113, 123, 124, 129
Âmir İbn Şurahbîl eç-Şâ'ib: 40
Ammâr: 135
Amr İbn Avn: 63
Amr İbn Dînâr : 78, 112, 113
Amr İbn Ebî Seleme: 83
Amr İbn Hazm: 33
Amr İbn Hureys: 39
Amr İbn Meymûn: 43
Amr İbn Osmân: 114
Amr İbn Şu'ayb: 26, 27, 92, 102
Amr İbn Şurahbîl: 123, 124
Amr İbnu'l-Âs: 25
An'ané: 106, 118, 120
An fulân: 71, 103, 120
An fulân an fulân an fulân an Rasûli'llâh (A.S.) 106
Ankebût sûresi: 21
A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi: 145, 151
A'râf sûresi: 19
Arabistan: 137
el-A'râc: 75, 124
Arap: 16, 20, 21, 25, 31, 77, 141
Arapça: 26
Arefe: 18
Arş: 111
Arz: 64, 67, 149
Aşere-i mubeşşere: 39
âtâ İbn Ebî Rabâh: 39, 42, 100
âtâ İbnu's-sâ'ib: 42
Avrupa: 137
Avesce: 112, 113
el-Avvam İbnu'l-Murâcim: 127
Ayasofya Kütüphanesi: 150
el-Aynî: 24
Azîz: 87, 126
Azunnuhû merfû'an 118
- B**
- Bağdad:** 53, 110
el-Bâ'isu'l-hastâ: 37, 39, 55, 57, 64, 66, 67, 68, 70, 73, 85, 89, 97, 98, 104, 123, 124, 125, 129, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146
Baqara sûresi: 18, 37
Bâra: 40, 43, 47, 63, 100, 130, 135
Bedel: 84, 129
Bedr: 36
Behz İbn Hakîm: 92
Bekriye: 136
el-Belâzurî: 20, 21, 22
Beleğanî an fulân: 118
'Beleğanî enne fulânen qâle: 71
Berâ'c sûresi: 65
Berlin: 31
el-Beyhaqî: 99, 107
Begir İbn Nehîk: 31
Bid'at: 134
Bilâl: 110
Bîrî İbnu'l-Mufaddal: 107
Bombay: 17
el-Buhârî: 4, 18, 20, 26, 28, 30, 32, 37, 50, 59, 61, 62, 64, 84, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 105, 108, 109, 110, 111, 120, 121, 124, 150, 152,
el-Bulqîni, 110
- C**
- Câbir İbn Abdillâh:** 21, 27, 28, 29, 38, 59, 61, 83, 101
Ca'fer İbn Ebî'l-Mugire: 42
Ca'fer İbn Sa'd İbn Semura: 32
Câhiliye: 17, 33, 42

el-Câmi' (Tirmizi) 94, 96, 130
el-Câmi' *li-âdâbi's-seyh ve's-Sâmi*: 5
Câmi' *beyâni'l-îlm*: 24, 30, 59, 60
el-Câmi' *es-Sahih*: 15, 37, 61, 74, 89, 92, 93
Cebrâ'il: 18
Cebriye: 3
Ced: 27
Cehennem: 73, 133
Cehmiyye: 3, 134
Cemalu'd-Dîn İbnu's-Sâbûni: 155
Cemalu'd-Dîn el-Qâsimî: 57, 80, 81, 83, 85,
96, 115, 118, 119, 121, 124, 129
Cemalu'd-Dîn Yâsuf İbn Zekî: 153
Cemel vak'ası: 81, 133, 135
Cemil Ebû Basra el-Gîfârî: 154
Cennet: 88, 144
Cerh ve ta'dil: 4, 47, 48, 49, 50, 54, 55
124, 150
Cerîr: 109
Cerrahoğlu Dr. İsmail: 105, 150
Cevâmi'u'l-kelim: 77
Ceyhûn: 17
el-Cezâ'îrl: 48, 87, 91, 93, 94, 95, 97, 125
Cuheyim İbnu's-Salt: 21
Cum'a: 18
Cum'a sûresi: 18
Curey İbn Kuleyb: 45

D

Da'ifî'u'l-hadîs: 56
Da'ifûn: 56
ed-Dâraqutnî Ebu'l-Hasan: 105, 121, 127, 151,
155
Darbhane: 136
Dâru'd-darb: 136
Dâru'n-Nedve: 35
Dâru's-sunne: 59
Dâvûd İbn Ebî Hind: 102,
Dâvûd İbn Yezid: 115
Deybil: 17
ed-Dimîsqî Ebû Suleymân Muhammed İbn
Abdullah: 152
ed-Dimyâti Şîhabu'd-Dîn Ebu'l-Huseyn Ah-
med İbn Aybek: 152
Din: 81

E

Ebâî İbn Ebî Ayyâş: 66
Ebâî İbn Sa'id İbni'l-Âs İbn Umeyye: 20

Ebû Abdillah el-Merzubânî: 69
Ebû Abdillah Usâme İbn Zeyd: 154
Ebû Abdirrahman (Ebû Bekr İbn Abdirrah-
mân İbni'l-Hâris) 153
Ebû Abdirrahman Sefîne: 154
Ebû Amr İbn Hurays: 107
Ebû Amr İbn Muhammed İbn Amr: 107
Ebû Amr Osmân İbn Abdirrahmân eş-Şehra-
zûrî: 5
Ebû Amr eş-Şeybânî: 43
Ebû Bekr el-Berdîcî: 113
Ebû Bekr el-Burkânî: 63
Ebû Bekr el-Cevzaqî: 156
Ebû Bekr Hâfiż: 155
Ebû Bekr el-Hatîb: 63
Ebû Bekr İbn Abdillah İbni'l-Hâris: 153
Ebû Bekr İbn Ebî Seybe: 74, 109:
Ebû Bekr İbn Mucâhid: 104
Ebû Bekr el-Hâzîmî: 147
Ebû Bekr Mansûr el-Ferâvî: 154
Ebû Bekr es-Saydalânî eş-Şâfi'i: 71
Ebû Bekr es-Siddîq Abdullah: 35, 65, 66, 101,
108, 115, 154, 155
Ebû Bekr eş-Sîrâzî: 155
Ebû Bilâl el-Eş'arî: 154
Ebû Bişr Ca'fer İbn İyâs: 42
Ebû Dâvûd es-Sicistânî: 31, 32, 50, 107, 122,
147, 152
Ebû Enâs: 154
Ebû Eyyûb el-Ensârî: 59, 83
Ebû Hafs Omer İbn Abdi'l-Mecîd el-Meyancı: 5
Ebû Hâlid: 74
Ebû Hâlid İbn Curayc: 154
Ebû Hamza: 108
Ebû Hanîfe: 67, 71, 73, 99, 138, 141, 143, 152,
154
Ebû Hârîce Usame İbn Zeyd: 154
Ebû Hasîn: 154
Ebû Hâtim er-Râzî : 4, 113, 154
Ebû Hâzîm: 116
Ebû Hurayra: 20, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 37, 38,
41, 63, 75, 78, 102, 107, 109, 111, 113,
115, 124, 128, 130, 131, 143, 144
Ebû Huzayfa İbn Utbe İbn Râbi'a 20
Ebû İdrîs el-Havlânî Â'izu'llâh İbn Abdillah:
154
Ebû İshaq es-Sebî'l: 45, 101, 108
Ebû İsmâîl İbrahim İbn Ebî Hayye: 109

- Ebû Kurayb:** 109
Ebû Mâlik el-Eş'arî: 121
Ebû Ma'mer: 74
Ebû Muhammed İbn Amr İbn Hurays: 107
Ebû Muhammed İbn Hallâd: 57, 58
Ebû Muhammed Qâsim İbn Asbağ: 147
Ebû Muhammed Usâme İbn Zeyd: 154
Ebû Mualim: 135
Ebû Muslim el-Havlânî: 43
Ebû Muslim el-İsfahânî: 145
Ebû Muvayhibe: 154
Ebû Nu'aym Ahmed İbn Abdillah el-İsfâhânî: 5, 69
Ebû Omer el-Cedîl: 102
Ebû Osman en-Nehdî: 39, 43
Ebû Qilâbe: 70
Ebû Sa'id el-Eşec: 74
Ebû Sa'id el-Hudrî: 23, 24, 38, 47, 78
Ebû Sâlih: 62, 113
Ebû Seleme İbn Abdi'l-Esed el-Mahzûmî: 20
Ebû Sufyân İbn Harb: 21, 28, 61
Ebû Şâh: 24
Ebû Turâb Âli İbn Ebî Tâlib Ebûl-Hasan: 154
Ebû Ubeyd el-Qâsim İbn Sallâm: 31
Ebû Ubeyde İbnu'l-Cerrâh: 20
Ebû Vâ'il: 123, 124
Ebû Ya'lâ el-Halîfî: 111, 112, 113
Ebû Yûsuf: 73
Ebû Zeyd Usâme İbn Zeyd: 154
Ebû Zur'a er-Râzî: 4, 36, 45, 100, 105
Ebu'd-Derdâ': 78
Ebu'l-Alâ' İbn Abdillah İbni's-Şâhîr: 101
Ebu'l-Buhterî (Sefîne): 154
Ebu'l-Fadîl el-Felekî: 155
Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî: 155
Ebu'l-Feth Mansûr el-Ferâvî: 154
Ebu'l-Halâl el-Ateki: 43
Ebu'l-Hasan Alf İbn Ebî Tâlib: 52
Ebu'l-Muhezzîm: 144
Ebu'l-Qâsim (A.S.): 128
Ebu'l-Qâsim İbrahim el-Curcânî: 63
Ebu'l-Qâsim Mansûr el-Ferâvî: 154
Ebu'l-Velid ed-Debbâg: 155
Ebu'l-Velid İbn Curayc: 154
Ebu'l-Yemân el-Hakem İbn Nâfi': 69, 75
Ebu't-Tâb el-Qâzî: 50
Ebu't-Tufayl el-Kinânlî: 47
Ebu'z-Zinâd: 40, 75, 124
Ebu'z-Zuberîr Muhammed İbn Muslim: 28, 29, 39, 68.
Eçâdet fulân: 69
Ecezî leke cemî'a mesmû'âtî: 66
Ecezî leke'l-kitâb el-fulân: 66
Ecezî leke mâ ketebtu leke: 69
Ecezî mâ sahha ev yasîhhu indeke min mesmû'âtî: 67
Ecezî leke mucâzâtî: 67
Ecezî leke rivayete mâ ucize lî rivayetuhû: 68
Ecezî leke ve li-vâlidike: 67
Ecezî li-fulân en yervî anni kitâbe's-sunen: 67
Ecezî li-fulânîn ve men yûledu lehû: 67
Ecezî li-kulli ahadin: 66
Ecezî li'l-muslimin: 66
Ecezî li-men edreke zemâni: 66
Ecezî li-men yûledu li-fulânîn: 67
el-Edeb fi'd-Dîn: 57
Ehl-i bid'at: 4
Ehlî'l-kitâb: 109
el-Ekfânî Hibetu'llah İbn Ahmed: 152
Emevî: 81, 140
Enbe'enâ: 62, 63, 65
Endulus: 17
Enes İbn Mâlik 32, 38, 39, 47, 48, 58, 78, 101, 102, 108, 114, 124, 125, 128, 138, 139
Enfâl sûresi: 37
Enne fulânen: 120
Ennehû Sadîqûn: 55
Ermeniye: 17, 50
Esaâhu'l-esânid: 90
el-Esma'î: 73
el-Esved İbn Yezid: 156
el-Eğrefiyye Medresesi: 55
Etbâ'u't-tâbi'în: 43, 77
Evsâqu'n-nâs: 55
el-Evzâ'î Abdurrahman İbn 'Amr 45, 74, 83
Eyyûb es-Sâhiyânî: 42, 66, 69, 70, 130, 131
Ezan- 110
- F**
- Fâhişu'l-lahn:** 73
Fâsiq: 50
Fâtiha sûresi: 108
Fâtimâ Bint Qays: 108
Fâ'altu bi hadrati'n-Nebiyy: 119
Ferd: 126, 130, 131

Ferd-i mutlaq: 130
Ferd-i nisbi: 130
Ferqad: 115
Feth süresi: 37
Fethü'l-muğis bi-serhelfiyeti'l-hâdis 6
Fiil: 15, 16, 118, 119
Filistin: 137
Fitne: 81, 82, 133, 134, 135
Fukahâ: 125
el-Fukahâ' es-seb'a: 99, 153
Fulân an fulân: 120
Futûhu'l-buldân: 21, 22
Fürs: 17, 137

G

Garib: 87, 125, 130
Garibi mutlaq: 125, 126
Garibi nisbi: 126
el-Gassânî Ebû Ali: 152
el-Gazâlî: 4, 57
el-Gifârî Ebû Basra: 154
Giyâs İbn İbrâhim en-Nâha'i: 140
Gidiş: 15
Goldziher: 40
Gulât-ı qâ'a : 134, 136

H

Haber-i âhâd: 87
Habeçistan: 35
el-Haccâc: 42, 134
Hacamat: 146
Haddesenâ Ebû Bekr İbn Ebî Seybe ve Ebû Sa'id el-Eşec kılâhumâ an Ebî Hâlid, qâle Ebû Bekr
Haddesenâ fulân: 62, 63, 64, 65, 69, 102, 103, 119
Haddesenâ fulân enne fulânen qâl: 120
Haddesenâ fulân icazeten: 69
Haddesenâ fulân munâveleten: 69
Haddesenâ fulân qâl: 129
Haddesenâ fulân ve fulân: 104
Haddesenâ fulânun qâ'aten aleyh: 64
Hadîs: 15, 19, 34, 56, 57, 59, 61, 71, 81, 82, 86
el-Hadîsu'd-da'if: 98
el-Hadîsu'l-hasen: 94
el-Hadîsu'l-maqâib: 109

el-Hadîsu'l-maqâtâ': 115
el-Hadîsu'l-metrâk: 115
el-Hadîsu'l-mevqûf: 115
el-Hadîsu'l-muâllel: 104
el-Hadîsu'l-mu'dal: 102
el-Hadîsu'l-mudelles: 103
el-Hadîsu'l-munker: 113
el-Hadîsu'l-munqatî': 101
el-Hadîsu'l-mursel: 99
el-Hadîsu'l-mustarib: 106
el-Hadîsu's-sâhih 89,
el-Hadîsu's-qâz: 111
Hâfiż: 55, 130
Hafs İbn Omer İbn Sa'd: 43
el-Hâkim Ebû Abdillah en-Naysâbûrî: 5, 35, 36, 38, 39, 43, 68, 83, 85, 91, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 111, 112, 115, 118, 126, 128, 140, 143, 146, 150, 151
el-Hâkim Ebû Ahmed: 153
Haleb: 6
Hâlid İbn Cemîl 43
Hâlid İbn Ma'dân: 50, 151
Hâlid İbn Sa'id: 20
el-Hâlit İbn Ahmed: 156
Halk: 112
Hamîdüllâh Prof. Muhammed: 31
Hammâd İbn Amr en-Nâsîbî: 109
Hammâd İbn Seleme: 63, 130, 131
Hammâd İbn Zeyd: 83, 112, 113
el-Hâris el-A'ver: 31, 32
Harrâ: 134.
Hârûn İbn Ebî Abdillah 140
el-Hasan el-Basîr: 40, 63, 66, 74, 78, 100, 143
el-Hasan İbn Alî İbn Ebî Tâlib: 47
Hasen: 86, 87, 94, 95, 96, 97, 98, 116, 117, 122, 130
Hasen li-gayrihî: 96
Hasen li-zâtihî: 96
Hasenun garbun: 96
Hasenun Sahîhun: 96, 97
Hasenun sahîhun garbun: 96
Haşr süresi: 19, 37
Hâtit İbn Amr: 20
el-Hatîb el-Bâgîdâti: 5, 23, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 37, 39, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 101, 117, 118, 119, 136, 156.
el-Hattâbi: 86, 95

- Havaric: 3, 38, 52, 81, 134
 Haydarabad: 5
 Hâzîhf kutubu ebihi: 71
 Hedyu's-sâri: 121
 Hemmâm İb Munebbih: 31, 75
 Hemmâm İbn Yahyâ: 114
 el-Herevî Abdullâh İbn Alâ: 154
 el-Heysem İbn Haneş: 45
 el-Hezhâz İbn Mîzen: 45
 Hilâs İbn Amr: 45
 Hirâ: 123
 Hristiyan: 80
 Hicaz: 4, 59, 64
 Hilâfet: 135
 Hişâm ed-Dustuvâ'i: 52
 Hişâm İbn Abdi'l-Melik: 40
 Hişâm İbn Ammâr: 121, 142
 Hişâm İbn Urve: 104, 114, 115
 Horasan: 4, 134, 135
 Hucce: 55, 100, 116, 120
 Hucurât sûresi: 57
 Hûd sûresi: 108
 Huddistü an fulân 118
 Hubeyb İbn Suleymân İbn Semura İbn Cundeb: 32
 Hudeybiye: 36
 Hukiye an fulân: 121
 Humeyd İbnu'l-Esved: 107
 Humeyl Ebû Basra el-Gîfârî: 154
 Humus: 51
 Hurays İbn Ammâr: 107
 Hurays İbn Suleym: 107
 Hurayş İbn Suleymân: 107
 el-Huseynî Izzud-Dîn Ebû'l-Abbâs Ahmed İbn Muhammed: 152
 Huşeym İbn Beşir: 63, 73, 83
 Huvaytib İbn Abdi'l-Uzzâ el-Âmirî: 20, 21.
 Huzyeş: 101
- I
- İbâdiyye: 52
 İkrime: 39, 52, 68, 78, 141, 142, 143
 İlelu'l-hadîs: 150, 151
 Irak: 134, 135, 136, 137
 el-İsfahânî Ahmed İbn Altı: 152
- †
- İblîs: 138
 İbn Abdi'l-Barr: 20, 24, 30, 45, 59, 60, 118
- İbn Adî: 71
 İbn Câbir: 45
 İbn Cerîr: 99, 135, 148
 İbn Curaye: 43, 53, 54, 66, 83, 107, 112, 113, 114, 129, 154
 İbn Daqiq el-Id: 97
 İbn Ebî Hâtin: 28, 29, 31, 32, 40, 42, 54, 55, 56, 81, 105, 151, 153
 İbn Ebî Necîh: 52
 İbn Ebî Serh el-Âmirî: 20
 İbn Ebî'l-Hadid: 136
 İbn Hacer el-Asqalânî: 6, 28, 29, 31, 32, 40, 53, 62, 66, 85, 87, 89, 93, 94, 110, 111, 112, 113, 115, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 143, 148, 152, 153, 155
 İbn Hallikân: 41, 42
 İbn Hazm: 80, 121
 İbn Hubbân: 39, 50, 51, 52, 53, 54, 98, 126, 142, 143, 153, 155
 İbn Huzeyme: 148
 İbn İshaq: 141
 İbn Kesîr: 97, 98
 İbn Lehi'a: 53, 72, 127
 İbn Mâcâ: 32, 56, 107, 108
 İbn Mâkûlâ Hibetu'llâh İbn Ca'fer: 155
 İbn Mencûye Ahmed İbn Altı: 152
 İbn Qutaybe Ebû Abdillâh Muhammed İbn Muslim ed-Dîneverb: 147
 İbn Sa'd: 25, 28, 31, 32, 42
 İbn Şîhâd ez-Zuhrî: 40, 41, 64, 65, 66, 68, 90, 103, 113, 114, 116, 118, 123, 124
 İbn Tâhir el-Maqdist: 91
 İbn Teymiye: 134
 İbn Ummî Mektûm: 34, 110
 İbn Ziyâd: 134
 İbnu'l-Estr: 32
 İbnu'l-Mufaddal el-Maqdist Ebu'l-Hasan Altı: 152
 İbnu'l-Muhelleb: 135
 İbnu'l-Muzâhir: 127
 İbnu'n-Neccâr Muhammed: 156
 İbnu's-Salâh: 6, 39, 42, 44, 45, 49, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 83, 85, 88, 89, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 104, 107, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 126, 127, 128, 131, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 156,
 İbrâhîm: 90

- İbrâhim el-Harbî: 65
 İbrâhim İbn Meysere: 77
 İbrâhim İbn Yezid en-Naha'î: 40, 58, 68, 74,
 78, 100
 İbrâhim İbn Ebî Vaqqâs: 43
 İbrâhim İbn Muhammed İbn Sa'd İbn Ebî
 Vaqqâs: 43
 İbranice: 22
 İcâze: 65, 66, 67, 69, 70
 İcâzeti ihtiva eden mukâtebe: 69
 İcâzettent ârî mukâtebe: 69
 İcmâ': 143, 144
 İdrâc- 122, 123, 124
 İhtilâfûl-hadîb: 147
el-İkmâl fi refî'l-irtîyâb anî'l-mu'telîf ve'l-
muhtelîf: 155
 İlâhiyat Fakültesi: 7, 105
 İlâm: 70
 İlim: 81
el-İmlâ fi ma'rîfet usûli'r-rivâye ve taqyidi's-
semâd: 5
el-İmlâ fi zabti'r-rivâye ve's-semâd: 5
 İmamet: 135
 İncil: 21
el-İrsât fi ılmî'l-isnâd: 6
el-İsâbe fi temyisi's-sahâbe: 28, 29, 32
 İshaq İbn Râhîye: 63, 90
 İslâm: 16, 17, 20, 21, 34, 42, 43, 45, 46, 59
 60, 77, 79, 80, 82, 132, 133, 135, 136, 137,
 145, 156
 İslâm aksidi: 3, 4, 137
 İsmail İbn Ayyâş: 151
 İsmail İbn Ebî Hâlid: 73, 74
 İsmail İbn Umeyye: 107
 Isnâd: 79, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 94, 96, 99, 101,
 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 115,
 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
 126, 127, 128, 129, 132, 133, 144
 İstanbul: 5, 150
 İstifâde: 35
 İtibar: 55, 116, 131
el-İ'tibâr fi'nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr: 147
 İtkan: 124
 İyâs İbn Mu'âviye: 92
 İyâs İbn Mûsâ el-Yahsubî el-Qâzî: 58 5,
 K
 Ka'b İbn' Murra: 110
 Ka'be: 143
 Kaderiyye: 3, 52
- Kahire: 5
el-Kâmil: 71
 Kâtib Çelebi: 152
 el-Kelâbâzî Ahmed İbn Muhammed: 152
 el-Kelbî Ebu'n-Nadr: 54
 Kesr İbn Murra el-Hadramî: 231
Kesfu'z-zunân: 152
 Ketebe fulân bi hattihî: 71
 Ketebe ileyye fulân: 69, 70
 el-Kettâni Ebû Muhammed Abdu'l-Azîz İbn
 Ahmed: 152
 Kezzâb: 51, 56, 83, 109, 140
 Kuraat: 64
 Kiyamet: 30
el-Kîfâye fi ılmî (qavânnîni)'r-rivâye: 5, 28,
 31, 37, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 63,
 64, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 81,
 101, 117, 118, 136, 141
Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dîl: 28, 29, 32, 40, 42, 54,
 56, 81
Kitâbu'l-emvâl: 31
Kitâbu'l-îslâl ve ma'rîfeti'r-ricâl: 28, 31, 42, 105,
 150
Kitâbu'l-târih ve'l-mecrûhin: 50, 52, 53, 54, 151
Kitâbu'l-umm: 147
 Kitâbet: 149
 Kitab: 4, 16, 17, 18, 21, 29, 92, 143, 144, 145
Kitâb ve Sunnete nesh meselesi: 145,
 Kizb: 94, 95, 151
 Koçyiğit, Dr. Talât: 105
 Kuba: 35
 Küfe: 40, 42, 43, 47, 64, 81, 100, 135
 Kulle: 148
 Kur'ân: 3, 4, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 25, 31, 33, 36, 43, 47, 57, 78, 87, 88, 133,
 137, 141, 145, 150
el-Kurdî Ahmed İbn Ahmed: 157
 Kureyş: 20
 Kussâs: 144
el-Kutub es-Sitte: 83, 90, 133, 153
- L
- Lâ ilâhe illâ llâh: 30, 139
el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ahâdisi'l-mevzû'a: 138
 Lâ be'se bih: 55
 Lahm: 73, 74
 Lem yesma'min ebîhi şey'en: 71
el-Leys İbn Sa'd: 58, 69

Leysebih be'sun: 55
Leysebiqaviyyin: 55
Leyyinul-hadis: 55
Lisânu'l-Arab: 15

M

Mağâzî: 141
Mahalluhu es-sudq: 55
Mahfûz: 113
Mahrama İbn Bukeyr: 102
Ma'kûs: 110
Mâ lâ yasa' el-muhaddis cehluh: 5
Mâlik İbn Enes: 4, 43, 44, 48, 52, 57, 58, 64, 65, 67, 68, 71, 74, 83, 92, 99, 100, 101, 108, 113, 114, 118, 120, 124, 129, 136, 143, 154
Ma'mer İbn Râşid: 41, 43, 75, 103, 139
Mansûr el-Ferâvî: 154
Mansûr İbnü'l-Mu'temer: 69, 123
Mansûr İbn Suleym: 155
el-Maqdîsî: 91
el-Maqdîsî Muhammed İbn Tâhir: 152
Maqlûb: 109, 110, 111
Maqtû': 115, 117
Ma'rifet ulâmi'l-hadis: 5, 36, 39, 43, 68, 83, 85, 100, 101, 102, 103, 106, 111, 112, 115, 118, 126, 128, 146, 150, 151,
Mâverâ'unnehr: 17
Mechûl: 45, 56
Mechûlu'l-hal: 55
Meczûm: 148
Medenî: 149
Medine: 16, 26, 29, 32, 36, 40, 41, 59, 64, 81, 83, 100, 134, 136, 137
el-Mehdî: 140, 143
Mekke: 16, 24, 26, 35, 36, 39, 43, 59, 65, 100, 130, 134
Mekki: 149
Mekhûl eş-Şâmi: 40, 41, 66, 78, 100
Mekrûh: 144
Me'mûn İbn Ahmed el-Herevî: 142, 143
Me'mûn İbn Ahmed es-Sûlemî: 138
Mendûb: 144
Mensûh: 145, 146, 147, 148
Merfu': 105, 114, 115, 117, 118, 119, 129
Mescidi Haram: 21
Mescidi Nebevî: 28
Mestârun: 56
Mehîr: 87, 124, 125, 126
Metrûk: 115
Metruku'l-hadis: 56
Mevqâf: 89, 105, 115, 117, 119, 121
Mevsûl: 105, 119
Mevzû' hadîs: 132
Meysîre İbn Abdi Rabbîh: 142
Mîsur: 4, 26, 60, 83, 100, 130, 135
Mihrab (Sefîne) 154
Mu'allaq: 121, 122
Mu'allel: 104, 111, 114, 151
Mu'an'an: 106, 120
Mu'âviye İbn Ebi Sufyân: 21, 81, 82, 134
Mucâhid: 25, 42, 78, 100
Mu'dal: 102, 119
Mudelles: 103
Mudrac 122, 124
Mu'en'en: 120
el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâ'i: 5, 20, 33, 43
Mu'haddisûn: 4
Muhadram: 42
Muhammed (îmam): 73
Muhammed (ceddu Amr İbn Şu'ayb): 27
Muhammed (A.S.) 15, 80, 135
Muhammed İbn Abdi'l-Vahhâb İbn Selâm: 156
Muhammed İbn Ca'fer: 109
Muhammed İbn Eslem et-Tûsi: 81
Muhammed İbn Hâlid ed-Dümüşqî: 67
Muhammed İbn İbrâhim: 112
Muhammed İbn Selâm İbnî'l-Ferec: 156
Muhammed İbn Sîrîn: 32, 40, 48, 70, 74, 77, 80, 81, 82, 90, 130, 131, 133, 134
Muhammed İbn Şucâ' 144
Muhammed İbnü'l-Eş'as: 134
Muharref: 128
el-Muhtasar fi mustalahi ehli'l-eser: 6
Muhtelifu'l-hâdis 147, 148
Muhtelefun fih: 90, 91, 92
Mukâtebe: 63, 69
Muqaddimet İbnî's-Sâlîh: 5
Muqaddime şerhi: 6
el-Mukillûn: 38
Munâvele: 68, 69, 70, 149
el-Munâveletu'l-maqrûnetu bi'l-icâze: 68
el-Munâveletu'l-mucerredetu anîl-icâzeti: 68
Munker: 113, 114, 115, 116, 130

- el-Munqis mine' d-dalâl :** 4
Munqatu': 27, 70, 89, 101, 102, 116, 118, 119,
 143;
el-Munteqâ min minhâci's-sunne: 3, 135, 136
el-Munzirî Zekiyû'd-Dîn Ebû Muhammed
 Abdi'l-Azîm: 152
Muqâtil İbn Suleymân: 140
Murci'e: 134
Murra İbn Ka'b: 110
Murra et-Tib: 115
Mursel: 25, 27, 89, 99, 100, 105, 118
Mûsâ (A.S.): 80
Mûsâ İbn Ebî A'îşe: 39
Mus'ab İbnu'z-Zubeyr: 134
Musâfâha: 84, 129
Musahhof: 127, 128
Muselel: 128
el-Museyyib İbn Hazn: 100
Muslim İbnu'l-Haccâc en-Neysâbûri 4, 15, 26,
 31, 37, 39, 47, 48, 50, 74, 80, 81, 84, 90,
 91, 92, 93, 94, 108, 109, 111, 120, 152, 153
Muslim İbnu'l-Velid: 156
Musned: 80, 89, 105, 117, 118, 119, 129
Musned: (Ahmed İbn Hanbel) 20, 26, 29, 30,
 31, 37, 75, 152
Musned (Ebî Hanîfe) 152
Musned (eq-Şâfi'i): 152
Musnid: 80
Mustahric: 5
Mustefîk: 125
Mustalahâtu ehli'l-eser: 6
Mügebbîhe: 3
Muşkilu'l-âsâr: 148
Muşkilu'l-hadîfa: 147
Mutâbbaat-ı qâsra: 131
Mutâbaat-ı tâmmîe: 131
Mutâbi': 130, 131
el-Mu'telîf ve'l-muhtelîf: 155
Muteşâbih: 156
Mutezile: 145
Mutlaq: 125
Mutqin: 55
Muttasîl: 116, 117, 118, 119, 120, 129
Muttefequn aleyh: 90, 91, 92
Muttefiq ve müsteriq: 156
Muttehemûn bi'l-kezibi: 56
Muvâfaqât: 84, 129
el-Muvazzâ: 43, 92, 152
Muztarib: 106, 108, 109
Muzdelîfe: 18.
Müsâvât: 84, 129
Müşrik: 109
Müteklimûn: 4
Mütevatîr: 86, 87, 88, 124, 133
Mütevatîr lafzi: 88
Mütevatîr manevî: 88
- N**
- Nâfi':** 40, 66, 75, 101
Nâhl sûresi: 18
Nazmu'd-Durer fi ilmi'l-eser: 6
Nâsih: 145, 146
Nâvelenî fulân: 69
Nâzil: 129
Nâzil isnâd: 84
Nebbe'enâ: 63
Nebîy (A.S.): 76, 102, 119, 123, 127, 140, 143
Nehcu'l-beldâga: 136
en-Nesâ'i: 64, 153
Nesh: 145, 146, 147
en-Nevevi Şerefu'd-Dîn: 6, 44, 45, 48, 80, 81,
 96, 99, 107, 113
Nîsâ sûresi: 17, 19
Nîsbi: 125
Nûh: (A.S.) 143
Nûh İbn Ebî Meryem: 141, 142, 143
Nuhbatu'l-fiker: 6, 85, 87, 89, 94, 110, 113,
 115, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 143,
 148
en-Nu'mân İbn Beşîr: 47
en-Nu'mân İbn Ebî Şeybe: 101
Nübüvvet: 134
- O**
- Omer:** 81
Omer İbn Abdi'l-Azîz: 31, 40, 58
Omer İbn Mûsâ: 50
Omer İbn Osmân: 113, 114
Omer İbn Subh: 142
Omer İbnu'l-Hattâb: 20, 35, 41, 100, 108, 112
 115, 154
Osmân İbn Affân: 3, 20, 35, 38, 81, 100, 108,
 114, 133, 134, 135, 136, 154
- P**
- Peygamber (A.S.):** 3, 4, 6, 15, 16, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31,

32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44,
46, 47, 51, 56, 57, 59, 65, 73, 76, 77, 78,
79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 94,
99, 102, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 119, 121, 122, 123, 127, 128, 129,
131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149,
154, 156

Q

Qabisâ: 40
Qalb: 109
Qâle fulân: 71, 103, 119, 121
Qâle Rasulullah (A.S.) 100, 101, 102, 703,
116, 122
Qara'tu alâ fulânin: 64
Qara'tu bi-hattı fulân: 70
el-Qâsim İbn Muhammed İbn Ebî Bekr: 40,
74, 77
Qatâde: 28, 40, 45, 54, 66, 139
Qavâ'idu'l-tâhidis: 57, 80, 81, 83, 85, 96, 115,
118, 119, 121, 124, 129
Qays İbn Ebî Hâzim: 39, 100
Qırâ'at: 64, 67
Quri'e alâ fulânin ve ene esma': 64
Qussâs: 139
Quteybe: 84

R

Râ'aytu Rasûla'llah (A.S.) yef'alu kezâ: 119
er-Râbi: 143
er-Râbi İbn Suleymân: 147
Râfiza: 52, 134, 136
er-Râfi'i: 36
er-Râmahurmuzî el-Qâzi Ebû Muhammed: 5
20, 33, 43
Ramazan: 77, 127
er-Râsâfa: 139
Rasîl (A.S.): 4, 16, 18, 19, 36, 37, 48, 76
Rasûlu'l-lah (A.S.) 23, 25, 84, 99, 100, 101, 102,
103, 106, 114, 116, 118, 119, 122, 123,
125, 139, 146
Ravî İbnu'l-Qâsim: 107
Râvi: 44, 45, 46, 56, 72, 73, 74, 75, 76
er-Râzî: 145
Râbi'a İbn Ebî Abdirrahmân: 66
er-Râbî İbn Subeyh: 43
Racâ İbn Hayve: 74, 77

Refâ'ahû fulân: 118

Ridvân· bî'stu 100

Rum: 17, 51

S

Sâ'd: 43
Sa'd İbn Ebî Vaqqâs 35, 39, 41, 43, 108
Sa'd İbn Tarîf: 143
Sa'd İbn Ubâde: 33
Sa'd İbn Zeyd: 35
Sadaqa: 111
Sadaqa İbn Mûsâ: 115
es-Sâdiqa: 25, 26
Sahabe: 34, 35, 36, 37, 146
es-Sâhiye es-Sâdiqa: 31
es-Sâhiye es-Sâhihe: 31
Sahifetü Câbir: 28
Sâhih: 86, 87, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 104,
105, 107, 116, 117, 122, 129, 130, 148, 151
Sahih(el-Buhârî) 18, 20, 26, 30, 37, 59, 62, 111,
121
Sahih (Muslim) 15, 26, 31, 48, 80, 81, 109, 111,
120,
Sahîh li-gayrihi: 90
Sahîh li-zâtihî: 90
Sâhihayn: 152
Sâib İbn Yezid: 147
Sa'id İbn Cubeyr: 42, 58
Sa'id İbn Ebî Arâbe: 43, 52, 54
Sa'id İbn Ebî Hilâl: 100
Sa'id İbn Ebî Meryem: 124
Sa'id İbnu'l-Museyyib: 39, 40, 41, 42, 48, 99,
100, 120
Sâlih (Sefîne) 154
Sâlihu'l-hadîf: 55
Sâlim İbn Ebî'l-Câ'd: 61
Sâlim İbn Abdillah İbn Omer: 40, 90
Sebt: 55
Seçde sûresi: 145
Sefîh: 50
Sefîne: 154
es-Sehâvî: 6
Sehl İbn Sa'd es-Sâ'îdt: 47, 58
Selâm: 156
Selâm İbn Ebî'l-Huqayq: 156
Selâm İbn Muhammed İbn Nâhid: 156
Selef-i sâlih: 146
Sellâm: 155, 156

- Sellâm İbn Miskîn :52
 Semâ': 61, 64, 70, 104, 118, 121
 es-Semâni: 124
 Semi'tu fulânen: 62, 63, 64, 65, 104, 119
 Semi'tu fulânen yaqûl: 129
 Semi'tu'n-Nebîyye Sallâ'llahu aleyhi vesellem: 119
 Semura İbn Cundeb: 32
 Sened: 80, 82, 98, 105, 114, 129
 Seyf İbn Omer: 143
 Sîdîq: 44, 96
 Sîffîn: 133
 Siqa: 44, 55, 71, 80, 89, 92, 105, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 121, 129, 130
 Siqa siqa: 55
 es-Sîra: 15
 Sirri İbn İamaîil: 115
 Söz: 15
 Sufyân İbn Uyeyne: 4, 44, 56, 58, 64, 66, 77, 103, 107, 112, 113
 Sufyân es-Sevîf: 43, 44, 54, 74, 76, 80, 83, 101, 107, 109, 151, 154
 Suheyl İbn Ebî Sâlih: 109
 Suleymân İbn Qays: 28, 29
 Suleyman İbn Semura İbn Cundeb: 32
 Suleyman İbn Yesâr: 40
 Sunen: 27
Sunen (Ebî Dâvûd): 31, 32, 107, 114, 152
Sunen (İbu Mâce) 32, 107, 114
Sunen (et-Tirmîzî): 96, 114
Sunen-i erba'a: 152
 Sunnet: 3, 4, 15, 16, 17, 19, 81, 133, 143, 144, 145, 147
 Suveyd İbn Gafele: 43
 es-Suyûti: 6, 34, 37, 39, 42, 44, 45, 49, 54, 55, 56, 57, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 85, 86, 88, 89, 95, 98, 100, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156
 Sûre: 107
- §
- es-Sâ'bi: 28, 31, 32, 45, 48, 74, 78, 102, 108
 es-Şâfi'i: 36, 37, 40, 44, 52, 67, 73, 86, 92, 99, 100, 104, 107, 108, 112, 136, 138, 143, 146, 147, 152, 154
 Şahid hadîsler: 131
- Şam: 4, 5, 31, 41, 47, 59, 134, 135
 Şâz: 89, 94, 98, 111, 112, 113, 114, 115, 130
 Şeddâd İbn Evans: 101, 146
 Şehir Devleti: 137
 Şerefü'd-Dîn el-Munâvi: 98
 Şerh Nekci'l-beşîrî: 136
 Şerhu Sahîh Muslim: 48, 80, 81
 Şeytan: 4
 Şi'a: 3, 38, 81, 135, 136, 137
 Şöhret: 35
 Şu'ayb: 27, 75
 Şu'ayb İbn Ebî Hamza: 40, 69
 Şu'be: 4, 76
 Şu'be İbnü'l-Haccâc: 31, 44, 48, 52, 53, 65, 75, 83, 101, 104, 109, 127, 144
 Sureyk: 108, 154
 Surûtu'l-e'imme el-hamse: 91
 Surûtu'l-e'imme es-sûte: 91
- T
- Tabaqât: 25, 28, 32, 42
 et-Tâherânî: 111
 Tâbi'i: 38, 39, 40, 42, 77, 146
 Tabâsîr: 155
Tâcîlu'l-menfe'a bi rivâyeti ricâli'l-e'imme el-erba'a: 152
 Tahammulu'l-hadîs: 59, 61, 149
 et-Tâhâvî: 148
 Tahâffîf: 150
 Tahrif: 128
 Taqrîr: 15, 16, 118, 119
 Talha: 20, 100, 135
 Taîha İbn Nâfi': 28, 61
 Ta'liq: 93, 121, 122
Ta'liq et-ta'liq: 121
 Ta'likât: 121
Taqdimetu'l-cerh: 28, 31
et-Taqrîb ve't-teysîr li-mâ'rîfet sunen el-Besîr en-Nâfir: 6, 44, 96
 Taqyidu'l-îlm: 23, 25, 30, 33
et-Taqyid ve'l-iżâh: 6, 97
 Târikh (et-Tabârî): 135
 Târikh Bağdâdî: 32
 Târikhu'l-İslâm: 25, 27, 28, 31, 40, 41, 70
 Târikhu'l-kâbir: 28, 32
 et-Târiqa: 15
 Taanîf: 73, 127, 128
 Tavûs İbn Keysân: 40, 42

Tedlis: 54, 63, 103, 104, 120, 121, 129
Tedlisu'l-atf: 104
Tedlisu'l-isnâd: 103, 104
Tedlisu's-sükût: 104
Tedlisu't-şuyûh: 103, 104
Tedlisu't-tesviye: 104
Tedribu'r-râvî şerh Taqrîbi'n-Neverî: 6, 34, 36, 37, 39, 42, 44, 45, 49, 55, 56, 57, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 85, 86, 88, 89, 95, 96, 100, 101, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156

Tefsîru'r-Râzî: 145

Tehannus: 123

Tehâbü'l-esmâ: 28

Tehâbü'l-kemâl fî esmâ'i-r-ricâl: 152

Tehâbü't-tehzib: 28, 29, 31, 32, 40, 53, 62, 66, 153

et-Tekmîle li-vafeyâtî'n-naqâle: 152

Teğehhûd: 122, 123

Tevbe süresi: 37

Tevçîhu'n-nazar: 48, 87, 91, 93, 94, 95, 97, 125

Tevâ'il muhtelîfî'l-hadîts: 147

Tevrat: 21

Tezkiratu'l-huffâz: 20, 21, 28, 31, 41, 42

et-Tirmîzî: 56, 94, 95, 96, 97, 105, 108, 123, 130, 131

U

Ubâde İbnu's-Sâmit: 48

Ubeýde İbnu'l-Cerrâh: 35

Ubeýdu'llah İbn Mûsâ: 63

Ubeýdu'llah İbn Omer: 66

Ubeyy İbn Ka'b el-Ensârî: 22

Uddî: 36

Ufeyr İbn Ma'dân: 51

Uhbirtu an fulân: 118

Uhud: 102

Ulâmu'l-hadîs: 5, 39, 42, 44, 45, 49, 55, 56, 57, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 83, 85, 88, 89, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 104, 107, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 127, 128, 131, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 156

Uluv: 129

Uluvvi haqqıqlı: 129

Uluvvi nisbî: 129

Umdatû'l-qâri: 24

Umeyr (Sefine) 144

Ummu Seleme: 21

Uneyse Bint Hubeyb: 110

Uqba İbn Âmir: 60, 83

Urva İbnu'z-Zubeyr: 40

Uââme İbn Zeyd: 113, 114, 154

Usdu'l-Gâbe: 32

Usâlu'l-hadîs: 4, 5

V

Vacedehâ fî beytihi: 71

Vaddâ'un: 56, 141

Vafeyât: 152

Vafeyât kitapları: 151

Vafeyâtul-a'yân: 41, 42

Vâhid: 86

Vâal İbn Ahdeb: 123, 124

Vâsile İbnu'l-Esqâ: 78

Vasiyye (vasiyet): 70

Vazzâ': 109

Vecettü fî kitâbi ebî bi-hattu yedihi: 71

Vecedtu bi-hattı fulân: 70

Vehb İbn Munabbih: 40

Veki' İbnu'l-Cerrâh: 45, 48, 109

el-Veliid İbn Yezid: 41, 81, 133

el-Veliid İbn Muslim: 156

Vicâde: 27, 70, 71, 149

Vuheyb İbn Hâlid: 107

Y

Yahudi: 109, 135, 137

Yahyâ İbn Ebî Kesîr: 39, 54

Yahyâ İbn Ma'in: 4, 45, 48, 53, 76, 90, 127, 139, 143

Yahyâ İbn Sa'id el-Ensârî: 66

Yahyâ İbn Sa'id el-Qattân: 4, 64, 100, 112, 124

Yemen: 4, 24, 29, 40, 43

Yahyâ İbn Muhammed İbn Qays: 114

Yahyâ İbn Yahyâ et-Temîmî: 63, 64

Yalancı: 51

Ye'qâb İbn Şeybe: 105

Yezid İbn Ebî Sufyân: 20

Yezid İbn Hârûn: 63

Yezid İbn Mu'âviye: 81, 134

Yezid İbn Suhaym: 45

- Yezid İbn Zurayc: 77
 Yezid İbnü'l-Esved: 156
 Yol: 15
 Yuhkâ: 121
 Yunan: 3
 Yuqâl: 122
 Yurvâ: 121, 122
 Yuzkar: 121, 122
- Z**
- Zâbit: 55, 130
 Zabit: 46, 55, 89, 91, 94, 95, 98, 106, 112, 114,
 119, 124
 Zâhibü'l-hadîs: 56
 Zandaka: 138
 Zayif: 83, 86, 87, 98, 99, 115, 116, 117, 129,
 130, 132, 151
- ez-Zehebf: 3, 20, 21, 25, 27, 31, 40, 41, 42, 70,
 134, 135, 136
 Zekât: 18, 108
 Zekere fulân: 121
 Zekere'l-hadîs: 76
 Zekere'l-hadîs bi-tûliht: 76
 Zevvâd İbn İlbe: 107
 Zeyd İbn Alf: 135
 Zeyd İbn Sâbit: 22, 127
 Zeyd İbn Yusey: 101
 Zeynu'd-Dîn el-Irâqt: 152
 ez-Zeynu'l-Irâqt: 6, 97, 98
 Zandiq: 52, 137, 138
 Ziyâd İbn Sa'd: 114
 ez-Zubeyr İbau'l-Avvâm: 35, 100, 135
 Zuherî İbn Harb: 109
 Zuheyr İbn Mu'âviye: 83, 122